

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

СУДІЛОВСЬКА МАРІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 37.013.73(477)“18/19”(043.3)

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ (1924 – 1977 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Кемінь Володимир Петрович,
доктор педагогічних наук, професор

Дрогобич – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЧИЖЕВСЬКОЗНАВСТВА	11
1.1 Дмитро Чижевський в українській та європейській науковій думці	11
1.2 Джерельна база дослідження	27
1.3 Методологічні підходи та поняттєво-термінологічний апарат дослідження	37
Висновки до розділу 1	50
РОЗДІЛ 2 НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РІЗНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР	52
2.1 Передумови становлення Д. Чижевського як науковця й педагога	53
2.2 Освітня діяльність Д. Чижевського у вищих навчальних закладах	63
2.3 Особливості науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського в системі підготовки фахівців вищої кваліфікації	79
2.4 Науково-дослідницька й організаційна діяльність Д. Чижевського	90
Висновки до розділу 2	105
РОЗДІЛ 3 ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО	107
3.1 Філософсько-педагогічні погляди слов'янських мислителів в оцінках Д. Чижевського	107
3.2 Історико-культурні студії Д. Чижевського як джерело вивчення дидактично-виховних ідей в українській літературі	127

3.3 Д. Чижевський про розвиток вищої школи в Україні (XVII – XIX ст.)	143
3.4 Педагогічні погляди Д. Чижевського щодо розвитку вищої освіти та можливості їх творчого використання в умовах сьогодення	160
Висновки до розділу 3	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ	220

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток сучасної педагогічної науки неможливий без глибокого вивчення спадщини минулого. Адже використання попереднього педагогічного досвіду є ключовою ланкою для розуміння новітніх феноменів і процесів у соціокультурній та освітній сферах, визначення перспектив розвитку педагогіки загалом та формування духовності, світоглядних позицій, ідей і переконань сучасної молоді зокрема.

За роки незалежності українська педагогічна думка поповнилася студіями, забутих за часів радянської влади, дореволюційних дослідників, працями видатних українських емігрантів, культурологів, просвітників, педагогів, що тривалий час залишалися поза увагою сучасних дослідників історії педагогіки з ідеологічних міркувань. У зв'язку з цим зацікавлення сучасних науковців відомими персоналіями минулого невпинно зростає, а значна частина творчих біографій вперше стає об'єктом наукової рефлексії. До таких належить й постать Д. І. Чижевського – відомого філософа, славіста, історика літератури, педагога. Його наукова спадщина й досі викликає дискусії та суперечності у колах сучасних дослідників. Насамперед це стосується інтерпретації його філософсько-теоретичних ідей та літературознавчих студій про духовну культуру слов'янських народів, стан і розвиток славістики, її методологію, основні завдання.

Науковий доробок Д. Чижевського є також вагомим джерелом для виявлення педагогічних ідей, з'ясування внеску вченого в розвиток педагогічної науки. Адже з його ім'ям пов'язаний розвиток багатьох відомих як українських, так і зарубіжних навчальних закладів – Високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (Прага), Вільного українського університету (Прага), Галльського університету, Марбурзького університету, Гарвардського університету, Гейдельберзького університету та ін., у яких він виховав не одне покоління студентів, аспірантів, докторантів з таких спеціальностей, як філософія, славістика, літературознавство, культурологія, філологія та видав ряд підручників з окреслених дисциплін.

Вагоме місце у його дослідженнях посідає аналіз творчості відомих українських і зарубіжних діячів культури й освіти (І. Вишенського, Я. А. Коменського, П. Куліша, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Л. Штура, П. Юркевича та ін.). Вивченню цього аспекту спадщини Д. Чижевського присвячено праці І. Валявко [39], О. Блашків [24], М. Гольберга [70], А. Макарова [168], Н. Мозгової [177], М. Наєнка [183], Є. Пшеничного [213], Л. Сазонової [223] та ін. Проте є небагато досліджень у яких висвітлено саме педагогічну складову цих студій, не дивлячись на те, що Д. Чижевський досить детально аналізував педагогічні ідеї українських мислителів. Окреслена проблема побіжно висвітлюється у розвідках Г. Васяновича [45], Д. Наливайка [183], Т. Пінчук [204], А. Погорілого [207], Л. Ушкалова [262].

Слід звернути особливу увагу на тісну співпрацю Д. Чижевського з українською еміграцією, що проводила активну науково-освітню діяльність поза межами України (Д. Багалій, В. Біднов, С. Русовою, В. Сімович, Ф. Степун, П. Феденко) через рецензування їх праць, участь у спільних наукових проектах, конференціях, редакційних колегіях тощо. Ця сторона його науково-педагогічної діяльності залишається на даний час маловивченою і фактично невідомою для широкого кола педагогів. Окрім того, освітня діяльність Д. Чижевського не була окремим об'єктом наукових розвідок. Про неї спорадично згадується в контексті біографічних студій ученого та у висвітленні певних етапів його науково-педагогічної діяльності (І. Валявко [32; 35; 36], В. Кантор [119], В. Кемінь [124], В. Лісовий [157], Є. Пізюр [203], О. Пріцак [211], П. Феденко [263], В. Янцен [311; 316]).

Слід також зазначити, що тільки незначна кількість сучасних вітчизняних дослідників звертає увагу на те, що Д. Чижевський був відомим у світі коменіологом, який інтенсивно займався вивченням творчості видатного педагога усіх часів і народів – Яна Амоса Коменського. Саме Д. Чижевський відкрив людству втрачений твір чеського педагога «Загальна порада про виправлення людських справ», над яким він працював понад 25 років. Це відкриття було найвагомішим у коменіології ХХ століття, оскільки дозволило не тільки критично осмислити педагогічну систему

Я. А. Коменського, а й систематизувати всю його творчу спадщину. Серед українських дослідників, які займалися дослідженням внеску Д. Чижевського в розвиток коменіологічної науки слід назвати О. Блашків [24], А. Вихруща [48], В. Лісового [157], В. Лучкевич [162], О. Мишанича [173], Р. Мниха [176]. Попри таку значну дослідницьку увагу до постаті видатного славіста, вивчення його освітньої діяльності та педагогічних поглядів досі залишається практично недослідженою проблемою.

Отже, проведений аналіз значного масиву літератури дозволяє констатувати, що науково-педагогічна й освітня діяльність Д. Чижевського є недостатньо вивченою та потребує детального опрацювання. Це й зумовило вибір теми дослідження – **«Науково-педагогічна діяльність Дмитра Чижевського періоду еміграції (1924 – 1977 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного напрямку досліджень Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Українська освіта в контексті трансформаційних суспільних процесів» (державний реєстраційний номер 01084007644). Тему дисертації затверджено Вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 14 від 17. 12. 2013 р.) й узгоджено в Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 28. 01. 2014р.).

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського в контексті розвитку українського шкільництва за рубежом.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- визначити й проаналізувати основні етапи становлення і розвитку чижевськознавчих студій в Україні і за її межами;
- виявити чинники, які вплинули на формування світоглядних і педагогічних поглядів Д. Чижевського;
- обґрунтувати головні періоди науково-педагогічної діяльності українського вченого;

-схарактеризувати провідні напрями професійної діяльності Д. Чижевського;

-здійснити актуалізацію педагогічних ідей у спадщині Д. Чижевського в контексті реформування сучасної системи вищої освіти в Україні.

Об'єкт дослідження – культурно-освітня діяльність української еміграції в ХХ столітті.

Предмет дослідження – науково-освітня діяльність та педагогічна спадщина Дмитра Чижевського періоду еміграції (1924 – 1977 рр.).

Методологічною базою дослідження є теорія наукового пізнання, принципи об'єктивності, системності, фундаментальності, доказовості, історизму; філософсько-світоглядні й загальнонаукові положення про діалектичний взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ і процесів, часу й простору, теорії і практики.

У роботі використовувалися: *герменевтичний підхід*, що дозволяє коментувати, пояснювати й інтерпретувати першоджерела, передусім праці Д. Чижевського, його епістолярій і спомини крізь призму історико-культурної традиції; *синергетичний*, що дає змогу обґрунтувати педагогічні ідеї вченого різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями; *аксіологічний* підхід до розуміння цінності освіти й виховання; *міждисциплінарний* – до вивчення науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського та його наукового доробку; *проблемно-хронологічний* – для вивчення основних періодів професійної діяльності Д. Чижевського, встановленню його внеску у розвиток університетської освіти різних країн.

Специфіка об'єкта і предмета дослідження зумовила використання таких **методів дослідження**: *історико-педагогічний аналіз і синтез* (визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження); *історико-ретроспективний* (аналіз джерельної бази); *хронологічний* (виявлення взаємозв'язку етапів життя і діяльності Д. Чижевського, особливостей його науково-освітньої діяльності); *порівняльно-зіставний* (розкриття спільних й відмінних тенденцій у поглядах Д. Чижевського та відомих науковців того періоду щодо розвитку різних наукових дисциплін, славістичних досліджень,

дослідницьких методів); *конструктивно-генетичний* (дослідження родинних й національних зв'язків з метою виявлення їх впливу на становлення Д. Чижевського як педагога й науковця); *структурно-системний аналіз* змісту науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського з метою узагальнення виявлених здобутків та їхньої інтерпретації в річищі сучасної освітньої парадигми; *узагальнення й систематизація* виявлених матеріалів, даних, положень, отриманих при вивченні першоджерел для формулювання й обґрунтування висновків за результатами дослідження.

Теоретичну основу дослідження становлять праці сучасних учених з проблем філософії освіти (В. Андрущенко [6], Ю. Бех [14], Б. Гершунський [66], І. Зазюн [104], В. Кремень [139; 140], В. Лутай [160], В. Огнев'юк [192], В. Скотний [230], Н. Скотна [231], С. Черепанова [275]), теорії навчання й виховання (А. Алексюк [5], Г. Васянович [45], О. Вишневський [50], Н. Волкова [56], О. Невмержицька [187], Н. Ничкало [190], Л. Оршанський [195], О. Сухомлинська [252], Н. Ткачова [256], М. Фіцула [267], М. Чепіль [273]); історії педагогіки (А. Вихрущ [47; 49], О. Джус [89; 90], М. Євтух [101], О. Квас [121], В. Кемінь [122; 125], М. Левківський [152], О. Любар [163], М. Пантюк [197; 198], Т. Пантюк [199], М. Стельмахович [239]), а також праці, що відображають тенденції розвитку вищої освіти в Україні (Р. Гришкова [78], А. Євтодюк [100], М. Згуровський [109], І. Калинюк [118], О. Кірієнко [127], С. Сисоєва [227], Г. Січкаренко [229], М. Степко [240], Т. Фініков [266]).

Джерелами дослідження слугували праці Д. Чижевського (підручники, монографії, наукові статті, рецензії, спомины); його епістолярна спадщина, автобіографічні нариси, анкети; опубліковані документи з особових справ Д. Чижевського; рекомендаційні листи, характеристики, вхідні листи до вченого від науковців з різних країн та його аспірантів. Як самостійні джерела виступали також дисертаційні дослідження, автореферати, педагогічні часописи, публікації з питань загальної педагогіки та історії педагогіки, розміщених у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки України

ім. В. Стефаника, бібліотеки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1924 – 1977 роки. Нижня хронологічна межа визначається початком науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського в еміграції; верхня – зумовлена смертю вченого.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що *вперше* комплексно подано аналіз науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського та *виявлено* основні напрями його професійної діяльності (науково-освітня, науково-дослідницька, організаційна діяльність, участь у роботі наукових гуртків, товариств, академій); *розкрито* зміст поняття «чижевськознавство»; *виокремлено* основні етапи розвитку чижевськознавства: перший етап (30-ті – 40-і рр. ХХ ст.) – поява перших позитивних рецензій на праці Д. Чижевського, другий етап (50-ті – 70-і рр. ХХ ст.) – поява значної кількості праць про внесок вченого у розвиток славістики, третій етап (80-ті – 90-і рр. ХХ ст.) – дослідження філософської й літературознавчої спадщини Д. Чижевського, четвертий етап (початок ХХІ ст. – до сьогодення) – новий період рецепції наукового доробку Д. Чижевського; *виділено та охарактеризовано* три головні періоди у діяльності українського вченого: чехословацький, німецький та американський, який переривав німецький; *виявлено* новаторські ідеї Д. Чижевського в педагогічній науці (філософські аспекти розвитку університетської освіти, педагогічна психологія, компаративістика); *з'ясовано* внесок вченого у розвиток історії педагогіки (коменіологічні та сковординські дослідження, вивчення педагогічних ідей українських мислителів ХVІ – ХІХ ст., етнопедагогічних засад культури слов'ян, становлення і розвитку Київської академії, Острозької школи, Харківського та Київського університетів); *подальшого розвитку* набули педагогічні ідеї Д. Чижевського щодо розвитку університетської освіти та підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, висновки дисертації можуть використовуватися

науковцями й педагогами у процесі написання праць з історії педагогіки, філософії освіти, літературознавства, історії української культури та ін.; при створенні довідково-енциклопедичних видань і педагогічних антологій; при написанні підручників, посібників, навчально-методичної літератури для вищих навчальних закладів; при укладанні наукової біографії вченого.

Основні результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (акт № 66/01-27 від 16. 01. 2017 р.), ПВНЗ Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля (довідка № 1120/1 від 16. 12. 2016 р.), Мукачівського державного університету (довідка № 3015 від 30. 12. 2016 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (акт № 23 від 13. 01. 2017 р.), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 51211 від 23.12.2016 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні наукові проблеми. Аналіз, вирішення, практика» (Вроцлав (Польща), 2014 р.), «Модернізація педагогічної освіти як основа інтенсифікації професійної та світоглядно-методологічної підготовки вчителя сучасної школи» (Дрогобич, 2014 р.), «Основні напрями підготовки сучасного вчителя: глобалізація, стандартизація, інтеграція», (Умань, 2014 р.), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», (Переяслав-Хмельницький, 2015 р.), «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич, 2015 р.).

Публікації. Результати дисертації опубліковані у восьми одноосібних публікаціях автора. Серед них п'ять – у фахових наукових виданнях, три – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, 4 додатків на 14 сторінках та списку використаних джерел (359 найменувань). Загальний обсяг 234 сторінки, з них основного тексту 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЧИЖЕВСЬКОЗНАВСТВА

1.1 Дмитро Чижевський в українській та європейській науковій думці

Відомий славіст, філософ, педагог Дмитро Іванович Чижевський (1894 – 1977) був харизматичною особистістю, академічним ученим, який працював для розвитку не тільки української науки, але й інших слов'янських та європейських народів. Він вивчав не тільки українську літературу, філософію, культуру та історію, але й російську, чеську, словацьку, німецьку. Можна з упевненістю стверджувати, що Дмитро Іванович належить до числа тих видатних науковців, у творчості яких органічно поєднуються дослідження європейських культур і знакових персоналій крізь призму різних наукових студій та підходів.

Творчість Д. Чижевського та його погляди привертали увагу дослідників різних наукових галузей ще за його життя. Перші оцінки його наукової діяльності з'явилися в західноєвропейській пресі міжвоєнного періоду. Це були рецензії відомих російських філософів-емігрантів С. Гессена [338], М. Лосського [345], Г. Флоровського [268; 269], С. Франка [333], П. Біциллі [20] на перші монографії Д. Чижевського: «Фільософія на Україні: спроба історіографії» (1926 р.), «Нариси з історії філософії на Україні» (1931 р.), «Гегель у слов'ян» (1934 р.), «Гегель в России» (1934 р.).

У першій рецензії Г. Флоровського на працю «Фільософія на Україні: спроба історіографії» можна побачити позитивну оцінку бібліографічному опису, зробленого Д. Чижевським, особливо щодо теми розвитку духовної філософії в Київській академії у XVII – XVIII ст. [269, с. 119]. У наступній рецензії він відмічає оригінальність викладу Д. Чижевським поглядів

відносно наближення української містичної філософії до німецького пієтизму [268, с. 93]. Інший видатний філософ ХХ ст. С. Гессен у рецензії на працю «Нариси з історії філософії на Україні» більш ґрунтовну дав оцінку цій самій тезі. Він зазначив, що погляди Г. Сковороди, інтерпретовані Д. Чижевським, розкривають філософію українського мислителя у новому світлі, даючи уявлення про спорідненість його концепції з німецькою містикою XVI – XVII ст. з одного боку та платонівсько-християнською філософією, з іншого [338, с. 312]. С. Франк, починаючи рецензування монографії «Гегель у слов'ян», констатував, що ця праця є унікальним явищем в галузі дослідження історії духовної історії слов'ян, головно у розкритті німецько-слов'янських зв'язків [333, с. 435]. Він також підкреслив неординарність поглядів Д. Чижевського на висвітлення філософських ідей таких російських письменників, як С. Аксаков, Ю. Самарін, М. Страхов, М. Станкевич, П. Бакунін, І. Тургенєв та ін. Отже, з аналізу вищеназваних рецензій можна зробити висновок про те, що вже у ранніх роботах Д. Чижевського тогочасні видатні філософи виділяли оригінальність його поглядів, уміння критичного аналізу першоджерел та літератури, використання історико-компаративного підходу до вивчення обраної проблематики.

В історіографії нашого дослідження цікавим є й аналіз повідомлень про доповіді Д. Чижевського, які він прочитав у різних наукових гуртках і товариствах міжвоєнного періоду. Передусім ці повідомлення були написані звичайними слухачами й читачами доповідей українського вченого. Зупинимось більш детально на кількох із них, що найбільш репрезентативно відображають їх ставлення до наукових доповідей Д. Чижевського. Так в одному з повідомлень акцентується увага на доповіді Д. Чижевського «Сучасна російська філософія» (Кантівське товариство міста Галле, 1933 р.), в якій автору вдалося виявити й проаналізувати дві основні течії в російській філософії початку ХХ ст. [235, с. 680]. До першої течії він відніс інтуїтивістів: С. Франка, М. Трубецького, І. Ільїна, В. Лосського, до другої – М. Бердяєва, М. Булгакова, Л. Карсавіна, Т. Флоринського. На думку

дописувача, Д. Чижевському у доповіді вдалося виокремити основні риси цих течій та показати головні відмінності у філософських поглядах їх представників. У другому повідомленні М. Срупа про доповідь українського науковця на тему: «Образ як засіб вираження у філософії» (Кантівське товариство міста Галле, 1933 р.) наголошується на його умінні розкрити поняття «образу» крізь призму аналізу філософських концепцій мислителів різних епох та як він допомагає у поясненні різноманітних ідей і філософських явищ [237, с. 681].

У повоєнний час зацікавлення діяльністю і творчістю Д. Чижевського зростає з новою силою. Це пояснюється його різнобічною науковою й освітньою діяльністю. Інтерес до славистичних студій, віднайдення втрачених праць Я. А. Коменського, слов'янських стародруків і рукописів та їх наступна інтерпретація, викладання в університетах Німеччини й США, філософських, філологічних, історико-культурологічних курсів принесли йому славу видатного славіста й культуролога. Однак, у цьому контексті, варто зазначити, що у радянський період його праці були недоступні широкому загалу вітчизняних науковців, позаяк не відповідали марксистсько-ленінській ідеології Радянського Союзу. Проте окремі радянські дослідники (О. Білецький [21], О. Григор'єв [76], Р. Данилевський [86], В. Кулешов [145]) згадували ім'я Д. Чижевського при вивченні розвитку славистичних студій за кордоном, виявленні націоналістично-буржуазних, антирадянських концепцій історії української та російської літератури. Фактично всі такі статті мали літературознавчий характер та були спрямовані на пошук і виявлення «антисоціальних» й «антиісторичних» тез в ідеях Д. Чижевського щодо розвитку давньої української літератури та російської літератури XVII – XVIII ст.

Так, наприклад, у статті В. Кулешова знаходимо такі рядки: «Дмитро Чижевський – російський емігрант. Зараз викладає в Гейдельберзькому і Кельнському університетах. Певний час викладав у США. Він написав багато праць із вивчення російської літератури, переважно давньої, а також XVIII і XIX століть... Д. Чижевський, при всьому академізмі вибраних ним наукових

тем, не уникає нагоди виступити проти радянського, марксистського літературознавства і соціалістичного реалізму. Ці виступи відверто полемічні. Автор намагається у самому літературному процесі ХІХ ст., особливо у творчості письменників демократичного табору, знайти виток тієї «порчі» літератури, яка, на його думку, особливо простежується в літературі соціалістичного реалізму, який викликає у Чижевського відкриту неприязнь. Звідси викривлено трактуються проблеми романтизму і реалізму ХІХ ст., зміна художніх напрямів і методів або, як воліє говорити Чижевський, «стилів» [146, с. 8]. Як бачимо, позиція радянських літературознавців щодо творчості Д. Чижевського була однозначною – нищівна критика «буржуазної концепції» українського науковця-емігранта.

У цей період творчість і діяльність Д. Чижевського найбільш повно й критично досліджувалася європейськими науковцями, російськими та українськими емігрантами. Прикметно, що сплеск дослідницької уваги співпадав з відзначенням ювілейних дат вченого – його шістдесятиліттям (1954 р.), сімдесятиліттям (1964 р.) та вісімдесятиліттям (1974 р.). Слід підкреслити, що в Німеччині учнями й колегами Д. Чижевського на його пошану було видано два ювілейних збірники. До шістдесятиріччя вченого побачила світ книга «Festschrift für Dmytro Čyževs'kyj zum 60» під редакцією Макса Фасмера, що вміщувала 27 статей на різні теми, серед яких більшість стосувалися славістичних тем, а також було подано об'ємний бібліографічний список праць самого ювіляра [332]. У наступній ювілейній збірці на честь сімдесятиріччя Д. Чижевського було вміщено набагато більше статей (95), переважно на славістичну тематику [348]. Серед авторів цього збірника слід назвати Р. Якобсона (Кембридж), П. Паскаля (Париж), К. Грабека (Прага), Ю. Кржижановського (Варшава), Ю. Шевельова (Колумбія), Б. Убенгвана (Оксфорд), М. Павловича (Белград), Я. Рудницького (Вінніпег) та ін. Як видно, географія авторів статей є значущою, що свідчить про визнання Д. Чижевського як науковця зі світовим ім'ям. Також варто підкреслити, що у вшануванні ювіляра взяли участь і науковці із

східноєвропейських країн, не дивлячись на тогочасну політичну ситуацію та приналежність до інших ідеологічних концепцій.

В окреслений період у наукових фахових виданнях з'являються окремі статті, присвячені науковій діяльності українського славіста. У розрізі нашої дисертації цікавою є невеличка книжечка «Дмитро Іванович Чижевський. До 60-літнього ювілею» Є. Пизюра [203], українського науковця й громадського діяча, що емігрував до США. У дослідженні фактично вперше було подано коротку біографію вченого, акцентовано увагу на його педагогічній і науковій діяльності в різних товариствах і гуртках. На думку Є. Пизюра, непересічний талант Д. Чижевського, дозволив йому «відкрити двері до чужих університетів..., де він викладав слов'янські мови, мовознавство, історію слов'янських літератур, проблеми, що стосуються їх культури» [203, с. 9]. Крім того, в цій розвідці окреслено й основні напрями наукової роботи Д. Чижевського: філософські, літературознавчі, порівняльно-славістичні студії [203, с. 46-48].

У статті О. Данка «Проф. Дмитро І. Чижевський у нас і в чужих» акцентується увага на вшануванні науковим світом, передусім у Німеччині, Д. Чижевського як видатного славіста й філософа. Автор статті відзначає, що в США його наукові заслуги не визнаються належним чином, оскільки серед більшості українських викладачів і науковців в Америці домінує думка про те, що Д. Чижевський мав би досліджувати тільки українознавчі проблеми, а не вивчати рівнозначно культуру, літературу й історію інших слов'янських народів [88, с. 44]. Далі О. Данко зупинився на короткому аналізі окремих праць східнонімецьких і радянських науковців, присвячених літературознавчим дослідженням Д. Чижевського. Тут він викрив основні прорахунки у їхніх критичних зауваженнях, що стосувалися українського націоналізму й шовінізму, спрямованого проти російського народу в його працях. Зокрема у статті східнонімецького дослідника Г. Грассгофа можна віднайти критику літературознавчих праць Д. Чижевського, подібну до радянської, де автор статті відзначає, що українознавчі студії вченого ніби сприяють розпалу ворожнечі між українським і великоросійським народами,

оскільки «у них приписано усю ранню загальноросійську літературу включно аж до XIII ст. українській літературі» [336, с. 137].

Водночас серед праць зарубіжних учених даного періоду слід виділити дослідження Д. Герхардта та Х.-Ю. цум Вінкеля, учнів Д. Чижевського та викладачів Гамбурзького і Гейдельберзького університетів відповідно. У цих працях автори подали детальний бібліографічний опис монографій, підручників, статей, рецензій українського вченого з самого початку його наукової діяльності. Утім Д. Герхардт зосередив увагу на дослідженнях Д. Чижевського з 1912 по 1954 рр. [334], а Х.-Ю. цум Вінкель – від 1954 до 1965 рр. [359]. Завдяки цим дослідженням сучасні чижевськознавці мають змогу ознайомитися з детальним бібліографічним описом друкованих праць вченого до 1965 року.

Заслуговує на увагу також розвідка В. Беркефельда, у якій автор зупинився на аналізі організаційно-наукової діяльності Д. Чижевського у Галльському університеті [319]. За його словами, Д. Чижевський зробив значний внесок у розвиток наукової й виховної роботи в університеті, організувавши науковий гурток для здібних студентів й аспірантів відділення слов'янської філології. Будучи одним із членів цього гуртка, В. Беркефельд наголошував на вмінні Д. Чижевського привертати й утримувати увагу аудиторії завдяки своїй феноменальній пам'яті, знанні багатьох слов'янських мов, умінні компаративного аналізу різних першоджерел [319, с. 30]. Оригінальність наукових підходів Д. Чижевського до вивчення джерел, його бажання пізнати різноманітні філософські течії та їх вплив на розвиток духовної історії слов'янських народів відмічав і Р. Крьонер, науковий керівник українського дослідника у Фрайбурзькому університеті [343]. Отже, у працях, що виходили до ювілейних дат ученого цього періоду, вагоме місце займали бібліографічний опис його доробку, короткий опис його життя й творчості або ж висвітлення окремих аспектів наукової, організаційної та педагогічної діяльності Д. Чижевського. Загалом переважна більшість з них мала публіцистично-інформаційний характер без належного наукового аналізу його доробку.

Для нашого дослідження важливим є вивчення окремої групи статей, у яких Д. Чижевський постає як знавець філософсько-педагогічної й літературної спадщини великого чеського дидакта – Яна Амоса Коменського. Про непересічне значення знахідок Д. Чижевського для розвитку коменіології писали такі імениті чеські й німецькі дослідники, як Я. Паточка [350], Л. Доложел [331], Г. Мірвладова [347], Г. Грейслер, К. Шаллер [321]. У дослідженнях цих науковців неодноразово звучить теза про те, що Д. Чижевський зумів розкрити Я. А. Коменського не тільки як педагога, а й філософа, що мав системну концепцію щодо реформування суспільства. Наприклад Я. Паточка зазначав, що відкриття Д. Чижевським «Загальної поради» Я. А. Коменського та наступна інтерпретація основоположних ідей чеського педагога дали змогу побачити їх вплив на філософські й педагогічні погляди німецьких пієтистів, виявити й проаналізувати його струнку філософську систему, в основу якої покладено принцип перевиховання особистості як окремого індивідуума певного суспільства [349, с. 209]. Фактично це були перші ґрунтовні розвідки, що розкривали Д. Чижевського як визначного коменіолога.

У наступні роки в літературі з'явилися окремі праці на пошану вісімдесятирічного ювілею Д. Чижевського. З цієї нагоди було опубліковано низку спогадів його учнів про окремі аспекти освітньої й наукової діяльності свого вчителя [80; 151; 309]. Важливим матеріалом для нашого дослідження є аналіз статей друзів і колег Д. Чижевського, оскільки у них подано цікаві факти з його життя і діяльності, а також вони сприяють вивченню педагогічних поглядів ученого. Поміж останніх слід звернути увагу на розвідку П. Феденка «Нестор славістики», у якій він охарактеризував Д. Чижевського як піонера в науці, що відкриває нові наукові шляхи, використовує нові методи дослідження, а у своїх літературознавчих працях порівнює стилі і форми слов'янських літературних творів різних епох, демонструючи їх розвиток і взаємний вплив [264, с. 470]. У цій статті П. Феденко одним з перших написав про дитячі й юнацькі роки Д. Чижевського, його навчання в Олександрійській гімназії та революційну

діяльність 1916 – 1920 рр. У свою чергу, в ювілейній статті Б. Кравціва, українського поета-емігранта, більше уваги зосереджено на аналізі славістичних студій Д. Чижевського, його співпраці з європейським Науковим товариством імені Шевченка та видавничій діяльності. Він підкреслює, що «в короткій журнальній статті неможливо охопити всієї багатогранної і широкої за обсягом теми, проблем і зацікавлень наукової творчості проф. Дмитра Чижевського. Кожна із ділянок, що їм він віддавав і віддає свою увагу і свої сили, вимагає вже окремого огляду й аналізу» [137, с. 36]. Фактично ці рядки віддзеркалювали погляди тогочасних європейських й американських науковців, які б хоча раз зверталися до славістичної тематики у різних галузях гуманітаристики.

Слід зауважити, що найбільше статей та невеликих заміток про Д. Чижевського з'явилося в емігрантській та європейській пресі після його смерті [11; 96; 112; 126; 180; 206; 215]. Практично в усіх некрологах було подано короткі біографічні відомості про вченого, перелік основних його праць, вказано його непересічне значення для розвитку науки у різних країнах світу. Більш ґрунтовне висвітлення наукової й педагогічної діяльності Д. Чижевського можна знайти у поминальних промовах, які згодом були надруковані у різних часописах [12; 65; 128; 219]. Не дивлячись на популярний характер викладу та суб'єктивізм, дані статті й замітки значно збагачують уявлення про Д. Чижевського як науковця, педагога, наукового керівника. Та розширюють дослідницьке поле сучасного чижевськознавства.

У наступні роки спадщина Д. Чижевського досліджувалася переважно крізь призму розвитку літературознавчих й філософських студій [25; 271; 320; 344]. Так, зокрема, у філософській концепції Д. Чижевського А. Хруцький виявив певні концептуальні протиріччя, які він пов'язав з його ототожненням філософії із світоглядом [271, с. 68]. У цьому контексті варто наголосити, український учений не розробляв власної філософської концепції, а навпаки – використовував засадничі положення філософії, особливо феноменології, під впливом якої він перебував ще із студентських років, для випрацювання власних підходів для вивчення славістичної

проблематики, порівняльного аналізу духовної історії слов'янських народів. Щодо літературознавчих досліджень наукового доробку Д. Чижевського, то тут необхідно відзначити тенденцію до глибокого аналізу його ідей, зокрема виявлення міжтекстової взаємодії, характерної для філософії літератури [344, с. 98]. Зазначимо, що власне інтерконтекстуальний підхід дав змогу Д. Чижевському вдало порівнювати тексти різних слов'янських народів, виявляти їх структурно-типологічну схожість.

Новим напрямом у розвитку чижевськознавчих студій, започаткованим німецькими науковцями та українськими емігрантами на початку 80-х рр. XX ст., була робота з каталогізації й опису бібліотеки Д. Чижевського у Гейдельберзі. Після смерті ученого, донька Тетяна подарувала бібліотеку батька Гейдельберзькому університету. З того часу розпочалася й триває її каталогізація та систематизація. Перший звіт з такої роботи був складений В. Франком, референтом славістики університетської бібліотеки в Гейдельберзі в 1981 році [Додаток А]. Цей звіт, хоча є і неповним, вигідно вирізняється поміж наступних оглядів книг Д. Чижевського, які згруповані згідно їх змісту, кількості томів та мов, якими вони написані. Кілька років потому у звіті Е. Лапп, складеному в 1984 року, зазначено 15 000 томів праць бібліотеки Д. Чижевського, серед яких виокремлено такі рубрики: історія слов'янської культури, філософії й науки, славістичне літературознавство, славістичне мовознавство, філософія ідеалізму, куди віднесено епоху Бароко й епоху Романтизму, протестантських авторів різних століть [149, с. 651]. Через три роки, у 1988 році, А. Гюнцбургер у своєму звіті акцентувала увагу на каталогізації особистого архіву Д. Чижевського, який розділила на вісім груп: до першої увійшли документи, що відносяться до його біографії й освітньої діяльності, до другої – рукописні й машинні тексти самого Д. Чижевського, до третьої – збірки газетних вирізок і фотографії, праці інших авторів, до четвертої – відбитки статей і рецензій вченого, до п'ятої – 25 відгуків і рекомендацій Д. Чижевського, до шостої – бібліографія, лексика, підбір цитат до різних тем, до сьомої – фотографії, відеофільми й

діапозитиви, до восьмої – документи, що відносяться до славистичної проблематики [84, с. 511].

В Україні та інших пострадянських країнах, насамперед в Росії, чижевськознавство почало активно розвиватися на початку 90-х років XX ст. після руйнації комуністичної ідеології, що дала можливість науковцям вільного доступу до спадщини видатних українських емігрантів, імена яких тривалий час були під забороною. Це – період вивчення й інтерпретації життя, діяльності та поглядів Д. Чижевського, насамперед філософських і літературознавчих. В українській науковій періодиці почали з'являтися перші статті про життя і творчість видатного українського вченого з критичним аналізом його філософських поглядів. Слід зазначити, що це були праці українських емігрантів-дослідників (Т. Закидальського [106], С. Козака [130], О. Пріцака [211], В. Янцена [311; 312]).

Поява значної кількості праць українських науковців про філософську спадщину Д. Чижевського співпала з відзначенням сторіччя від дня його народження. Серед них виділимо статті В. Горського [74], В. Лісовського [158], І. Бетка [13], Я. Пеленського [202], Л. Филиповича [265], в яких аналізуються окремі аспекти філософської спадщини Д. Чижевського, як-то філософія Г. Сковороди, історія української філософської думки, духовна культура слов'янських народів тощо.

Проте найбільш репрезентативною сторінкою у дослідженні наукового доробку Д. Чижевського в Україні у пострадянський період було проведення наукових читань «Діалог культур» у 1994 році з нагоди його столітнього ювілею, що відбулися у Кіровограді та Києві [91]. Тут виступили такі імениті науковці, як Т. Закидальський, М. Скрипник, В. Горський, Г. Сивокінь, В. Панченко, Н. Яковенко та ін. На заключному пленарному засіданні було виголошено спільну думку про необхідність видання чотиритомного наукового зібрання творів Д. Чижевського та планування проведення міждисциплінарних наукових читань, присвячених пам'яті видатного славіста з метою популяризації його наукового доробку. Відзначимо, що до 100-річчя з дня народження вченого Кіровоградською обласною науковою

бібліотекою, яка зараз носить його ім'я, було видано бібліографічний покажчик праць [58].

Після відзначення сторічного ювілею ученого поле наукових досліджень значно розширилося: дослідження життя й наукової діяльності (В. Лісовий [157], В. Панченко [200]); вивчення національного підґрунтя його історії української філософії (С. Кримський [141], І. Майданюк [167]); висвітлення його внеску у розвиток історії філософії слов'янських народів (Ю. Вільчицький [52], Ю. Стрелка [242]), вивчення літературознавчої проблематики (Ю. Барабаш [10], М. Голянич [69]). Також слід підкреслити, що, починаючи з середини 90-х рр. XX ст., в українських наукових дослідженнях відбувається рецепція спадщини Д. Чижевського з позицій культурології (Є. Нахлік [185], М. Шкандрій [304]).

У цей період з'являються перші ґрунтовні дисертаційні дослідження доробку Д. Чижевського. Це дисертації І. Валявко «Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки» (Київ, 1997) [33] та А. Погорілого «Дмитро Чижевський як історик філософії» (Київ, 1997) [207]. Як видно, ці дві роботи присвячені філософській спадщині вченого і, фактично, віддзеркалюють загальну тенденцію чижевськознавчих студій у пострадянський період.

Окремим аспектом розвитку чижевськознавства цього періоду в Україні було видання творів видатного славіста. У цьому контексті слід звернути увагу на одну з перших публікацій його праці «Нариси з історії філософії на Україні», яка вийшла у 1992 році в Києві [286]. Згодом була видана «Історія української літератури» (Тернопіль, 1994) [283]. Наприкінці 90-х рр. XX ст. побачила світ книга Д. Чижевського «Реалізм в українській літературі» (Київ, 1999) [291].

Щодо вивчення спадщини Д. Чижевського закордоном окресленого періоду, то слід зазначити, що в Росії більш ґрунтовні дослідження стосувалися передусім його літературознавчих студій. Серед таких досліджень найбільш репрезентативними є статті М. Васильєвої [44] та М. Магидової [165]. В цей час в чеській науковій літературі виходять праці

М. Нервлого [188], в якій приділено увагу аналізу епістолярної спадщини Д. Чижевського, зокрема з українським письменником Є. Маланюком та М. Романа [355], де аналізувалася рецепція Д. Чижевським творчості Людовіта Штура, словацького письменника й громадського діяча XIX ст. В американській й німецькій тогочасній науковій традиції продовжувалися дослідження архівної й інтелектуальної спадщини Д. Чижевського. Поміж цих досліджень назвемо кілька, в яких найбільш повно подано інформацію про стан чижевськознавства в Європі й Америці. Так, у розвідці В. Кортгаазе, відомого німецького коменіолога і чижевськознавця, увагу зосереджено на аналізі педагогічної й наукової діяльності Д. Чижевського, особливо як викладача історії філософії та російської мови [341]. В статті ж Р. Гобнера показано Д. Чижевського як піонера українознавчих студій в Німеччині [335]. Цікавою для нашого дослідження є й стаття А. Ріхтер з огляду досить детального аналізу науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського в Галльському університеті [352]. У цей час продовжився аналіз і каталогізація архіву вченого. Зокрема, зі звіту, підготовленого в 1990 р. А. Гюнцбургер, дізнаємося про опрацювання рукописного архіву в Гейдельберзі. Авторка його згрупувала по таких темах: життя (письмові документи до біографії, академічної діяльності, фотокартки); праці (списки публікацій, об'яви про лекції й семінари, списки слухачів, списки рекомендованої літератури, рецензій на книги); листи (вхідні і вихідні листи, переписка з різними редакціями); колекції (зібрання графіки, праць різних авторів) [84, с. 513]. Короткий огляд закордонних публікацій дав змогу виявити, що європейське чижевськознавство означеного періоду розвивалося більш активно, оскільки зарубіжні науковці мали змогу ознайомлюватися з першоджерелами (архіви Д. Чижевського, його рукописні праці, нотатки, листи), а також використовувати спогади й конспекти учнів й колег українського славіста.

Прочинаючи з 2000 рр. і до сьогодні триває якісно новий період рецепції наукового доробку Д. Чижевського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного славіста крізь призму культурологічних,

компаративних, міждисциплінарних підходів, а також дослідженням його архівної й епістолярної спадщини.

Новітні ґрунтовні дослідження спадщини Д. Чижевського пов'язані з вивченням його філософських поглядів (В. Горський [73], И. Кортгаазе [342], Т. Закидальський [107], М. Ткачук [257], В. Артюх [8], Л. Ушкалов [262]), компаративно-літературознавчих студій (О. Блашків [23], О. Бистрва [18], Р. Мних [176], М. Наєнко [182], О. Тоїчкіна [258]), культурологічних ідей (В. Дмитрієв [94], І. Лисий [154], Л. Матейка [346], М. Одарченко [193], М. Соботка [356]) біографії вченого (І. Валявко [358], С. Возняк [54], С. Магід [164], А. Полонський [208]), його архівної (І. Валявко [38], В. Янцен [320]) й епістолярної (М. Магідова [166], В. Ульяновський [261], Є. Пшеничний [214], В. Шіферова [340]) спадщини.

Слід зазначити, що у сучасних чижевськознавчих студіях на перший план виступають питання інтерпретації вченим окремих аспектів слов'янського порівняльного літературознавства та дослідження його архівної спадщини. Як видно, сучасні українські дослідники, маючи вільний доступ до інтернет-ресурсів та першоджерел, органічно влилися у європейське чижевськознавство та не поступаються, а навіть виявляють нові напрями дослідження наукового доробку Д. Чижевського.

Зауважимо, що сьогодні дослідження життя і творчості Д. Чижевського зосереджені не в Києві, а в Дрогобичі. В останні роки викладачами Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка було також захищено дві дисертації, що безпосередньо стосувалися дослідження творчості Д. Чижевського. Одна з них – докторська, захищена у 2012 році О. Бистровою «Поетика романної прози Ф. Достоевського у світлі духовно-культурної концепції Дм. Чижевського» [17], а інша кандидатська – виконана у 2010 році О. Блашків на тему: «Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Д. Чижевського» [24]. У цьому контексті слід й назвати дисертаційне дослідження ще однієї дрогобицької дослідниці В. Лучкевич «Коменіана в українській педагогічній історіографії (друга половина XIX – перша половина XX ст.)», в якому окремим параграфом

висвітлено внесок Д. Чижевського в розвиток сучасної коменіології [162, с. 147-159].

Варто також наголосити і на виданні праці «Від Меланхтона до Коменського і Чижевського» В. Кортгаазе, відомого німецького філософа й культуролога, який вважається одним із найкращих знавців творчості [133]. Ця монографія, що була рекомендована до друку Дрогобицьким державним педагогічним університетом у 2005 році, вміщує значну кількість розвідок автора про українського славіста, що доповнюють біографію та розкривають окремі аспекти наукової й організаційної діяльності Д. Чижевського в Німеччині.

У Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка було також проведено два Міжнародні наукові семінари – «Дмитро Чижевський і світова славістика» (2003) [232] та «Дмитро Чижевський і європейська культура» (2005) [233], в яких взяли участь науковці з різних країн (України, Польщі, Німеччини, США, Канади, Росії, Чехії). Як демонструє аналіз матеріалів цих семінарів, на сучасному етапі чижевськознавства домінують компаративістичні й теоретико-літературознавчі дослідження, публікація листування Д. Чижевського з відомими українськими і європейськими науковцями, письменниками, громадськими діячами, наприклад з В. Сімовичем, Д. Оляничем, А. Мразом, А. Штефаника, О. Прицаком, Ю. Шевельовим та ін.

Крім цих семінарів, в українському і європейському науковому співтоваристві було проведено низку конференцій і круглих столів, також присвячених безпосередньо Д. Чижевському. Серед таких назвемо: «Дмитро Чижевський: особистість й творчість» (Прага, 2002) [330] «Д. І. Чижевський: імпульси філолога й філософа в історії компаративістичних досліджень» (Мюнхен, 2007) [353], «Роман Якобсон, Дмитрий Чижевский и пути становления филологии русского зарубежья: поиски, диалоги, конфликты» (Москва, 2013) [170], «Історико-філософські читання, присвячені 120-річчю від дня народження Дмитра Чижевського» (Київ, 2014) [57]. Як видно, спадщина Д. Чижевського в сучасному науковому світі

викликає й досі дискусії вчених, спонукає їх до більш глибокого дослідження його творчості й діяльності.

У цей період вивчення архівної спадщини Д. Чижевського також активно розвивається. Насамперед це стосується вивчення його приватної бібліотеки в Галле, яка ще не була каталогізованою. Відповідно до звіту А. Августина, каталогізація книг українського вченого являла собою надзвичайну складність через спеціалізацію назв, тобто великий діапазон наукових галузей (від філософських і теологічних до мовознавчих і літературознавчих), а також багато іншомовних джерел [1, с. 522]. Утім працівникам бібліотеки вдалося завершити каталогізацію матеріалів, окрім тих книг, титульні сторінки яких були втрачені, що унеможливило їх каталогізацію. Але таких примірників залишилося біля 75. Невдовзі після цього звіту побачила світ колективна монографія «Дмитро Іванович Чижевський і його приватна бібліотека в Галле», присвячена здебільшого бібліографічному опису Галльської бібліотеки Д. Чижевського [329].

Вивчаючи ступінь дослідження нашої проблематики, необхідно також назвати монографії присвячені Д. Чижевському, які сприяють кращому вивченню його науково-педагогічної діяльності. Так, у праці О. Бистрової «Поетикальна парадигма романної прози Ф. Достоевського в аспекті теоретичних ідей Д. Чижевського», крім літературознавчих проблем у творчості вченого, значну увагу присвячено аналізу його психолого-виховним ідеям в рецепції творчості Ф. Достоевського [16]. У монографії російської дослідниці Н. Над'ярних «Дмитрий Чижевский. Единство смысла» попри аналіз основних етапів діяльності Д. Чижевського, розкрито його філологічні погляди, насамперед в галузі русистики й україністики. Оригінальним є й аналіз авторки його філологічної школи, що базується на філософській герменевтиці й антропології, пов'язаних з лінгвістикою та історією [181]. У книзі В. Янцена «Неизвестный Чижевский. Обзор неопубликованных трудов» на основі архівних матеріалів подано аналіз невиданих праць вченого, висвітлено плани його майбутніх досліджень, які так і не були реалізовані, а також приділено увагу германославистичним

студіям Д. Чижевського [314] У колективній монографії «Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади» можна знайти багато детальної інформації про професійну й наукову діяльність Д. Чижевського у різні періоди його життя [95]. До 120-річчя вченого в Кіровограді було видано навчально-методичний посібник «Наш земляк Дмитро Чижевський – видатний учений-енциклопедист, філософ та історик культури й науки» [186]. У цьому посібнику, не дивлячись на науково-популярний виклад, вміщено маловідомий матеріал про життя Д. Чижевського, передусім про його шкільні та університетські роки. У монографії С. Бельфедта «Дмитро Чижевський і Людольф Мюллер спогади: Захід, Схід» подано маловідомі факти з життя двох філософів, які належали до різних національних культур, але любили слов'янську культуру і хотіли її вивчати, не дивлячись на різні суспільно-політичні й економічні обставини (еміграція, війна, переїзди, безгрошів'я тощо) [318].

Слід зауважити, що педагогічному аспектові дослідження спадщини й діяльності Д. Чижевського приділено значно менше уваги. Відзначимо кілька праць О. Блашків [1], В. Лучкевич [161], у яких розкрито внесок Д. Чижевського у дослідження спадщини Я. А. Коменського; статті В. Кеміня [124], Р. Мниха [175], у яких аналізується науково-педагогічна діяльність Д. Чижевського на певних етапах його життя.

Отже, як показав історіографічний аналіз, наукова спадщина і життєвий шлях Д. Чижевського доволі ґрунтовно вивчені. У сучасному чижевськознавстві найбільш репрезентативними є літературознавчі, компаративно-славістичні, філософські й культурологічні студії. Однак педагогічна складова чижевськознавства в Україні є недостатньо вивченою і потребує детального аналізу, позаяк з ім'ям Д. Чижевського пов'язана діяльність багатьох відомих як українських, так і зарубіжних навчальних закладів – Високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова (Прага), Вільного українського університету (Прага), Галльського університету, Марбурзького університету, Гарвардського університету, Гейдельберзького університету та ін., у яких він виховав не одне покоління

студентів, аспірантів, докторантів з таких спеціальностей, як філософія, славістика, педагогіка, філологія та видав ряд підручників з окреслених дисциплін.

1.2 Джерельна база дослідження

Фундаментом будь-якого педагогічного дослідження, особливо історико-педагогічного, є джерельна база – продукт соціальної діяльності що дає змогу опосередковано пізнати суспільні процеси навчання й виховання, за якими неможливо безпосередньо спостерігати чи експериментально перевірити [216, с. 91]. Водночас у педагогічній історіографії історичне джерело виступає і як предмет дослідження, тобто несе в собі інформацію про різні факти історичної дійсності, і як засіб для розкриття певних педагогічних ідей, фактів і явищ. Діапазон джерельної бази історії педагогіки є достатньо великий з огляду на наявність різних груп джерел, що сприяє науковцям у багатоаспектному вивченні предмета дослідження [81].

У сучасній історико-педагогічній науці не існує єдиного підходу до класифікації джерел, оскільки в основу їх групування можуть бути покладені різні ознаки. Так, однієї з перших ґрунтовних класифікацій О. Лаппо-Данилевського джерела згруповано за критерієм функціонування (засоби та результати праці); за походженням (вітчизняні й іноземні) за хронологією (певні часові відрізки) [150, с. 22-23]. У класифікації К. Васильєва, яка є доволі розповсюдженою серед істориків педагогіки, що займаються вивченням архівних матеріалів, базується на прагматичних критеріях відбору інформації – цільовому призначенні змісту інформації у взаємозв'язку з її формою [42, с.146]. Отже, цей науковець виділяє дві групи архівних джерел: первинні, куди відносить нормативні документи навчальних закладів та установ і вторинні – особисті документи, мемуари, статистичні дані тощо. У цьому ж контексті слід назвати й класифікацію Умберто Еко, італійського дослідника і письменника, який відмічає, що при роботі з книжковими виданнями першоджерелом виступає першовидання або

академічне видання тексту, а вторинними джерелами слугують перевидання, різного виду праці про першоджерела, їх аналіз й інтерпретація [306, с. 65].

Як показав аналіз сучасної наукової літератури історіографічного характеру, більшість українських дослідників (О. Адаменко [3], Л. Голубничка [68], Н. Гупан [82]) опираються на класифікацію Д. Раскіна, який взяв за основу типові критерії класифікації джерел та виокремив такі групи: писемні, речові й усні. Для історико-педагогічних досліджень найбільш важливими є писемні джерела, які Д. Раскін розбив на роди: оповідальні (наукові, публіцистичні, історичні праці тощо); дидактичні (підручники, навчально-методичні посібники, навчальні плани, програми та ін.); документальні (нормативні державні документи, резолюції, постанови та ін.) [216, с. 92].]

Слід зауважити, що складові джерельної бази визначаються, передусім, специфікою теми дослідження. Тому й необхідно враховувати певні своєрідні критерії відбору й аналізу джерельної бази. Оригінальним, у цьому контексті, видається спосіб упорядкування джерел, запропонований Н. Гупаном. На його думку, систематизація джерел дозволить їх упорядкувати у певну систему залежно від мети дослідження, оскільки предметне, часове й просторове розмаїття педагогічних явищ й ідей формує об'єктивну основу для «різних класифікацій історико-педагогічного знання» [82, с.16]. Відповідно до його способу всі джерела систематизовано за хронологічним, персоніфікованим й проблемно-тематичним підходами. Таким чином, проведений аналіз основних класифікацій історико-педагогічних джерел виявив основні критерії чи домінуючі ознаки, за якими здійснюється їхнє групування. До таких відносимо рівень узагальнення інформації (первинні й вторинні джерела), хронологічно-географічні ознаки, критерії за способом кодування (писемні, усні, речові) та за предметом дослідження .

З огляду вивчення науково-педагогічної діяльності й поглядів Д. Чижевського нами було умовно виокремлено сім груп джерел, що базуються на зазначених вище критеріях та системному підході. У свою

чергу, ці групи поділяються на два комплекси джерел: першоджерела та вторинні джерела. Такий поділ, на нашу думку, сприятиме найбільш повному й комплексному дослідженню обраної проблеми. До першоджерел відносимо: праці Д. Чижевського (його монографії, підручники, посібники, статті, рецензії), епістолярну спадщину, мемуари; біографічні матеріали (опубліковані документи з особових справ Д. Чижевського в університетах, де він навчався і працював, анкети, автобіографії); опубліковані статті-спомини друзів, колег й учнів Д. Чижевського, рекомендаційні листи, характеристики, вхідні листи до вченого від науковців з різних країн та його аспірантів.

До вторинних джерел увійшли такі групи: дисертаційні й монографічні дослідження, підручники, навчально-методичні посібники про життя й діяльність Д. Чижевського; матеріали періодики (статті, огляди, рецензії, некрологи); бібліографічні описи праць Д. Чижевського, бібліографічні покажчики про нього; довідкові видання (енциклопедії, словники, довідники).

У нашій роботі ми окремо виділили ще одну групу джерел – це праці, які не відносяться до теми дисертаційного дослідження, але допомагають в інтерпретації поглядів Д. Чижевського, аналізі його освітньої й наукової діяльності, розкритті світоглядних і виховних засад наукового доробку українського славіста, а також у виявленні можливостей творчого використання його ідей в умовах сьогодення.

Зупинимось більш детально на аналізі кожної виокремленої групи. Отож, першоджерелами нашого дослідження є, передовсім, наукові праці Д. Чижевського. Тут слід відзначити, що його монографії на різні історико-філософські, літературознавчі й славістичні теми були результатом його педагогічної діяльності. Адже, викладаючи ряд академічних дисциплін у різних університетах, він підготував, а згодом і видав низку праць, що використовувалися у навчально-виховному процесі. Серед таких назовемо «Нариси з історії філософії на Україні» [286] «Історія української літератури (від початків до доби реалізму)» [282] «Поза межами краси (до естетики

барокової літератури)» [287] «Порівняльна історія слов'янських літератур» [288] та ін. У ході нашого дослідження ми користувалися також академічним чотирьохтомним виданням праць Д. Чижевського, у яке увійшли не тільки його монографічні дослідження, а й низка розвідок, присвячених окремим проблемам, як творчості окремих особистостей (Г.-В. Гегеля, М. Гоголя, Ф. Достоевського, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка та ін.), так й певним епохам і явищам (німецькому пієтизму, гегеліанству, філософії серця, духовній українській історії різних періодів тощо) [295-298]. Для нашого дослідження важливими є вивчення коменіологічних студій Д. Чижевського [322-325; 328], його філософських розвідок, де значну увагу приділено висвітленню розвитку вищих шкіл в Україні в XVI – XVIII ст., зокрема змісту навчання в Києво-Могилянській академії, Острозькій академії та Харківському університеті [276; 284; 293; 295]. Компаративно-літературознавчі студії вченого цікаві в контексті аналізу спадщини відомих мислителів й педагогів XVI – XVIII ст. (І. Вишневецького, А. Радовиловського, Д. Туптала, Ф. Прокоповича, М. Смотрицького, С. Яворського та ін.) [276; 296; 297].

Листування як своєрідний вид першоджерел, дозволяє вивчити інтереси, погляди, емоції особистості, ставлення до певних суспільно-історичних подій та середовища, у якому жив автор листів тощо. З огляду на це, епістолярій вважається повновартісним джерелом, що увиразнюється своєю багатогранністю й унікальністю та сприяє вивченню маловідомих подій минулого [55, с. 12].

Найбільш повне видання епістолярію Д. Чижевського можна знайти у збірках «Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади» (упорядники: І. Валявко, О. Чуднов, В. Янцен) [95] та «Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977)» (упорядник та коментарі: В. Янцен) [280]. Проте більшу частину епістолярної спадщини Д. Чижевського становлять неопубліковані листи, що знаходяться, передусім, у фондах університетських бібліотек, де він працював. Зокрема І. Валявко відмічає, що у бібліотеці університету у Гейдельберзі (Німеччина)

зберігається понад 30 000 листів кореспондентів Д. Чижевського [38]. У нашому дослідженні ми зупинилися тільки на опублікованій епістолярній спадщині Д. Чижевського, оскільки вивчення архівних неопублікованих матеріалів не було предметом нашого вивчення та може стати окремою темою наступних дисертаційних досліджень.

Будучи неординарною особистістю, український учений активно листувався з багатьма відомими сучасниками. Серед них можна назвати В. Вернадського, Г. Гадамера, Д. Герхардта, В. Ільїна, Н. Лосського, І. Мірчука, І. Огієнка, О. Пріцака, В. Сечкарева, Ф. Степуна, Я. Паточку, П. Струве, М. Трубецького, С. Франка, П. Феденка, Г. Флоровського, Ю. Шевельова, Р. Якобсона та багато інших. Отже, епістолярій слугує важливим джерелом для вивчення достовірних фактів науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського, з'ясування наукових планів, поглядів та ставлення українського вченого до організації навчального процесу в університетах, де він працював, його враження від академічного життя, до якого він долучився і збагатив його самобутніми науковими підходами.

Не дивлячись на те, що мемуарні джерела вирізняються емоційністю і певним суб'єктивізмом, вони постійно привертають увагу дослідників. Щоб краще зрозуміти значення мемуарів для наукового дослідження, необхідно спочатку розкрити значення цього терміну. У дослідженнях С. Житомирської знаходимо наступне трактування: «Мемуарні джерела – збірне поняття, що охоплює всі види розповідей окремих осіб про минуле, які спираються переважно на пам'ять оповідача і створені з метою фіксації і осмислення цього минулого» [102, с. 42]. До цього типу джерел відносимо також спогади вченого про своє перебування у різних країнах та педагогічну діяльність в університетах, гуртках, товариствах, революційну діяльність; спогади про інших осіб (Ю. Клена, В. Зеньківського, М. Трубецького, Й. Вашицю та ін.) [277; 279; 285; 300].

Окрему групу джерел складають опубліковані документи з особових справ Д. Чижевського. Зокрема йдеться про опубліковані особові справи студента Київського, Гейдельберзького й Фрайбурзького університетів

Д. Чижевського, персональні дані, які використовувалися для прийняття на роботу в різні університети; анкети, які вчений заповнював при прийнятті до різних наукових товариств; його автобіографії, написані у різні роки [2; 156; 254]. Щодо автобіографій то тут доречно відзначити, що їм притаманні певні особливості. Йдеться про те, що автор писав тільки про ті факти, які він хотів донести до читача, подавав лише головні віхи зі свого життя, не відображав у них загальне суспільно-політичне й соціальне тло [302]. Утім ці матеріали значно доповнюють уявлення про Д. Чижевського як педагога, дослідника й науковця.

Важливими джерелами для виявлення особливостей науково-педагогічної й науково-дослідницької діяльності Д. Чижевського є статті-спомини його друзів, колег, учнів. Вони дають уявлення про особистість ученого, манеру його викладання, розкривають ефективні методи його роботи зі студентами й аспірантами, уміння привертати увагу до тієї чи іншої проблематики [59; 80; 151; 309]. Водночас у своїх споминах його друзі й колеги акцентували увагу на університетських роках та революційній діяльності Д. Чижевського [203; 263], його науковій роботі, особливо славістичних і коменіологічних студіях [30; 343; 353]. Своєю чергою листи до вченого від науковців з різних країн, його аспірантів, знайомих дають можливість дізнатися про «затребуваність» Д. Чижевського як оригінального викладача славістичних студій, кращого знавця славістики в тогочасних європейських університетах [155; 214]. В окремій групі листів головна роль відводилася науковій роботі, насамперед, редагуванню, рецензуванню та публікації статей у різноманітних збірниках [22; 34]. У характеристиках та рекомендаційних листах [83; 60; 259] знаходимо конкретні відомості про наукові інтереси Д. Чижевського, його оцінку іншими науковцями й викладачами, які працювали з ним. Ці дані спряють встановленню цілісного портрету Д. Чижевського як науковця й педагога, виявленню його викладацьких якостей, методів навчання й виховання, які він застосовував.

Не менш важливим для вивчення науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського є й аналіз другого комплексу джерел, що включає весь масив

інформації про українського славіста та його наукову спадщину, опубліковану як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями у різні періоди. Серед цього комплексу першочергову вагу мають дисертаційні й монографічні дослідження, присвячені Д. Чижевському. Тут варто зазначити, що на пострадянському просторі саме українськими науковцями були написані перші дисертації про видатного вченого. Вони стосувалися дослідження філософського світогляду Д. Чижевського (І. Валявко [33], А. Погорілий [207]), а згодом дослідження перейшли в інше русло – вивчення його славістичної спадщини (О. Бистрова [17], О. Блашків [24]). Згодом російськими вченими було також захищено низку дисертаційних досліджень, де спадщина Д. Чижевського опосередковано висвітлювалася з історико-філософських (В. Сидорін [226]) та літературознавчих (М. Васильєва [43]) позицій.

Значно доповнюють джерельну базу нашого дослідження монографічні дослідження, у яких постать і спадщина Д. Чижевського розкриваються у різних аспектах. Зокрема багато біографічного матеріалу знаходимо у книгах І. Валявко і О. Чуднова [95], В. Янцена [280], В. Кортгаазе [134], Л. Гайди, І. Іванко, Н. Жахалової [186], Ю. Бойка-Блохіна [320]. Завдяки цим роботам окремі невідомі до цього часу деталі з життя й діяльності Д. Чижевського стали доступними для широкого загалу дослідників. У контексті нашого дослідження, цікавими є матеріали про організацію Д. Чижевським гімназистом просвітницьких гуртків, науково-організаційну діяльність в Галле, Марбурзі і Кельні, його коменіологічні дослідження.

У монографіях В. Янцена [314], А. Ріхтерта та А. Августина [329], В. Шіферової [340] приділено багато авторської уваги аналізу неопублікованих архівних матеріалів Д. Чижевського. Сюди відносяться як праці самого вченого, так і його листування з відомими західноєвропейськими науковцями.

Літературознавчі аспекти дослідження спадщини Д. Чижевського розкрито у працях О. Блашків [24], О. Бистрової [16], Н. Над'ярних [181]. Названі дослідження репрезентують не тільки порівняльно-літературознавчі

погляди Д. Чижевського, а й дають змогу проаналізувати відношення Д. Чижевського до духовної історії та культури певних слов'янських народів і спадщини їхніх найбільш видатних письменників. Водночас у нашому дослідженні ми використаємо, передусім, ідеї, в яких розкривається виховний аспект літературної спадщини в рецепції українського славіста.

Доволі новим напрямом у дослідженні доробку вченого є історико-культурологічний аспект. До нього відносимо монографії зарубіжних учених А. Ріхтер [353] та С. Бельфельдта [318]. У них акцентується увага на внеску Д. Чижевського у розвиток світової славістики, особливо у відкриття нових напрямів славістичних досліджень у різних країнах; його поглядах щодо взаємозв'язку філософії, літератури, історії для еволюції духовної культури кожного слов'янського народу. Відтак ці дослідження сприяють у вивченні етико-виховних засад світогляду Д. Чижевського, його поглядів щодо моральності, ціннісних життєвих пріоритетів окремої особистості й цілої нації.

Окрему групу джерел складають журнальні статті, рецензії, некрологи, які є найбільш чисельними у джерельній базі нашого дослідження. У різні періоди їхня кількість була різною. Проте можна простежити тенденцію – у ювілейні роки статті на пошану Д. Чижевського виходили у значно більшій кількості. Здебільшого вони носили інформативний характер про життя й творчість вченого [38; 157; 208; 346]. До його ювілейних дат ще за життя було видано два збірники [332; 348]. Ці матеріали свідчать про інтерес науковців різних країн до творчості Д. Чижевського, їх визнання його славістичних і філософських студій. Хоча в радянський період тогочасні науковці, підлаштовуючись під марксистсько-ленінську ідеологію, виступали з відвертою критикою, насамперед літературознавчих поглядів Д. Чижевського [76; 86; 145; 146]. Загалом ця група статей віддзеркалює загальну тенденцію, яка панувала у радянському науковому середовищі, де не визнавалися ідеї, що не відповідали панівній ідеології.

Поміж джерел дисертаційного дослідження представлені окремі статті більш теоретичного характеру, які репрезентують нові напрями сучасного

чижевськознавства. Мова йде про розвідки В. Янцена [316] І. Валявко [31], Р. Мниха [176], О. Бистрової [15], В. Кантора [119], Д. Тетеріної-Блохін [255]. У цих розвідках на перший план виступають теоретичні аспекти вивчення спадщини Д. Чижевського: розробляються нові методологічні підходи, виявляються нові завдання та дискусійні теми. До останніх відносяться й проблеми неузгодженості сприйняття особистості й творчості Д. Чижевського українськими, російськими та західноєвропейськими науковцями [316, с. 12], недостатнє опрацювання архівних матеріалів самого Д. Чижевського, що знаходяться у різних місцях, де він працював [31; 176], вивчення особистих і наукових контактів українського славіста з відомими українськими й російськими емігрантами [119; 255], а також некоректний підхід до класифікації його творчості, який базується на географічному принципі [316; 176]. У розрізі нашої дисертації особливий інтерес становлять праці В. Кеміня [124] В. Лучкевич [161] І. Валявко [40], які присвячені дослідженню педагогічної складової чижевськознавчих студій. Варто зазначити, що саме цей напрям маловивчений і потребує детального аналізу.

Рецензії й некрологи також є важливою складовою джерельної бази, оскільки відбивають думки більшості наукової спільноти на діяльність Д. Чижевського. У схвальних рецензіях таких іменитих науковців, як С. Гессен [338], М. Лосський [345], С. Франк [333], Г. Флоровський [269] на праці Д. Чижевського, підкреслюються виняткові знання автора, його оригінальні наукові підходи до аналізу й інтерпретації різного роду джерел і літератури. Своєю чергою, некрологи [11; 112; 126; 180; 206; 215], якими відгукнулося світове наукове співтовариство на смерть вченого, допомагають у реконструкції його життєвого шляху й наукової діяльності. Водночас їхня велика кількість та широка географія дозволяє зрозуміти світове значення Д. Чижевського для розвитку науки.

До наступної групи джерел ми віднесли бібліографічні описи й покажчики праць Д. Чижевського та літератури про нього, укладені у різні роки вітчизняними й зарубіжними вченими. Зазначимо, що перші

бібліографічні покажчики були укладені його учнями до шістдесятиріччя й сімдесятиріччя Д. Чижевського [334; 359]. На сьогоднішній день найбільш повна бібліографія його праць укладена В. Янценом [280]. За останні роки українськими дослідниками також було видано низку бібліографічних покажчиків праць Д. Чижевського [58; 186]. Такі покажчики дають змогу легко зорієнтуватися у розмаїтті наукових праць відомого вченого, виявити найбільш придатні для теми нашого дослідження.

Окреме місце у джерельній базі дослідження займають енциклопедичні й довідникові видання, спеціальні словники. В Україні за останні роки опубліковано ряд довідників («Довідник з історії України (А-Я)» [77], «100 найвідоміших українців» [97], «Діячі науки і культури України: нариси життя і діяльності» [87], «Галерея слави України» [62]), в яких висвітлено основні віхи життя Д. Чижевського, його внесок у розвиток різних галузей гуманітарного знання. Ця група джерел була використана нами для більш виразної ілюстрації значення спадщини Д. Чижевського для розвитку, передусім коменіологічних, сковородинських, гоголезнавчих студій в Україні.

Специфічну групу джерел дослідження складають праці, які допомагають у реконструкції історико-культурного й суспільно-політичного середовища, в якому жив Д. Чижевський, розкритті особливостей його наукового доробку, а також у проведенні паралелей між ідеями вченого та можливостями їх застосування в сучасних умовах реформування освітньої галузі. Дослідження Г. Антонюк [7], К. Борисенка [27], М. Дмитрієва [93] Г. Карпова [120] О. Клібанова [129], В. Кречотеня [138], О. Поцюрко [210], Л. Стасюк [238], М. Сулими [251], М. Цапенка [272] сприяють кращому розумінню й інтерпретації історико-культурних і літературознавчих поглядів Д. Чижевського, особливо щодо значення шкільних поетик і риторик для розвитку поетичного мистецтва XVII – XVIII ст., внеску викладачів Острозької академії й Київської колегії у формування вищої освіти в Україні.

У працях Л. Буніної [29], О. Галая [61], В. Кеміня [122; 123], І. Курляк [147], М. Левківського [116], Н. Мерфі [172], Т. Плазової [205],

С. Сірополка [228], В. Трощинського [260] ґрунтовно проаналізовано діяльність відомих українських емігрантів у Чехословаччині, США, Німеччині, висвітлено стан української освіти у цих країнах. Названі праці сприяють у з'ясуванні обставин, що мали вплив на долю Д. Чижевського, формування його наукових зацікавлень, а також увиразнюють його значення у розвитку української освіти закордоном.

Окремим джерелознавчим блоком у цій групі виступають праці сучасних українських дослідників, в яких увагу зосереджено на вивченні наступних питань: реформування вищої освіти в Україні [118; 127], підготовка фахівців вищої кваліфікації [75; 131; 217; 234], застосування аксіологічних підходів у навчальному процесі [100; 139; 140; 179; 187; 222; 256], особливості формування майбутніх фахівців гуманітаріїв [78; 143; 225; 274]. Аналіз зазначених вище праць значно розширює джерелознавче коло нашого дослідження, даючи можливість виявити напрями застосування ідей Д. Чижевського в сучасних умовах.

Отже, підсумовуючи аналіз джерельної бази, можемо зазначити, що вона є доволі репрезентативною й розлогою, а це, своєю чергою, дозволяє забезпечити вирішення основних завдань дослідження. Водночас виявлено, що педагогічний аспект чижевськознавства є малодослідженим і потребує всебічного вивчення.

1.3 Методологічні підходи та поняттєво-термінологічний апарат дослідження

Кожне історико-педагогічне дослідження потребує окремого методологічного обґрунтування з урахуванням стандартів пізнавальної діяльності, притаманних сучасному етапові наукового розвитку [252, с. 18]. Завдяки методологічній базі дослідження, ми можемо визначити й відібрати найбільш прийнятні джерела інформації, критично її оцінити та проаналізувати, опираючись на численні дослідницькі методи. Правильно

відібраний методологічний інструментарій – методи, принципи, підходи – сприятиме ґрунтовному, виваженому науковому дослідженню.

Слід наголосити, що основою методології наукового дослідження є методологічні принципи, що були емпірично вироблені та науково осмислені впродовж тривалого часу, а їх дотримання слугує гарантією глибокого вивчення й об'єктивного аналізу досліджуваного феномену, явища чи процесу [117, с. 26]. Серед останніх слід назвати принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, закономірності, наступності. Іншою складовою методологічного інструментарію є метод. На думку Г. Рузавіна, «метод – це визначена послідовність дій, прийомів, операцій, виконання яких необхідно для досягнення поставленої мети» [220, с. 21]. Відтак, аналіз, синтез, проблемний, біографічний, структурно-компонентний, компаративний, бібліографічний методи використовуються дослідниками як одні з головних методів історико-педагогічного дослідження, що сприяють об'єктивному вивченню обраної проблематики.

Щодо методологічних підходів то тут варто звернути увагу передусім на визначенні поняття «підхід». Так, В. Мацкевич під «підходом» розуміє «комплекс парадигматичних, синтагматичних, прагматичних структур та механізмів у пізнанні та практиці, що характеризує конкуруючі між собою (чи ті, що історично змінюють одна одну) стратегії та програми у філософії, науці, політиці чи в організації життя людей» [236, с.743]. З цього положення видно його комплексний характер, що складається з певних схем, у рамках яких відбувається процес пізнання й практичної діяльності.

На думку Н. Дюшеєвої, методологічний підхід є певною стратегією, в основу якої покладено головні положення відповідної теорії, яка визначає напрями пошуку відповідно до предмета дослідження [99, с. 19]. Інша дослідниця Н. Іполітова зазначає, що методологічний підхід являє собою сукупність ідей, принципів, способів, прийомів, що лежать в основі наукової діяльності дослідника, формують його світоглядну позицію та допомагають в реалізації обраної стратегії дослідження [114, с. 11]. Як видно, єдиноприйнятого визначення терміну «методологічний підхід» не існує. Утім

простежується певна тенденція у його визначенні, особливо щодо розуміння методологічного підходу як вихідного принципу, що сприяє в реалізації та об'єктивному висвітленні досліджуваного явища. Отже, використання певних методологічних підходів у конкретному дослідженні забезпечують самобутність та наукову новизну основних його результатів.

У сучасних дослідженнях поширеною є рівнева класифікація методологічних основ науки, яка була розроблена Е. Юдіним [307]. Науковець виокремив чотири рівні методології – філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий, рівень конкретного дослідження, – для яких притаманні свої власні наукові підходи. Філософський рівень методології формують загальні принципи пізнання, діалектичний й аксіологічний підходи. До другого, загальнонаукового, рівня відносяться різні теоретичні концепції, які використовуються різними або більшістю наукових дисциплін. Конкретно-науковий рівень складають певні методи й підходи, що використовуються конкретною галуззю науки. Насамкінець, рівень конкретного дослідження базується на комплексі наукових процедур, що забезпечують отримання достовірної інформації та її опрацювання. Однак, як зауважує О. Новіков, для філософів характерним є використання двох перших рівнів методології, оскільки в їхніх дослідженнях увагу зосереджено на аналізі найбільш загальних результатів наукового знання. Для представників же конкретних наук (педагогіка, література, філологія тощо) останні два методологічні рівні необхідні як засіб проведення власних досліджень [191, с. 15-16].

У розрізі нашої дисертації ми виокремлюємо три рівні методології дослідження науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського періоду еміграції: *філософський*, що сприяє визначенню основних наукових підходів до вивчення життя і творчості Д. Чижевського; *конкретно-науковий*, для якого характерними є застосування наукових теорій і положень, що обґрунтовують підходи до аналізу саме педагогічної складової зазначеної вище проблеми; *рівень конкретного дослідження* (прикладний) дає змогу

виявити низку методів та процедур, використаних для дослідження науково-педагогічної діяльності видатного вченого, його педагогічних ідей.

Вказуючи на методологічні підходи, використані у дослідженні, зазначимо, що до першого, філософського, рівня відносяться герменевтичний, феноменологічний, парадигмальний та міждисциплінарний підходи. Конкретно-науковий рівень представлений хронологічним, персоналістично-біографічним та інтертекстуальним підходами. До рівня конкретного дослідження відносимо: відбір джерел, узагальнення, порівняльно-зіставний, конструктивно-генетичний методи, узагальнення.

Герменевтичний підхід полягає у вмінні коментувати, пояснювати й інтерпретувати першоджерела, передусім праці Д. Чижевського та його епістолярій і спомини, крізь призму розвитку культури й освіти певної нації на конкретному історичному етапі. Цей підхід дозволяє проаналізувати явища й факти з життя та діяльності Д. Чижевського через історико-культурні засади [252, с. 14]. Крім того, герменевтичний підхід забезпечує можливість продовження історії аналізованого тексту завдяки її проекції на реальну соціальну дійсність з метою виявлення шляхів використання головних ідей у сучасних умовах.

Відповідно до феноменологічного підходу, кожна людина володіє унікальною здатністю по-своєму сприймати та інтерпретувати навколишній світ. На думку відомого філософа, засновника феноменології К Роджерса, особистість постійно перебуває під впливом зовнішнього світу, що змінюється. І для неї важливого значення набуває власний світ та індивідуальне сприйняття навколишньої дійсності, яке не може бути до кінця зрозумілим іншим [354, с. 52-53]. Відтак, вивчення наукового доробку Д. Чижевського, спираючись на феноменологічний підхід, дозволяє виявити унікальний суб'єктивний досвід вченого – його відчуття, події, сприйняття, на яких він ґрунтовно не зосереджувався, але які слугують цінними доповненнями до його педагогічної і наукової діяльності.

У сучасних дослідженнях педагогічної персоналії парадигмальний підхід набуває все більшої ваги. Він базується на вивченні логіки розвитку

ідей певного педагога з позиції самої науки, її розвитку, внутрішніх трансформаційних процесів, зумовлених діяльністю як окремої особистості, так і цілої наукової спільноти у певний хронологічний період і певному середовищі [253, с. 46]. Зазначений підхід сприяв виявленню значення Д. Чижевського для розвитку світової славістики, а також розкриттю його виховних ідей.

Слід зазначити, що використання методологічного інструментарію певної галузі знань, передусім педагогіки й історії, в його «чистому вигляді» не є достатнім для нашого дослідження. Адже, як засвідчив історіографічний аналіз, погляди й творчість Д. Чижевського були предметом особливого дослідження літературознавців, філософів, культурологів, істориків, мистецтвознавців та ін. Таким чином, можемо говорити про міждисциплінарність обраної проблеми. А це, своєю чергою, актуалізує потребу використання міждисциплінарного підходу до вивчення науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського та його наукового доробку. Цей підхід дозволяє побачити та сприйняти ті факти, що є недоступними у межах однієї наукової галузі, охоплюючи більш широкий діапазон наук [142; с. 22]. Поєднання культурологічних, філософських, літературних, теологічних засад у творчості Д. Чижевського актуалізує потребу застосування цього підходу в нашому дослідженні.

Конкретно-науковий рівень характеризується, насамперед, хронологічним, персоналістично-біографічним та інтертекстуальним підходами. Відразу зазначимо, що хронологічний та персоналістично-біографічний підходи тісно переплітаються та є взаємозалежними. Адже завдяки хронологічному підходові можна простежити взаємозв'язок етапів розвитку ідей Д. Чижевського, трансформацію його поглядів, особливості його науково-освітньої діяльності крізь призму суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів, що відбувалися в країнах, де жив український славіст. Своєю чергою персоналістично-біографічний підхід застосовувався для вивчення основних періодів діяльності Д. Чижевського, встановленню його внеску у розвиток університетської освіти різних країн. Саме

біографічний метод сприяв вивченню середовища й оточення, в якому працював вчений, їх впливу на становлення світоглядної, громадянської, педагогічної позиції Д. Чижевського.

Інтертекстульний підхід характерний, передусім, літературознавчим дослідженням. Традиційними ознаками цього підходу є визначення, запропоноване Р. Бартом: «кожен текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш чи менш впізнаваних формах: тексти культури попередньої і тексти культури, що навколо. Кожен текст є новим полотном, зітканим із старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом і т. д. – усі вони поглинаються текстом і переплітаються в ньому, оскільки завжди до тексту і навколо нього існує мова»[113, с. 102-103]. Загалом можемо відзначити, що інтертекстульний підхід використовується у процесі аналізу праць Д. Чижевського, в яких доволі часто зустрічаються раніше створені тексти, що в контексті з його власним текстом утворюють одне ціле. Фактично цей підхід дозволяє виявити оригінальний історико-порівняльний метод вченого, який він використовував і в своїй педагогічній роботі під час читання лекцій і семінарів.

Третій рівень у методологічній структурі дослідження складають методи відбору джерел, узагальнення, порівняльно-зіставний, конструктивно-генетичний методи. Серед методів відбору джерел виділяємо конкретно-пошуковий, що сприяє вивченню історіографічного аспекту розвитку чижевськознавства в Україні й закордоном, висвітленню джерельної бази дослідження. Конструктивно-генетичний метод застосовується у процесі дослідження родинних і національних зв'язків з метою виявлення їх впливу на становлення Д. Чижевського як педагога, науковця, громадського діяча. Використання порівняльно-зіставного методу дозволило виявити спільні й відмінні тенденції у наукових поглядах Д. Чижевського та відомих науковців того періоду щодо розвитку різних наукових дисциплін, славістичних досліджень, дослідницьких методів. Також цей метод ми використовували для аналізу праць ученого, особливо

тих фрагментів, що стосувалися українських педагогів різних часів, розвитку вітчизняної вищої школи з метою їх порівняння із історико-педагогічними дослідженнями сучасних науковців, актуалізації та практичного втілення. Узагальнення як один з головних інтерпретаційних методів дозволяє лаконічно показати основні результати дослідження, проаналізувати наукову й освітню діяльність Д. Чижевського, розкрити провідні педагогічні ідеї вченого, вказати шляхи їх практичного використання.

Таким чином, методологічні підходи і принципи, використані в дисертаційному дослідженні, дозволяють всебічно проаналізувати професійну діяльність і науковий доробок Д. Чижевського та виявити провідні педагогічні ідеї в його спадщині. Методологічна основа ж відповідає меті та поставленим завданням дослідження.

Важливою складовою методологічного підґрунтя нашого дослідження є його поняттєво-термінологічний апарат. Адже оперування науковими поняттями, які використовуються в дослідженні «є необхідною умовою для побудови та вивчення теоретичних моделей, осмислення процесів навчання в динаміці та перспективі, дозволяє більш чітко визначити предмет дослідження та побудувати послідовну концепцію його вивчення» [72, с. 65]. У процесі розробки поняттєво-термінологічного апарату дослідження ми використовували увесь спектр сучасних наукових праць, до яких відносяться монографії, дисертації, наукові розвідки, словники й енциклопедії, де зустрічаються аналізовані нами категорії та поняття. Слід також відзначити, що ми спиралися передусім на педагогічні й філософські дослідження, проте міждисциплінарність обраної проблеми вимагала й звернення до інших наукових галузей (культурології, літературознавства, мовознавства, компаративістики, психології тощо).

Дослідження науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського, його наукової спадщини потребує спеціального поняттєво-термінологічного апарату, який ми умовно розділили на дві групи. До першої відносимо поняття й терміни більш загального характеру, що відображають різні сторони обраної проблеми: «науково-педагогічна діяльність», «педагогічна

діяльність», «вища освіта», «вищий навчальний заклад». До другої групи належать поняття, взяті у більш вузькому значенні: «персоналістика», «педагогічна персоналія», «педагогічні ідеї», «чижевськознавство».

Ключовою категорією у нашому дисертаційному дослідженні виступає «науково-педагогічна діяльність». Згідно з нормативно-правовими документами науково-педагогічна діяльність визначається як «педагогічна діяльність у вищих навчальних закладах та закладах післядипломної освіти III-IV рівнів акредитації, пов'язана з науковою та науково-технічною діяльністю» [212]. Це тлумачення увібрало в себе й частину понять, що відносяться до першої групи. Відтак звернемо увагу на аналіз складових понять.

На думку сучасного українського педагога М. Фіцули, «педагогічна діяльність – особливий вид суспільно корисної діяльності дорослих людей, свідомо спрямованої на підготовку підростаючого покоління до життя відповідно до економічних, політичних, моральних, естетичних цілей» [267, с. 5]. З точки зору психологів, педагогічна діяльність розглядається як «цілеспрямований виховуючий та навчаючий вплив учителя на учнів з метою особистісного, інтелектуального та діяльнісного їх розвитку, а також основа їх саморозвитку та самовдосконалення» [51, с. 310]. Більшість сучасних дослідників (І. Зазюн [105], В. Кемінь [123], М. Пантюк [197], В. Ортинський [194] та ін.) сходяться на думці, що педагогічна діяльність – це розумова, творча, високо відповідальна діяльність, спрямована на розв'язання великої кількості педагогічних задач, кінцевою метою яких є формування гармонійно розвиненої особистості, її підготовка до суспільного життя.

Слід зазначити, що педагогічна діяльність у вищому навчальному закладі має певні специфічні риси. Згідно переконань А. Кузьмінського викладач вищої школи повинен відповідати більш широким вимогам, що проявляються у сформованості професійної, комунікативної, педагогічної, соціально-економічної компетентностей [144, с. 137]. Відтак викладач постає висококомпетентним фахівцем, який здатний репродукувати професійні

знання, уміння і навички на високому професійному методичному й науковому рівнях, а також здійснювати виховний вплив на студентів. Як видно, науково-педагогічна діяльність викладача включає такі рівноцінні складові: викладацька (освітня), виховна, науково-дослідницька й методична діяльності. Отже, науково-педагогічна діяльність є характерною для викладача вищого навчального закладу та є специфічною формою його професійною діяльності, спрямованої на формування фахових знань, умінь і навичок студентів, їх світоглядних орієнтирів, життєвої позиції, самовизначення й самореалізації з метою їх активної участі у суспільному житті.

Категорія «науково-педагогічна діяльність» тісно пов'язана з такими поняттями, як «вища освіта» та «вищий навчальний заклад». Це, у свою чергу, потребує детального висвітлення цих термінів. У сучасному науковому просторі під терміном «вища освіта» розуміють «сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти» [108, с. 4; 184, с. 15]. У «Педагогічному словнику» це поняття трактується з двох позицій: а) як рівень освіти, яку одержують у вищих навчальних закладах, що підтверджується офіційними документами та б) результат засвоєння сукупності професійних знань, умінь і навичок, які дозволяють самостійно вирішувати як дослідницькі, так і практичні завдання [71, с. 54]. З цих визначень бачимо, що вища освіта має виражене прагматичне спрямування, оскільки виступає у безпосередньому зв'язку з ринком праці. Водночас у ній актуалізуються питання поєднання традиційності та інновацій, де збереження духовних і моральних цінностей, внутрішньої свободи, взаємозв'язок культури й освіти виступають на передній план формування особистості.

Важливу роль у системі вищої освіти відіграють вищі навчальні заклади. У сучасних наукових дослідженнях поняття «вищий навчальний заклад» трактується як окремий вид установи, що є юридичною особою приватної або державної форм власності, який функціонує згідно з виданою ліцензією на проведення освітньої діяльності, а також провадить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну роботу, забезпечує організацію навчального процесу і здобуття особами вищої освіти, ураховуючи їх інтереси, покликання й здібності[184, с. 16]. В «Енциклопедії освіти» подано більш детальне тлумачення цього терміну. Так, «вищий навчальний заклад» визначається авторами «Енциклопедії», як освітній, освітньо-науковий заклад, що функціонує відповідно до ліцензії освітньо-професійних програм вищої освіти за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями, а також здійснює процес навчання й виховання, забезпечує професійну підготовку осіб з урахуванням їх покликання, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти [111, с. 100].

Отже, як показав аналіз понять «науково-педагогічна діяльність», «педагогічна діяльність», «вища освіта», «вищий навчальний заклад», вони є різнорівневими та, водночас, взаємодоповнюючими. Відтак дослідження науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського потребує не тільки висвітлення основних напрямів його професійної діяльності, а й звернення до більш ширшого контексту: особливостей діяльності різних вищих навчальних закладів, де він працював відповідно до тогочасного суспільно-політичного й історико-культурного простору; змін навчально-виховних парадигм у різних країнах; тенденцій розвитку системи вищої освіти в країнах Європи та Америки. У вужчому розумінні, проведений термінологічний аналіз дозволяє зацентувати увагу на професійних якостях українського науковця. Це – використання нетрадиційних методів і форм навчання і виховання студентів та аспірантів, організація наукових гуртків з метою формування висококваліфікованих фахівців, провадження власної наукової діяльності, яка сприяла розвитку вищих навчальних закладів та виокремленню нових напрямів дослідження у системі вищої освіти.

Наступна група понять, трактування яких сприяє глибшому розкриттю обраної проблеми, включає «персоналістику» «педагогічну персоналію», «педагогічні ідеї», «чижевськознавство». Слід підкреслити, що завжди видатні персоналії були ключовими критеріями для оцінки історичного культурного, суспільного поступу. Їхня просвітницька, освітня, наукова і громадська діяльність визначала розвиток як окремої нації, так і цілих народів. З огляду на це, доречним буде визначення «персоналістики» та його похідного, вужчого терміну «педагогічна персоналія» як важливих складових поняттєвого апарату нашого дослідження.

Вперше термін «персоналістика» в науковому обґрунтуванні був уведений німецьким психологом кінця XIX – початку XX ст. Вільямом Штерном. Він зазначав, що персоналістика – це спеціальна наука про особистість, її стосунки у світі, здатність цілеспрямовано їх змінювати відповідно до своїх внутрішніх прагнень [115, с. 187]. У своїх дослідженнях відомий американський психолог К. Роджерс пішов далі у розвитку персоналістичної теорії. Він стверджував, що «внутрішній світ людини сильніше впливає на поведінку, ніж зовнішні стимули навколишнього середовища» [218, с. 222]. Отже, у психологічних концепціях термін «персоналістика» вживається по відношенню до вивчення внутрішнього світу особистості, її волі, емоцій, почуттів, поведінки, а також її взаємодії із навколишнім світом.

З точки зору сучасних історичних досліджень персоналістика розглядається крізь призму кількох ракурсів: а) традиційних підходів до вивчення біографії історичної особи «великого масштабу»; б) «особистої історії» як головного фактору у дослідженні життя відомої постаті, що протиставляється чи/або порівнюється з «публічною біографією»; в) «внутрішньої біографії», предметом дослідження якої виступає внутрішній світ людини на противагу зовнішньому; г) інтелектуальних автобіографічних нарисів [209, с. 267]. Водночас соціальна історична персоналістика на перший план виводить дослідження особистості у співвідношенні з соціумом, в якому вона перебуває. У цьому ракурсі розвиток особистості,

духовний і професійний, визначається оточенням й атмосферою, що безпосередньо впливають на неї [171, с. 215]. Отже життя певної історичної особистості в сучасних дослідженнях висвітлюється з позицій соціокультурного аналізу.

У свою чергу, педагогічна наука акцентує увагу на специфічних рисах «персоналістики», притаманних лише їй. Так, у докторській дисертації сучасної української дослідниці І. Стражнікової знаходимо наступне тлумачення: «персоналістика – широке поняття, воно персоніфікує історико-педагогічний процес, відображаючи його взаємозв'язки з безліччю різних соціокультурних явищ» [241, с. 321]. Доповненням до цього визначення може слугувати теза Б. Савчука про акцентування уваги на творчих компонентах життя і діяльності відомої постаті, зокрема її ідеях, концепціях, поглядах, а також практичному досвіді, відображеному у навчально-виховному процесі [221]. Отже, педагогічна персоналістика покликана не тільки персоніфікувати історико-педагогічний процес, а ще й ввести в науковий обіг, узагальнити, систематизувати та адаптувати в освітньо-практичну діяльність провідні ідеї досліджуваної постаті.

Беручи до уваги психологічні й історичні підходи до тлумачення поняття «персоналістика» та враховуючи вже сформовані визначення «педагогічної персоналістики», слід внести певні уточнення. На нашу думку, під «педагогічною персоналістикою» слід розуміти теорію і метод дослідження життєвого і творчого шляху персоналії, її поглядів, ідей і спадщини у тісному взаємозв'язку з історико-культурною епохою, суспільно-політичними, економічними й освітніми умовами, науковими теоріями, які існували у той час з урахуванням впливів найближчого оточення на становлення її світогляду й життєвої позиції.

Такий підхід до тлумачення «педагогічної персоналістики» тісно пов'язаний з іншим терміном – «педагогічна персоналія». На думку сучасного дослідника О. Адаменка, педагогічна персоналія являє собою віддзеркалення доробку певного педагога як індивідуального творця, однак головно як представника педагогічної думки на певному історичному

етапі [4, с. 12]. Саме рецепція спадщини педагогів минулого дає змогу прослідкувати певні закономірності розвитку вітчизняної педагогіки, її характерні риси, вплив зарубіжних ідей тощо.

Більш ґрунтовне теоретичне осмислення цього поняття знаходимо у працях відомої вченої О. Сухомлинської. Згідно її поглядів «педагогічна персоналія – це більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель» [252, с. 42]. Деякі науковці також відзначають ключову роль педагогічної персоналії в усупільненні педагогічного досвіду на певному історичному періоді [92; 103]. З огляду цих визначень, можемо стверджувати, що постать Д. Чижевського – це також видатна педагогічна персоналія, що зробила вагомий внесок у розвиток світової гуманітаристики, а його діяльність і творчість є предметом спеціального дослідження педагогічної персоналістики. Водночас, враховуючи міждисциплінарний характер обраної проблеми, найбільш вдалим буде вивчення його діяльності й ідей шляхом поєднання соціокультурного та історико-педагогічного аналізів.

Свідченням визнання вагомості наукового доробку Д. Чижевського для розвитку різних галузей знань є проведений вище історіографічний аналіз. Також в цьому контексті доречно наголосити на випрацюванні нового персоналогічного напрямку у світовій науці – чижевськознавства. Не дивлячись на те, що чижевськознавчі студії є достатньо репрезентативними у сучасній науці немає жодного тлумачення цього терміну. У цьому ракурсі доречно зауважити, що сучасні зарубіжні й українські науковці оперують цим поняттям у своїх розвідках. Серед них назовемо І. Валавко [31], В. Янцена [316], Р. Мниха [176], В. Кортгаазе [134] та ін.

На основі аналізу праць названих вище авторів, можна зробити висновки, що поняття «чижевськознавство» вживається для окреслення напрямку наукових досліджень, сконцентрованих довкола вивчення біографії (як окремих періодів діяльності, так і загального характеру), архівної спадщини, епістолярію Д. Чижевського [31; 38; 74; 311], аналізу його

доробку, передусім літературознавчого, філософського, культурологічного аспектів [134; 175; 176; 315], переклад, видання та коментування його праць [155; 181; 316]. Отож, у нашому розумінні *чижевськознавство* – науковий напрям, що вивчає різні аспекти життя, діяльності, наукової спадщини Д. Чижевського, його епістолярій, архівні матеріали, та займається виданням, перекладом, описом, каталогізацією усього масиву виданих і неопублікованих праць ученого, історіографічних матеріалів про нього, поширює його спадщину, підтримує розвиток його ідей в Україні та за кордоном.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що методологія дослідження науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського базується на різних методологічних рівнях, для яких характерними є конкретні методологічні підходи, що дозволяють проаналізувати та інтерпретувати зазначену проблему з різних ракурсів. Задіяний понятєво-термінологічний апарат актуалізує проблему недостатнього вивчення науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського в сучасних дослідженнях, поширення його ідей в сучасних умовах формування висококваліфікованих фахівців. Отже, обраний методологічний інструментарій, аналіз понятєво-термінологічного апарату дослідження сприяють його об'єктивному всебічному вивченню.

Висновки розділу 1

Як засвідчив історіографічний аналіз праць, присвячених Д. Чижевському, в Україні немає спеціального дослідження, де б комплексно висвітлювалася науково-педагогічна діяльність ученого, розкривалися його педагогічні ідеї. У розділі доведено, що ще за життя Д. Чижевського, його наукові дослідження ставали предметом вивчення та високо цінувалася в західноєвропейських та американських колах. Після смерті відомого славіста його спадщина, особливо філософська й літературознавча, почала досліджуватися більш інтенсивно.

З'ясовано, що радянським науковцям праці й погляди Д. Чижевського були практично невідомі. Поодинокі статті, в яких згадувалося його ім'я,

стосувалися відверто негативної критики літературознавчих поглядів ученого, що йшли в розріз із тогочасною ідеологією. Всебічне неупереджене вивчення наукового доробку Д. Чижевського в Україні розпочалося у пострадянський період. На сучасному етапі чижевськознавчі студії сконцентровані довкола таких проблем: каталогізація та систематизація архівної й епістолярної спадщини Д. Чижевського, публікація та коментування його праць, аналіз компаративних досліджень ученого, з'ясування його внеску у світову славістику.

Встановлено, що джерельна база дослідження є різнобічною та неоднорідною за своїм характером: від ґрунтовних праць, що стосуються як філософських, літературознавчих, так і мовознавчих, історико-культурних проблем, до коротких заміток про певні знахідки раніше невідомих у наукових колах літературних і науково-теоретичних творів. Вагомим джерелом для нашого дослідження стало й листування українського вченого, його автобіографічні матеріали, спомини. Вони склали основу джерельної бази. Інший комплекс джерел представлений працями про Д. Чижевського. Особливо цінними були статті й спомини його учнів, в яких розкрито викладацький і науковий талант українського дослідника.

У розділі зацентовано увагу на застосованих методологічних підходах до вивчення обраної проблеми, серед яких домінують феноменологічний, парадигмальний, міждисциплінарний, персоналістично-біографічний підходи, що сприяють об'єктивному висвітленню професійної діяльності та наукового доробку Д. Чижевського. За допомогою комплексу методів і принципів (об'єктивності, цілісності, всебічності, системності, плюралізму) проаналізовано й систематизовано джерела, літературу, поняттєво-термінологічний апарат дослідження, який доповнено й уточнено новими визначеннями.

Основні результати першого розділу опубліковані у трьох статтях [244; 245; 249].

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ РІЗНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР

Цілком логічним видається дослідження освітньої, наукової, науково-дослідницької, організаційної діяльності Д. Чижевського в контексті його життєвого шляху. Тому в основу нашого дослідження ми поклали біографічний принцип, згідно якого науковці-чижевськознавці (І. Валявко, В. Янцен) виділяють шість основних періодів його самостійної наукової, освітньої й творчої діяльності: 1921-1924 – філософські студії в Німеччині; 1924-1932 – празький період; 1932-1945 – галльський період; 1945-1949 – марбурзький період; 1949-1956 – гарвардський період; 1956-1977 – Гейдельберзький період [32; 315].

Утім, ми концентруємо увагу на останніх п'яти періодах, які найбільш повно розкривають освітньо-наукову діяльність Д. Чижевського та допомагають виявити його філософсько-педагогічні, культурологічні й славістичні погляди. Проте ми узагальнюємо та перегруповуємо ці етапи у більш ширші періоди: чехословацький, американський та німецький. Такий поділ був зумовлений не тільки географічним переміщенням Д. Чижевського, але й тим, що кожен з окреслених періодів мав найбільш примітні риси пошукової, освітньої чи наукової роботи вченого. Водночас, слід підкреслити, що у нашому дослідженні ці періоди є умовними та взаємопов'язаними, оскільки наукова й педагогічна діяльність видатного славіста завжди перепліталася й набувала розвитку на наступних етапах його життєвого шляху. Тільки у взаємозв'язку цих етапів та детальному аналізі кожного з періодів можна виявити особливості формування Д. Чижевського як педагога й науковця, розвиток його філософсько-педагогічних ідей.

2.1 Передумови становлення Д. Чижевського як науковця й педагога

Дмитро Іванович Чижевський народився 23 березня (4 квітня за новим стилем) 1894 року в місті Олександрія Херсонської губернії в сім'ї дворянина, військового та відомого громадського діяча Івана Костянтиновича Чижевського та Марії Дмитрівни Єршової – випускниці студії Академії мистецтв, наставником якої був славетний художник І. Рєпін, викладачки малювання у чотирирічній школі в Олександрії [148, с. 19]. Батько Д. Чижевського, який належав до збіднілого українського міщанського роду, навчався у Псковському кадетському корпусі, а згодом у Михайлівському артилерійському училищі в Петербурзі, де й ознайомився з народовськими ідеями та долучився до цього просвітницько-політичного руху. В одному з народницьких гуртків І. К. Чижевський познайомився з Марією Єршовою, що належала до родини заможних російських купців. Кілька тижнів після одруження, батька Д. Чижевського було заарештовано за причетність до революційної діяльності. Провівши два роки у в'язниці, його, разом з дружиною, було відправлено у заслання на три роки до Вологди. Незадовго до народження Дмитра Чижевського родина переїхала до Олександрії, де був сімейний маєток Чижевських.

В Олександрії батько Д. Чижевського довгий час був членом земської управи та піклувався про народні школи краю. Його мати, крім викладацької роботи, займалася просвітницькою діяльністю, працюючи в міській громадській бібліотеці, шукаючи здібних дітей до малювання та безкоштовно займаючись з ними [186, с. 8]. За спогадами сестри Д. Чижевського, Марії Морозовської, їхня мати була прихильницею вільного виховання дітей. Вона виписувала педагогічні журнали, цікавилася питаннями виховання, зокрема тогочасними прогресивними педагогічними ідеями [178, с. 178]. Від своїх батьків Д. Чижевський перейняв жагу до знань і науки. У юнацькому віці, Дмитро Іванович багато часу проводив у хімічній лабораторії та невеличкій обсерваторії, облаштованій його батьком у флігелі власного будинку. Тут

поряд знаходилися й велика бібліотека та колекція комах і гербаріїв [32, с. 26]. Принагідно зауважимо, що його батько був членом Французького Астрономічного Товариства та Російського Товариства любителів світознавства. Він опублікував біля п'ятнадцяти праць з астрономії. Можемо стверджувати, що саме наукові зацікавлення батька вплинули на вибір першої професії Д. Чижевського, який починав навчатися на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету.

За спогадами П. Феденка, відомого українського історика і близького друга Дмитра Івановича, у родині Чижевських поряд з російською мовою панувала й українська. Його батько у сім'ї розмовляв тільки українською мовою. Російська ж мова була рідною для матері, тому діти Чижевських добре володіли обома мовами [263, с. 248]. Любов до української мови привив Д. Чижевському його вчитель у гімназії В. Лашенко, який виступав проти політики царської Росії та намагався пробуджувати національну свідомість своїх учнів.

В Олександрійській гімназії, куди Д. Чижевський вступив у 1906 році, викладав І. Звінський – випускник історико-філологічного інституту імені Безбородька в Ніжині. Завдяки зусиллям цього талановитого педагога, у гімназії організовувалися літературні читання, вечори, дискусії на мистецькі й філологічні теми, де з доповідями виступав і Д. Чижевський [186, с. 9]. Він вирізнявся серед учнів широкою ерудицією й начитаністю. І. Звінський зазначав, що з молодого Д. Чижевського виросте великий вчений.

На громадську позицію майбутнього вченого вплинула й родинна духовна атмосфера, в якій панували ідеї народництва й просвітництва. Дякуючи створеним сімейним умовам та талановитим педагогам Олександрійської гімназії, Д. Чижевський створив нелегальний просвітницький гурток у себе вдома для «самоосвіти прогресивної молоді». Тут збиралися учні гімназії та учениці жіночої гімназії, де навчалася його молодша сестра – Марія. Так, вона відмічає, що в Олександрії були створені чисельні напівлегальні гуртки, які мали різні напрями – літературознавчий, природничий, біологічний, політекономічний. Саме останній був таємним,

оскільки тут вивчалися твори К. Маркса, М. Драгоманова, М. Зібера та ін. [178, с. 183]. На засіданнях цього гуртка виголошувалися доповіді про творчість Лесі Українки, Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, а також на суспільно-економічні й політичні теми. Навесні 1911 року в будинку Чижевських членами гуртка був організований вечір, присвячений роковинам смерті Т. Шевченка. Тогочасна влада не дозволяла проводити публічні заходи з нагоди вшанування пам'яті великого Кобзаря, вбачаючи у цьому прояв національного радикалізму. Доповіді, які були підготовлені з цієї нагоди, були виголошені українською мовою. Слід відзначити, що члени гуртка готували реферати й доповіді російською мовою. Однак після прийняття у 1912 році Державною Думою закону, що забороняв навчання у школах українською мовою, гуртківці перейшли виключно на спілкування українською мовою, що було своєрідним протестом на рішення Думи.

У 1911 році Д. Чижевський вступив до Петербурзького університету, де вивчав фізику, астрономію, математику. Будучи вже студентом Петербурзького університету, Д. Чижевський продовжував свою діяльність як член та керівник просвітницького гуртка в Олександрії, особливо часто засідання відбувались у канікулярний період. З Петербургу він неодноразово привозив заборонену літературу, виступав з доповідями про неокантіанство та інтуїтивізм у філософії [263, с. 251]. У цьому контексті слід зауважити, що Д. Чижевський, студіюючи точні науки на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету, відвідував також і лекції з філософії, які читали такі відомі вчені, як М. Лосський та О. Введенський.

У розрізі нашого дослідження, зауважимо, що вплив на формування світогляду Д. Чижевського, його зацікавлення філософськими й філологічними студіями здійснили передусім викладачі Петербурзького університету: М. Лосський, І. О. Бодуен де Куртене, О. Шахматов, чий лекції він слухав, будучи студентом фізико-математичного факультету. Так, наприклад, О. Шахматов, відомий філолог, мовознавець досліджував питання фонетики й граматики української мови [303]. Він також виступав проти заборони української мови і літератури Державною Думою, позитивно

відгукувався про праці українських вчених (Б. Грінченка, А. Кримського). У свою чергу, І. О. Бодуен де Куртене виступав також за розвиток української мови, вказуючи на її самостійність серед інших слов'янських мов [317]. М. Лосський, розробляючи концепцію особистості в контексті філософського інтуїтивізму, зазначав, що мета її життя полягає в абсолютній повноті буття, що досягається через любов до абсолютних цінностей, в ієрархії яких Бог є найвищою цінністю, за яким слідує людина як неповторна особистість, а моральність, краса, істина, свобода складають частини абсолютного блага, оскільки є безособовими абсолютними цінностями [159]. Провідні ідеї цих видатних науковців знайшли своє відображення у філософських й історико-філологічних поглядах Д. Чижевського.

Похмурий і вологий клімат Петербургу негативно впливав на здоров'я Д. Чижевського. Він постійно кашляв, часто застуджувався, помітно схуд. Ці обставини змусили його переїхати до Києва. У 1913 році український вчений розпочинає своє навчання у Київському університеті Святого Володимира. Проте, усвідомивши своє захоплення філологією і філософією, він переводиться на історико-філологічний факультет цього університету.

Слід відзначити, що у тогочасний період Київський університет був водночас і провінційним університетом по відношенню до столичних вищих навчальних закладів Російської імперії, і славетним університетом з багатовіковими академічними традиціями, який постачав і продовжував постачати кращі наукові кадри столиці. Сам Д. Чижевський підкреслював, що Київський університет передвоєнного часу «переживав період розквіту, було чимало талановитих студентів; не проходило року без численних нагород студентських праць медалями; молодші студенти вже чули імена більш видатних старших колег, до яких належали серед багатьох інших – Зеров, Филипович, Бургардт та інші» [300, с. 245].

У той час у Київському університеті Святого Володимира працювали такі відомі науковці, як В. Перетц, О. Гіляров, А. Лобода, Г. Челпанов, В. Зеньківський, О. Лук'яненко. Д. Чижевський пройшов тут ґрунтовну філософську школу О. Гілярова та В. Зеньківського. Завдяки цим педагогам

він зацікавився містичною філософією Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича [39, с. 213].

Слід наголосити, що В. Зеньківський був одним із перших, хто помітив і розкрив непересічний талант Д. Чижевського. В університеті він керував його науковою роботою, а після еміграції за кордон вчені продовжували підтримувати дружні контакти. Загалом В. Зеньківський мав неабиякий вплив на формування Д. Чижевського як педагога й науковця. Принагідно відзначимо, що головною темою його наукових досліджень була проблема особистості у християнській антропології та педагогіці. Зокрема він зазначає що «філософський і релігійний плюралізм, непростежність зв'язку індивідуального й універсального, правда про любов як шлях містичного проникнення в таїну особистості ось те, що вносить від себе педагогіка в загальну систему світорозуміння» [110, с. 226]. У філософсько-педагогічних поглядах Д. Чижевського можемо простежити подібні ідеї щодо розвитку особистості в контексті християнської філософської думки, ролі педагога у цьому процесі.

Щодо впливу О. Гілярова на формування світогляду Д. Чижевського, то тут варто зазначити, що він був представником «філософії серця», продовжувачем філософських традицій П. Юркевича. Учений намагався досліджувати всесвіт у контексті ідеї всезагальної єдності. Наприклад, звертав увагу на те, що консолідуючими факторами у розумінні системності всесвіту постають ідеї взаємозв'язку Божественного і людського, співіснування добра і зла, світла і темряви [67, с. 118]. Відтак удосконалення людини неможливе без її духовного розвитку, усвідомлення Божественного начала в ній та прагнення до досягнення подоби Божої. Подібні думки знаходимо і в філософській концепції Д. Чижевського, який наголошував на необхідності духовного самовдосконалення особистості, її бажанні досягти богоподібності.

Крім філософських студій в Київському університеті Д. Чижевський цікавився індоевропеїстикою, слов'янською філологією, літературознавством. Серед викладачів-лінгвістів слід назвати Ф. Кнауера,

О. Лук'яненко, М. Грунського, яким він завдячує ґрунтовними знаннями з порівняльного мовознавства та славістики. Додамо, що професор Ф. Кнауер організував для студентів спеціальний семінар, на якому вони вивчали санскрит, давньоіндійську літературу, основні закономірності розвитку споріднених мов за допомогою порівняльно-історичного методу [305, с. 16].

О. Лук'яненко викладав граматику старослов'янських мов, церковнослов'янську мову, історію сербохорватської та польської мов, історію чеської літератури та ін. [196, с. 106]. Фактично він вів усі славістичні курси в університеті наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. З 1915 року курси з давньослов'янської писемності, української мови, порівняльного мовознавства читав М. Грунський, який у 1919 – 1920 рр. був також і ректором Київського університету.

Восени 1919 році Д. Чижевський закінчив Київський університет, блискуче захистивши дипломну роботу на тему: «Філософські погляди Шіллера в їх еволюції». Він отримав диплом першого (найвищого) ступеня, що дало йому змогу отримати в 1920 році посаду доцента на кафедрі загального мовознавства Вищих жіночих курсів Жекуліної, а на початку 1921 році – доцента філософії Інституту Народної Освіти (у той час так називався Київський університет) [32, с. 34]. Проте Д. Чижевському не вдалося там попрацювати у силу різних обставин, серед яких ключовою була його політично-революційна діяльність.

У революційні роки (1917 – 1920 рр.) Д. Чижевський активно вів і суспільно-політичну діяльність. Будучи ще студентом, він цікавився політикою. Зокрема Д. Чижевський брав участь у просвітницькій роботі студентських гуртків, вів активну пропаганду серед робітників, а в 1916 році вступив до меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії [313]. Перед падінням Російської монархії восени 1916 року Д. Чижевського було заарештовано як соціал-демократа за революційну пропаганду. Утім лютневий переворот у Петербурзі посприяв його звільненню.

Після цього Д. Чижевський ще з більшим завзяттям брав участь у роботі соціал-демократичної партії робітників: він став членом першого Центрального Виконавчого Комітету партії, був обраним на посаду секретаря Київської Ради робітничих депутатів, згодом представляв інтереси українських нарад меншовиків від профспілкового руху та був делегований від них до Центральної ради Української Народної Республіки. У цей період Д. Чижевський редагував газети «Робоче життя» (1917 – 1920 рр.) і «Наш Голос» (1918-1920 рр.), а також виконував обов'язки керуючого справами Музею Праці при Наркомпраці та секретаря Соціалістичного музею [32, с. 35].

Він не полишав і просвітницьку діяльність: читав лекції з історії культури в Політпросвіті Наросвіти у Харкові, викладав у Робітничому технікумі, вечірніх школах для дорослих Київської ради робітничо-професійних спілок, Робітничо-селянському університеті. Перебуваючи в Харкові у партійних справах, Д. Чижевський спробував організувати культурно-просвітницький гурток для харківської робітничої молоді [278, с. 76]. Проте він не проіснував довго, оскільки, за спогадами самого Д. Чижевського, більшість харківської молоді були неінтелігентними і не охоче сприймали історію культури слов'янських народів, передусім українську.

Влітку 1920 року в Харкові відбувалася Всеукраїнська конференція меншовиків, куди був делегований Д. Чижевський. Під час роботи конференції до зали увійшли чекісти і арештували всіх, хто був там. Таким чином, у харківській в'язниці він провів п'ять місяців. Наступного року йому вдалося перевестися до Києва, де він був змушений відмічатися у Ревкомі бюро як ув'язнений, що знаходиться під домашнім арештом [32, с. 36]. Однак це не врятувало його від наступного арешту, адже політичні погляди меншовиків були незручними, навіть неприйнятними для молодії Радянської держави. Тому весною 1921 року Д. Чижевського було знову арештовано. Більшість ув'язнених у той час, коли заарештований Д. Чижевський, переведено до Москви, де їхня доля склалася трагічно. Але,

за станом здоров'я (Д. Чижевський хворів туберкульозом й астмою, тому більшовики відпустили ученого), йому вдалося уникнути цього переїзду [313]. У квітні 1921 року Д. Чижевському разом із своєю дружиною Лідією Маршак, з якою він одружився у 1919 році, вдалося нелегально перебраться до Польщі, а звідти – до Німеччини. Це врятувало йому життя, оскільки влітку цього ж року його заочно засуджено до страти.

Усі ці події вплинули на ставлення Д. Чижевського до більшовицького режиму. Він називав його антигуманним, несправедливим і варварським [263, с. 260]. Негативним було його відношення й до уряду Скоропадського та денікінців, які вели політику терору і репресій проти українських прогресивних політичних, культурних, громадських діячів. Перебравшись за кордон, Д. Чижевський деякий час ще продовжує свою партійну діяльність: публікується у друкованому органі меншовиків «Соціалістичному віснику». Однак, слід зазначити, що у період 1921 – 1923 рр. він належав до німецької соціал-демократичної робітничої партії. У своїх статтях на політичну тематику Д. Чижевський підкреслював власну нетерпимість до жорстокої боротьби більшовиків з «інакодумцями», їхньої політики терору по відношенню до народів інших національностей [301, с. 5 – 7.]. Варто зазначити, що у подальшому Д. Чижевський уникав політичної діяльності і не вступав до жодних організацій з вираженим політичним забарвленням.

Після захоплення більшовиками Києва та арешту, ледь уникнувши розстрілу, Д. Чижевський емігрував до Німеччини, де продовжив філософську освіту. У додатку Б подано копію заяви Д. Чижевського про прийом у Гейдельберзький університет. У Гейдельберзі український славіст відвідує лекції знаного філософа й психолога Карла Ясперса, а згодом переїздить до Фрайбургу в Брейсгау, щоб записатися на курс до відомого Едмунда Гуссерля, засновника феноменології, якою Д. Чижевський зацікавився ще будучи студентом Київського університету.

Під час свого навчання у Німеччині Д. Чижевський студіював філософію разом з такими відомими українськими і російськими

емігрантами, як Ф. Степун, О. Креслінг, О. Шор. Всі вони збиралися в квартирі Еріки Баумгартнер, яка здавала кімнату Ф. Степуну з дружиною, де довгими вечорами вели дискусії довкола філософських концепцій Гегеля, Вебера, Бердяєва. За споминами М.-Л. Ботт, у цій квартирі збиралося до вісімнадцяти осіб, які говорили про політекономію, філософію, естетику. Ця група молодих студентів-однодумців жартівливо називала себе «Святою громадою» [28, с. 278]. Усі дискусії тут велися німецькою мовою, адже до них завжди приєднувалися їхні німецькі друзі-студенти. Уже в той час вони відмічали широку філософську й філологічну ерудицію Д. Чижевського, його талант до вільного імпровізованого логічного мовлення, яке ніби зачаровувало слухачів.

Така згуртованість емігрантів у Німеччині допомогла їм швидше влитися до німецького академічного середовища, проявити свої знання у галузі філософії та завоювати повагу серед колег та викладачів. Так, наприклад, у рекомендаційних листах Д. Чижевському для отримання посади лектора у Галльському університеті, Е. Гуссерль зазначав, що Д. Чижевський – це свідомий, освічений, самостійно мислячий філософ, який знаходиться під впливом феноменології й ідей Гегеля та має дивовижно широкий кругозір, що охоплює різні галузі культури [83, с. 679].

Принагідно зауважимо, що Д. Чижевський, вивчаючи німецькі філософські студії, більше тяжів до вивчення та аналізу слов'янської культури, її історії та філософії. У своїх славістичних працях, він спробував поєднати діалектику Гегеля з феноменологією Гуссерля, що призвело до тлумачення розвитку філософії, як процесу збільшення кількості правильних тверджень та відкидання чи спростування невірних: «Кожний окремий вияв абсолютної правди, тобто кожне окреме філософічне твердження, що ми маємо в історії розвитку людської думки, є лише часткова правда, фрагмент, уривок абсолютної правди, є неповний і недосконалий відблиск Абсолютного. Ця «неповнота» є причиною змін і боротьби ідей в історії думки. Одна неповна правда бореться з іншою, теж неповною та частковою. Але і усяке сполучення таких «неповних», «часткових» правд в єдність, усяка

їх «синтеза», яка може бути досягнена обмеженим людським розумом, є необхідно теж неповна, теж часткова і тому вимагає знов доповнення. Тому ані на одній синтезі історичний розвиток філософії не кінчається, тому повстають усе нові й нові противенства між світоглядами та пунктами погляду, що сполучаються та з'єднуються в усе нових і нових синтезах – кроках до безмежної повноти, абсолютної правди» [295, с. 38]. Подібні думки виникли в Д. Чижевського ще під час семінару Е. Гуссерля «Проблеми філософії історії», який він організував для своїх студентів у 1924 році. Цей семінар дав українському славісту більш широку методологічну базу для подальших власних досліджень.

Серед інших поважних учителів в німецьких університетах Д. Чижевський виділяє Р. Кронера, Г. Ріккєрта, Й. Кона, Г. Майєра, Ю. Еббінгхауза, М. Гайдеггера [292, с. 48]. Слід відзначити, що саме під керівництвом Р. Кронера Д. Чижевський почав писати свою працю «Гегель в Росії», яка принесла йому популярність і визнання у колах німецьких філософів.

У розрізі нашого дослідження, слід наголосити, що Д. Чижевський переїхав до Німеччини у віці 27 років, тобто вже сформованою особистістю з власними поглядами та колом наукових інтересів. Тому він не пристав до жодної філософської школи, а тільки перейняв ідеї, які були близькі його духовним потребам. Завдяки своїй попередній ґрунтовній підготовці у Київському університеті, Д. Чижевський, під час німецьких філософських студій, почав публікувати свої перші філософські роботи: «Філософська література в радянській Росії» (1922), рецензії на праці С. Гессена «Педагогіка» (1923) Г. Шпета «Нарис історії російської філософії» Т.1 (1923) [32, с. 42]. Уже в перших працях простежується власний методологічний підхід Д. Чижевського до дослідження певних явищ і феноменів, формування власних філософських поглядів.

Загалом можемо констатувати, що широта зацікавлень Д. Чижевського, а це і питання історії філософії, й історії церкви, і слов'янської філології та культури, не дозволила йому вибудувати чітку філософську систему, яка, як

це було у німецьких філософів, набирала б вертикального характеру, а навпаки – розгорталася у ширину і торкалася різних наукових галузей.

Підсумовуючи усе вищенаведене, відзначимо, що на формування світогляду Д. Чижевського мали значний вплив родина та прогресивні педагоги Олександрійської гімназії. У перші студентські роки він вивчав фізику, математику й астрономію у Петербурзькому університеті, де, одночасно, відвідував курси з філософії. Це й сприяло його подальшому зацікавленню гуманітаристикою. Перевівшись до Київського університету, Д. Чижевський студіював філософію й слов'янську філологію. Ці наукові інтереси він переніс і до Німеччини, де продовжив своє навчання на філософському факультеті. Навіть короточасна революційна діяльність не змінила його зацікавлення слов'янською філологією, літературою й культурою.

2.2. Освітня діяльність Д. Чижевського у вищих навчальних закладах

Науково-педагогічна діяльність Д. Чижевського розпочинається з 1924 року, коли він отримав запрошення від Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова обійняти посаду лектора філософії. Він радо пристав на цю пропозицію, адже Чехословаччина міжвоєнного періоду стала потужним науково-освітнім та культурним центром української еміграції. За допомоги Чехословацького уряду, тут відкривалися українські школи й університети, функціонували чисельні громадські, наукові й просвітницькі організації, видавалися українські наукові часописи, газети, науково-популярні журнали тощо. Усі ці обставини сприяли швидкому переїзду Д. Чижевського до Праги.

Цей етап його життя значно вплинув на зацікавлення власне українською філософією та культурою. У Празі Д. Чижевський спілкувався з українськими громадсько-культурними діячами, науковцями, студентами, які значно вплинули на його світогляд. В Українському високому педагогічному

інституті імені Михайла Драгоманова Д. Чижевський викладав логіку, історію філософії, естетику, історію релігій. У додатку В подано навчальний план цього інституту, де виділено курси, які викладав український славіст. Для низки курсів він розробив та опублікував курси лекцій («Логіка» 1924 р.) та хрестоматії («Історія філософії» 1926 р.). Окремими виданнями вийшли праці, присвячені становленню і розвитку філософської науки в Україні («Філософія на Україні (Спроба історіографії)» (1926 і 1928 рр.), «Нарис з історії філософії на Україні» (1931 р.)).

Зауважимо, що до 1932 р. Д. Чижевський очолював кафедру філософії та деякий час керував кафедрою педагогічної психології в Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова [214, с. 254].

Коло філософських зацікавлень українського емігранта було розмаїтим. Насамперед його цікавили німецькі філософи (Кант, Ніцше, Гегель), він також аналізував праці античних філософів та українських мислителів XVI – XVII ст. Вважаємо за необхідне наголосити на тому факті, що Д. Чижевський розділяв погляди німецьких філософів щодо теоретико-методологічних засад академічної науки, високо цінував їхню викладацьку майстерність. Проте він не розумів їх байдужого ставлення до проблеми виховання особистості. У своїх повоєнних спогадах відомий славіст зазначає: «Уже з мого першого знайомства з німецькими університетами (25 років тому я був студентом у Гейдельберзі та Фрайбурзі), мені впало в очі те, що [німецькі] доценти докладають багато зусиль, щоб передати студентам свої глибокі й гарні знання, але зовсім не піклуються про те, щоб виховувати у студентові людину... Особливо болючим для мене стало це питання єдності навчання і виховання у моїй вузькій сфері – славистиці... Тут діяльність вузівського педагога заторкає саме ті проблеми, які є особливо актуальними для європейської дійсності, проблеми, які я об'єдную в одному понятті: «Шляхи до культурного зближення європейських народів»» [36, с. 51-52]. Як бачимо, у своїй освітній роботі Д. Чижевський керувався засадничими принципами педагогічної науки – поєднання дидактичних і виховних функцій у навчальному процесі.

Празький період його життя був також позначений зацікавленням компаративістичними студіями: історією філософії, культури та порівняльним літературознавством слов'янських народів. У цей період Д. Чижевський презентує низку доповідей та статей з даної проблематики: «Шевченко і Давид Штраус», «Герйніус і його книга про Київські печери», «Шиллер и Братья Карамазовы Достоевского», «Объем философского чтения в Киевской Академии XVII – XVIII веках», «Гегель в Росії» та ін. Принагідно зауважимо, що саме у празький період відомий славіст викладав тільки філософські курси та присвячував багато часу академічній філософії.

Дмитро Іванович дуже ретельно готувався до кожної лекції, незважаючи на кількість студентів в аудиторії. Його майстерність тримати увагу аудиторії, оперувати термінологією, володіти різноманітними історико-культурними фактами, мовленнєва компетенція приваблювали студентів. Зокрема про викладацький талант Д. Чижевського позитивно відгукувався його відомий сучасник Д. Дорошенко у листі до В. Липинського: «Чижевський дуже розумна, начитана й симпатична людина, син діди́ча з Херсонщини... з ним дуже цікаво говорити, він читає цікаві доклади про Сковороду, про науку філософії в Київській Академії, про стару укр(аїнську) культуру взагалі» [153, с. 224].

На підставі схвальних рецензій В. Біднова та І. Мірчука на «Філософію на Україні», у 1929 році Д. Чижевського було призначено на посаду екстраординарного професора в Українському вільному університеті (УВУ) в Празі. Саме тут він захистив першу докторську дисертацію «Гегель і французька революція» (1929) та визначив пріоритетний напрям своїх досліджень – історія філософії слов'янських народів. Працюючи на посаді професора філософії УВУ, Д. Чижевський опублікував «Нарис з історії філософії на Україні» (1931 р.), чим фактично окреслив схему розвитку української історії філософії. Водночас у цій праці він зазначає, що мета її полягає у пробудженні уваги науковців і студентів до цього напрямку дослідження, а згадка про Г. Сковороду є лише короткою анотацією до більш ґрунтовного дослідження [286, с. 4].

Так, фундаментально вивчивши спадщину Г. Сковороди, Д. Чижевський був одним із перших, хто розкрив містико-релігійну основу його «філософії серця»: «Сковорода відрізняє поверхню психічного життя та глибину, що він її зве «серцем». Одначе уявління про «серце» є, скоріше, *передумова* антропології Сковороди, ніж *дальше уточнення* та *розв'ій* ідеї «внутрішньої людини». «Серце» є корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до «дійсної людини» веде через «переображення душі в духа, а духа – в серце»» [298, с. 138]. Відмітимо, що саме з імені Д. Чижевського розпочинається дослідження нового напрямку в українській філософії – кордоцентризму.

Серед важливих завдань, які ставили собі викладачі українських університетів у Празі слід назвати підготовку молоді до діяльності серед свого народу, в українських інституціях, майбутніх урядах; надання можливості наукового розвитку українським професорам, які тимчасово виїхали за кордон, з метою підготовки молоді до служіння Україні. У цьому контексті науково-освітня діяльність повинна була тісно переплітатися з національним вихованням. Тому славістичні студії Д. Чижевського, у яких він аналізував розвиток української духовної культури, становлення філософської думки, формування освітніх осередків були вагомим внеском у вітчизняну педагогічну науку. Відповідно читаючи лекції для своїх студентів він прищеплював любов та повагу до свого народу, його культури і спадщини. Усе вищенаведене засвічує виховний потенціал педагогічної діяльності Д. Чижевського.

Важливо відмітити, що філософію Д. Чижевський вважав необхідною складовою університетського навчання. Навчити філософствувати – це не навчити сухій теорії, яка приводить до пустих балачок. Філософствування як академічна дисципліна передбачає розвиток мислення, саморефлексії, побудову нерозривного взаємозв'язку між душею і розумом, що сприяє формуванню гармонійно розвиненої особистості, патріота своєї землі [296, с. 128]. Д. Чижевський був переконаний, що саме в академічному середовищі здобуваються не тільки знання, але й формується вища культурна нація.

Можемо відзначити, що філософські погляди Д. Чижевського, які знайшли відображення у його працях формувалися у руслі академічної філософії Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова та Українського Вільного університету, оскільки, будучи викладачем, він не міг відсторонитися від університетського середовища. Водночас його неординарні підходи до викладання та оригінальні філософські погляди сприяли формуванню своєрідної філософської культури цих навчальних закладів.

Отже, освітня діяльність видатного філософа, культуролога, славіста Д. Чижевського празького періоду була ключовою у процесі становлення самостійного викладача-філософа, який зумів гармонійно поєднати викладацьку й виховну діяльність. Для празького періоду життя українського мислителя провідними напрямками діяльності були компаративістичні студії історії філософії та культури слов'ян. Лекційні курси, прочитані в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та в Українському Вільному Університеті, були побудовані на герменевтиці та феноменології, у яких розкривається сутність академічної освіти – виховання культури мислення. Головними ж її функціями є інтегровано-комунікативна (вироблення наукових методологічних принципів, категоріального апарату, термінології університетських дисциплін) та людинотворча (виховання розумної високодуховної особистості).

Світова економічна криза наприкінці 20-х – на початку 30-х років негативно позначилася на українських емігрантах у Чехословаччині. У цей період погіршилося становище українських університетів: припинилося фінансування низки громадських і наукових організацій, скорочувалися та закривалися українські навчальні заклади, самоліквідовувалися студентські організації тощо. Відтак перед викладачами українських університетів у Чехословаччині постало серйозне питання пошуку нової роботи. Д. Чижевський неодноразово звертався до ректорів та деканів німецьких університетів з проханням прийняти його на вакантні місця лектора російської мови та слов'янських літератур [280, с. 32-34]. Відтак, коли він

отримав запрошення до Німеччини на посаду лектора в університеті Галле, без вагань пристав на цю пропозицію. Маловідомими для широкого кола науковців є причини вибору саме Д. Чижевського на посаду лектора російської мови Галльського університету. Саме декан філософського факультету цього університету, Макс Шнайдер, звернувся з проханням до тогочасного міністра науки, мистецтва й народної освіти в Берліні, обґрунтовуючи свій вибір тим, що лектором російської мови на цьому факультеті він хотів би бачити людину, яка б була здатна донести студентам не тільки знання російської мови, але й її культури, історії, літератури. В особі Д. Чижевського, який опублікував значну кількість праць зі слов'янської літератури й історії слов'янської думки, університет зможе підняти розвиток слов'янської філософії й літератури на такий рівень, якого ще не мав жоден німецький університет [280, с. 35]. Навіть з цього короткого клопотання ми можемо побачити як високо цінували українського вченого в німецьких академічних колах, його непересічні знання зі славістики, вміння поєднувати різні філологічні галузі для досягнення єдиної мети – розвитку славістики як рівноправної науки й навчальної дисципліни.

Таким чином, взимку 1932 року український славіст розпочав свою наукову й викладацьку діяльність в університеті Галле. Тут Д. Чижевський продовжував працювати над вивченням слов'янської та німецької філософії й літератури. Про це свідчать декларації його майбутніх досліджень: «Штур і Україна», «Я. А. Коменський і Г. Сковорода» та «Муха і романтизм» [284]. Тут у 1933 році Д. Чижевський захистив докторську дисертацію «Гегель у Росії», яка принесла йому визнання у Німеччині. Завдяки своїй кропіткій праці Д. Чижевський став відомим славістом у колі західноєвропейських філософів.

Цікаву інформацію про педагогічну діяльність Д. Чижевського в Галльському університеті знаходимо у його листах до В. Сімовича, відомого українського мовознавця, філолога, культурного діяча. В одному з листів Д. Чижевський зазначає, що крім курсів російської й української мов, йому дозволили читати різні курси зі славістики [214, с. 276]. З цього листа також

видно, що Д. Чижевський радий своєму переїзду та можливості викладати славистичні студії в Галле. Серед лекційних курсів слід виділити такі: «Слов'янські містики», «Історія польської літератури», «Російська поезія XIX та XX століть», «Вступ до вивчення слов'янських мов і літератур», «Історія староруської літератури», «З історії протестантизму у слов'ян», «З історії слов'янської релігійної літератури» та ін [280, с. 725-727]. Тут він проводив також різноманітні семінари: «Українська мова для початківців та осіб, що мають початкову підготовку», «Російська мова», «Російське читання та вправи зі стилістики», «Українське й польське читання», «Гоголь і його школа», «Читання зі старослов'янської та староруської мови», «Читання старочеських релігійних письменників», «Вступний курс польської мови», «Семінари зі славістики (читання й інтерпретація складних текстів)» тощо [280, с. 723-725]. Як видно, педагогічна діяльність Д. Чижевського у Галле була різносторонньою та, фактично, заміняла роботу цілого славистичного інституту.

У листі від 27.06. 1932 р. до В. Сімовича можемо констатувати зацікавлення науково-педагогічною діяльністю Д. Чижевського в німецьких академічних колах: «крім лекцій (у Галле – *примітка автора*) «дебютував» ще з двома викладами у Ляйпцігу. До Ляйпцігу зразу ж запросили мене і на наступний семестр. Хочу зробити виклад про Сковороду» [214, с. 279]. У наступних роках його було запрошено до університету в Єні читати курси російської й української мов і літератури.

З листів до В. Сімовича можемо дізнатися про популярність курсів Д. Чижевського серед студентів університету Галле. Він пише про достатню кількість слухачів на різних своїх курсах, утім відмічає, що «на українській мові, як і було, усього двоє, – та зате дуже добрих слухачів» [214, с. 290]. В іншому листі Д. Чижевський відмічає старанність студентів, які відвідують його курси [Пшеничний Є. Листування Дмитра Чижевського, с. 309]. З переписки між двома вченими можна також з'ясувати плани відомого славіста щодо розробки нових навчальних дисциплін: «В зимовому семестрі (1933/34 – *примітка*

автора) хочу читати «publire» – «Україна, земля, населення, історія української культури» – навіть з світлинами...» [214, с. 299].

Маловідомим є факт обурення Д. Чижевського статтею І. Мірчука, де той писав про організацію курсів української мови в університетах Німеччини і відзначав, що першими і єдиними викладами з цієї дисципліни були курси в Берлінському університеті, організовані З. Кузелею – відомим мовознавцем, етнографом, професором Українського Вільного університету. Зокрема у листі до В. Сімовича Д. Чижевський пише: «Я був би Вам дуже вдячний, якби Ви (з огляду на цю на моє вражіння просто недобросовісну рекламу) подали через когось до «Тризуба» (де кілька разів було про курси Кузелі), що я викладаю в Галле українську мову в літньому семестрі 1932 року та в зимовому 1932-3 р. (та викладатиму й далі) та що в наступному році оголосив курс «Україна. Країна, населення, історія культури», що належить до оголошених Університетом курсів для слухачів усіх факультетів та до курсів колоніального інституту» [214, с. 303]. Отже, листування Д. Чижевського з В. Сімовичем дозволяє виявити достовірні факти з його педагогічної діяльності, з'ясувати наукові плани, погляди та ставлення українського вченого до організації навчального процесу в університетах, де він працював, його враження від академічного життя, до розвитку якого він долучився і збагатив його самобутніми науковими підходами.

Слід додати, що Д. Чижевський плідно працював над дослідженням слов'янського Бароко, порівняльної історії слов'янських літератур, філософії, історії давньоруської літератури IX – XIII ст. З 1935 по 1938 рік він також викладав славістику в університеті Йєни. Тут він читав такі курси, як «Українська мова», «Церковнослов'янська мова», «Польські читання», «Староруські читання», «Історія польської культури», «Історико-літературні вправи: Гете в російських перекладах», «Німецька поезія та філософія в Росії» [280, с. 735-737]. У цей період під його керівництвом було захищено шість дисертацій. Окрім навчальної роботи Д. Чижевський займався й позааудиторною діяльністю. Для найздібніших студентів він організував філософський та славістичний гуртки, куди запрошував відомих науковців.

Такі неформальні бесіди, на його думку, сприяли студентам у кращому засвоєнні матеріалу [298, с. 14].

Після Другої світової війни відомий славіст працював у Марбурзькому університеті (1945 – 1949). Як зазначає сам Д. Чижевський, сюди він потрапив випадково, приїхавши до своїх друзів і відразу йому запропонували представляти в університеті славістику [280, с. 199]. Тут його педагогічна діяльність стосувалася здебільшого порівняльних славістичних студій. Це видно з назв його лекцій та семінарів: «Вступ до вивчення слов'янських літератур», «Вступ до порівняльної граматики слов'янських народів», «ГраMATика (фонетика, морфологія) російської мови у порівнянні з іншими слов'янськими мовами», «Європеїзація Росії», «Шедеври слов'янських літератур», «Порівняльна граMATика слов'янських мов», «Загальна історія слов'янських літератур» [Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. , с. 739-740]. Крім того, він продовжував навчання кожній окремії слов'янській мові (українській, російській, словацькій, чеській, польській, хорватській). За споминами студентів, Д. Чижевський був щасливий, коли знаходив взаєморозуміння, не зважаючи на кількість слухачів. Зокрема Л. Мюллер пише наступне: «На вступ у словацьку мову записалося двоє студентів, і Чижевський для нас двох цілий тиждень читав цей курс. Він це робив з очевидним задоволенням: і не тільки тому, що звик до такої невеликої кількості студентів на своїх заняттях, а ще й тому, що до всього словацького – людей, ландшафту, культури, мови, до словацьких письменників і поетів – у нього була якась дивна пристрасть» [280, с. 299]. Слухачів його курсів дивував і, одночасно, притягував міждисциплінарний підхід Д. Чижевського до викладення матеріалу, його всеохопне знання предмета дослідження, критичний аналіз літератури різних періодів, самостійність висновків, не зважаючи на недосить блискучу риторику та вітієватість формулювань [280, с. 301].

Відзначимо, що у Марбурзі Д. Чижевський очолив Семінар славістики та сприяв розширенню Наукового славістичного товариства. Зокрема зважаючи на не чисельні славістичні фонди німецьких бібліотек, за його участі було організовано «інформаційне бюро Чижевського» [35, с. 75]. Його

метою була систематизація каталогів марбурзьких бібліотек та збір інформації про усі славістичні фонди Німеччини. Отже, у цей час Д. Чижевський працював над славістичними студіями. Він значно збагатив славістику ФРН не тільки, науковими працями, а й плідною науково-педагогічною діяльністю. Свідченням цього є й те, що багато з його студентів стали відомими німецькими славістами та професорами (Л. Мюллер, В. Буш, Д. Герхард та ін.).

Працюючи в Галльському, а згодом і Марбурзькому університетах на посаді неординарного професора, Д. Чижевський мав намір отримати звання ординарного для того, щоб бути соціально захищеним (одержувати пенсійне забезпечення, пільги, які могли одержати штатні працівники університету). Проте ці плани залишилися нереалізованими, оскільки недоброзичливці звернулися до Міністерства культури ФРН з листом-доносом про комуністичне минуле Д. Чижевського (його приналежність до соціал-демократів у дореволюційні роки), про те, що він співпрацює з радянськими спецслужбами [32, с. 75]. Всі листи від колег по університету та інших відомих європейських науковців на підтримку та захист Д. Чижевського не принесли позитивного результату. Його кандидатуру на посаду ординарного професора міністерська комісія навіть не захотіла розглядати. Цей скандал завадив йому обіймати посаду професора і в інших університетах Німеччини, куди б він не звертався. Відтак, отримавши запрошення на роботу у США, він погодився на переїзд.

У 1949 році Д. Чижевський переїхав до Гарвардського університету. Тут він працював у статусі гостьового лектора, викладаючи давньоруську, українську й російську літератури, порівняльну історію слов'янських літератур та ін. У цей час кафедру (департамент) славістики в Гарвардському університеті очолював російський історик М. Карпович, якому вдалося разом з відомим мовознавцем Р. Якобсоном перетворити її на потужну інституцію, яка репрезентувала розмаїтість слов'янського світу.

Зазначимо, що Департамент славістики в Гарварді здобув світове визнання у повоєнний час завдяки діяльності вчених-емігрантів та їхніх

учнів, які розробили й викладали тут різноманітні курси зі славістики: Д. Чижевський (давня слов'янська література, українська література), М. Карпович (історія Росії), С. Піркова-Якобсон (чеська мова і література, слов'янський фольклор), Ф. Дворнік (історія слов'янських народів XIII – XVII ст.), Р. Якобсон (слов'янське мовознавство), В. Вайнтрауб (польська мова і література), Р. Поджоллі (російська література XIX ст.), Г. Лант (старослов'янська, російська мова), А. Лорд (сербохорватська мова, давня література південних слов'ян), Г. МакЛін (російська література від 1917 р.) [23, с. 187]. Як видно, в університеті акцент робився на порівняльному вивченні слов'янських мов і літератур.

Одразу після переїзду Д. Чижевського була видана його монографія «Outline of Comparative Slavic Literatures» (Порівняльна історія слов'янських літератур, 1952 р.). Насамперед вона була призначена для навчальних цілей студентів департаменту славістики, оскільки в університеті бракувало навчально-методичного забезпечення з даної галузі, особливо з точки зору нових підходів до компаративістичних досліджень. Відомий американський славіст чеського походження Ладіслав Матейка, який на той час був студентом відділення славістики у Гарварді, підкреслював, що згадана праця Д. Чижевського була спрямована на розвиток студента-лінгвіста, який міг би досягнути інтелектуальну історію слов'янського світу, проводячи паралелі не тільки між їхніми літературами, але й літературами й культурами інших народів Європи [346, с.182]. У цьому контексті варто зазначити, що Д. Чижевський намагався доповнити лінгвістичні дослідження про літературні стилі філософськими роздумами й спостереженнями про зміст літературних творів крізь призму духовної історії усієї Європи.

Для вирішення цього завдання студенти повинні володіти різнобічними знаннями не тільки лінгвістичними, а й соціокультурними, географічними, історичними, філософськими. Можливо це було однією з причин того, що його курси не приваблювали американських студентів, адже як відзначав сам Д. Чижевський «американців не привчають думати, а росіяни в Америці розучуються думати. Так що іноді навіть мені самому робиться нудно» [32,

с. 81]. Він неодноразово критикував систему вищої освіти в США, особливо американську методику викладання та оцінювання. Вчений вважав, що проведення письмових іспитів та бажання одержати високу оцінку для того, щоб мати стипендію призводить до поверхневих знань студентів, які, щоб написати відповіді, зазубрюють необхідний матеріал, користуючись для цього короткими підручниками й довідниками [32, с. 81]. Сьогодні можемо спостерігати схожі явища в академічному студентському середовищі, коли при складанні письмових іспитів не можна побачити загальної ерудиції студентів, простежити широту їхнього кругозору.

Проте студенти, які відвідували його лекції й пройнялися його духом й ерудицією відзначали неперевершений викладацький талант Д. Чижевського. Наведемо тут спогади студентки Гарвардського університету А. Гумецької, яка відвідувала його курс «Російської літератури XVIII ст.». Вона вказує на неформальний підхід Д. Чижевського до проведення лекцій: «Візьму як приклад серію його лекцій про російського поета XVIII ст. Гаврила Романовича Державіна. Після короткого вступу біографічного характеру Чижевський переходить до розгляду ранньої творчості поета. Процитувавши кілька рядків з його оди «На смерть Бібікова», Чижевський зауважує, що вона цікава як поетичний експеримент: написана ямбами без рим, а також позначена великою кількістю так званих «прискорень» – це останнє, каже Чижевський, явний вплив раннього Ломоносова. Тобто тут, крім вказівки на формальний бік, проведено історичну паралель. Проведення таких паралелей, порівнянь, вказівок на запозичення були частиною викладацького методу Чижевського» [80, с. 65].

Іншою причиною, яка стала наріжним каменем його упередженого ставлення до розвитку американської славістики, були кадрові питання Департаменту. Д. Чижевський безкомпромісно відстоював свою позицію щодо того, щоб до викладання слов'янських мов і літератур допускалися славісти, які б володіли двома – трьома слов'янськими мовами та відповідною філологічною освітою [23, с. 190]. Крім того, він виступав проти авторитарного введення нових курсів керівником Департаменту без

відкритого обговорення зі спеціалістами кафедри. З цих положень можемо зробити висновок про системність й цілісність бачення Д. Чижевським розвитку славістичних студій зокрема як і академічних дисциплін, його розуміння важливого значення слов'янських країн у розвитку духовно-культурної історії цілої Європи.

Вирішальним фактором у його поверненні до Європи стало отримання стипендії Гугенхайма на видання творів Я. А. Коменського. Д. Чижевський взяв річну відпустку в Гарварді й вирушив до Німеччини, попередньо сконтактувавшись зі своїм другом Гансом-Георгом Гадамером, деканом філософського факультету в Гейдельберзі.

Після свого повернення з Гарварду у 1956 році Д. Чижевський очолив Інститут славістики у Гейдельберзькому університеті, отримавши посаду тимчасового директора (до 1967 р.). За словами самого Г.-Г. Гадамера, Д. Чижевському було вже 62 роки, коли він повернувся до Німеччини, що зробило неможливим платити йому достатню заробітну платню та отримувати адекватне пенсійне забезпечення, оскільки за німецькими законами у цьому віці вже не можна було отримати статусу ординарного професора зі сталою пенсією [59, с. 177]. У цей період, щоб одержувати пристойну платню, вчений повинен був постійно працювати до самої смерті. У цьому, мабуть, і криється його плідна наукова спадщина, оскільки публікування статей, монографій, підручників, а також редагування різних часописів було одним з головних прибутків Д. Чижевського. Водночас він працював гостьовим і гонорарним професором Гейдельберзького університету, гонорарним професором Франкфуртського (1964) й Кельнського (1964 – 1977) університетів, тимчасовим завідувачем кафедри літературознавства Інституту славістики в Кельнському університеті (1964 – 1970) [315, с. 9].

Про «затребуваність» Д. Чижевського як оригінального викладача славістичних студій, кращого знавця славістики в повоєнній Німеччині свідчить, зокрема, його лист до Ю. Шевельова, українсько-американського мовознавця й історика української літератури. Він пише до Ю. Шевельова

після свого повернення з США: «Я вже місяць в Німеччині, здебільшого в Гейдельберзі., але побував в Мюнстері, Марбурзі, Штудгарті та Фрайбурзі... Мюнхен відвідаю літом. Влітку матиму виклади окремі тут в Марбурзі, Мюстері, Гамбурзі та Кілі, мабуть ще десь до Відня матиму запрошення... Я мав виклад у Марбурзі: 500 слухачів!» [34, с. 248]. Як видно, у листуванні відчувається певна захопленість від власного становища, визнання свого наукового доробку. Власне читання лекцій, виступи з доповідями, упорядкування славистичної бібліотеки у Гейдельберзі, куди його запросили для її формування при Інституті славистики – це було те, чого прагнув Д. Чижевський.

У Гейдельберзькому університеті Д. Чижевський вів курси як для студентів філософського факультету, так і для слухачів різних відділень. Тематика його славистичних студій була різноманітною – від широких тем до більш вузької проблематики: «Вступ до літературознавства», «Спірні питання історії східнослов'янської церкви», «Вибрані проблеми слов'янської філології», «Романтизм в слов'янських літературах», «Історія російської мови (з вправами)», «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов», «Я. А. Коменський: поет і мислитель», «Поезія чеського і словацького романтизму (Маха, Янко, Краль)», «Інтерпретація літературних і духовно-історичних текстів», «Естетика й філософія мистецтва у слов'ян», «Естетичні погляди слов'янських письменників та мислителів» та ін. [280, с. 753-755]. Своєю чергою, у Кельнському університеті Д. Чижевський викладав курси більш вузького спрямування: «Вступний курс в українську мову й літературу», «Українська мова і література», «Порівняльна історія слов'янських літератур XVIII – XIX ст.», «Нова російська стилістика», «Стилiстика слов'янських літератур», «Історія староруської думки та літератури» тощо [280, с. 764-765]. Навіть із назв лекційних курсів і семінарів, проведених Д. Чижевським в останній період життя, можна простежити багатогранність його поглядів. Утім усі ці дослідження й наукові пошуки об'єднуються в єдину тему – порівняльну історію слов'янських літератур, в якій дослідження формально-естетичного плану слов'янських

літературних творів відбуваються в контексті аналізу їх філософського змісту, дотичного до певної історико-культурної епохи кожної слов'янської нації.

Український учений хотів виховати нове покоління славістів, які б володіли не тільки суто вузькою проблематикою, а й могли зрозуміти її причини, витоки, еволюцію в контексті загального розвитку європейської культури й історії. Для цього він часто організовував позаакадемічні тематичні лекції, прогулянки, екскурсії для своїх студентів, де у невимушеній дружній обстановці розповідав про визначальні пам'ятки Західної Німеччини, рукописні тексти давнини, різноманітні мистецькі твори тощо [40, с. 51]. Як видно, Д. Чижевський присвячував багато часу спілкуванню з молоддю, а його неординарний підхід до навчально-виховного процесу заслуговує на особливу увагу. Адже у період певного «академічного штилю» в університетах Німеччини, вчений зумів цікаво організувати виховну роботу студентів, поєднавши її з пізнавально-дослідною діяльністю. Фактично цей досвід слід використовувати й сучасним викладачам для розвитку пізнавальних здібностей студентів, що передбачають оволодіння оптимальними способами міцними й глибокими науково-дослідницькими знаннями.

Доречно зауважити, що в сучасних умовах педагогічна діяльність розглядається як специфічний вид суспільно-корисної діяльності дорослої людини, що спрямована на всебічну підготовку підростаючого покоління у відповідності до економічних, політичних, моральних й естетичних цілей [201, с. 576]. У цьому процесі важливу роль відіграють конструктивний, організаторський, комунікативний та дослідницький компоненти освітньої діяльності педагога. Для гностичного компоненту притаманним є самоаналіз, діагностування навчально-дослідної роботи викладача, що передбачає сформовану систему знань і вмінь, які спрямовані на реалізацію пізнавальної діяльності. Метою конструктивного компоненту є оптимальний вибір педагогом методів, форм і прийомів для кожної конкретної навчальної ситуації, планування науково-дослідної та навчальної

діяльності. Організаторський компонент передбачає самоорганізацію власної педагогічної діяльності, що дозволяє провадити повноцінну успішну діяльність, спрямовану на досягнення успішного результату. Своєю чергою, комунікативний компонент є важливим у процесі будь-якого виду діяльності педагога з огляду встановлення контактів між студентами, колегами, адміністрацією. Тому він сприяє налагодженню контактів, розвитку навчально-пізнавальної активності студентів [143]. З даного положення видно, що Д. Чижевський володів усіма компонентами ефективної педагогічної діяльності. Він застосовував цілісний підхід до їх реалізації, який дозволив розкрити його талант педагога й дослідника.

Отже, Д. Чижевський значно збагатив сучасну філософську й славістичну науку, відкриваючи нові горизонти для українських і європейських дослідників. Його науково-педагогічна діяльність сприяла розвитку нових напрямів в університетській освіті: компаративні дослідження слов'янських літератур, історія філософської думки в Україні, історія української літератури, барокова література, коменіологічні студії тощо. У кожному університеті, де працював видатний вчений, славістика як академічна наука отримувала потужний імпульс у своєму розвитку. Він хотів підняти славістику у ФРН на новий щабель розвитку, відмінний від радянських чи американських славістичних студій. Ураховуючи можливість вивчення класичних мов (латинської та старогрецької) в університетах ФРН, Д. Чижевський вбачав переваги західнонімецьких дослідників у дослідженні старослов'янських мов, оскільки для цього потрібно було володіти старогрецькою. Аналогічною ситуація виглядала і при дослідженні історії філософської думки слов'ян.

Плідна науково-педагогічна робота Д. Чижевського проявилася також і в забезпеченні студентів навчальними матеріалами, збагаченні бібліотечних фондів, підготовці висококваліфікованих університетських кадрів.

2.3 Особливості науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського в системі підготовки фахівців вищої кваліфікації

Працюючи у вищих навчальних закладах та маючи докторський ступінь, Д. Чижевський займався не тільки освітньою діяльністю, а й приділяв достатньо багато уваги підготовці наукових кадрів. У кожному університеті та інституті, де він викладав, у нього були учні, які прагнули досліджувати славістичні проблеми під його керівництвом. Проте наукова кар'єра самого Д. Чижевського була досить складною, не дивлячись на його непересічну ерудицію та невтомну наукову діяльність.

У 1925 році Д. Чижевський став доцентом Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова, а в 1927 – професором цього ж інституту після публікації своєї книги «Філософія на Україні (спроба історіографії)». Через два роки, у 1929 році, він габілітувався, захистивши дисертацію на тему «Гегель і Французька революція» зі спеціальності «Філософія» при Українському вільному університеті в Празі.

Переїхавши до Галльського університету, вченому довелося знову проходити габілітацію відповідно до тогочасних німецьких законів. У 1933 році він блискуче захистив дисертацію «Гегель в Росії». За оцінками рецензентів А. Гельба та П. Менцера, цінність дисертаційного дослідження Д. Чижевського полягала в зовсім нових історико-проблемних інтерпретаціях досліджуваного матеріалу, його неперевершеному системному володінні та історико-бібліографічному підході до аналізу джерел і літератури [280, с. 40]. Невдовзі, у 1935 році він одержує ступінь доктора філософії Галльського університету зі спеціальностей: філософія, індоевропейстика й історія церкви. Однак наступній його габілітації завадило єврейське походження дружини (Лідії Маршак). З цієї причини його кандидатуру на посаду професора кафедри славістики філософського факультету Віденського (Австрія) й Пресбурзького (Словаччина) університетів було також відхилено.

Однак у Галльському університеті Д. Чижевський мав змогу читати лекції зі славістики, вести семінари для аспірантів, керувати підготовкою

докторантів до складання іспитів зі спеціальності, писати відзиви на дисертаційні дослідження. В одному з листів до А. Л. Бема від 16 травня 1942 року, він пише: «Учні поки що є, хоч і небагато... Лекції проходять з 3-5 слухачами... Тільки семінар до останнього семестру проходив доволі добре, але в цьому семестрі тільки двоє (Гоголь) (семінар для аспірантів по дослідженню творчості Гололя – *прим. автора*). Але процвітають реферати (підготовка наукових статей – *прим. автора*), які відвідують по нашим міркам рекордна кількість – 12» [280, с. 169] Принагідно зауважимо, що у цей період під керівництвом Д. Чижевського було захищено шість дисертацій зі славістики, з яких три – було видано як монографії, а також опубліковано понад 20 наукових праць, підготовлених на його семінарах, що вийшли у різних німецькомовних часописах [280, с. 199].

У цьому контексті слід відзначити, що традиційна модель підготовки фахівців вищої кваліфікації у німецьких університетах вирізнялася індивідуалізованим спрямуванням, що передбачало самостійний пошук аспірантом наукового керівника, з яким узгоджувалася тема дисертації, умови і строки підготовки дослідження. Крім того, навчальним компонентом докторської програми передбачено відвідування і підготовка до наукових семінарів й колоквиумів зі своєї спеціальності, а також складання кількох іспитів для визначення рівня знань із загальних і спеціальних дисциплін [131, с. 87].

За спогадами його тогочасних учнів, їм було важко слідкувати за доповідями Д. Чижевського, оскільки він не володів витонченим ораторським мистецтвом. Утім, його геніальне вміння підмічати, проводити паралелі й аналогію між різними фактами та різноманітним літературним і філософським матеріалом, який він з легкістю читав в оригіналі, запам'ятовував буквально напам'ять громіздкі уривки, щоб згодом зробити висновки складали, власне, «метод» Чижевського [64, с. 200]. Саме це й притягувало до нього молодих науковців. Д. Чижевський залишався раціональним вченим навіть у найбільш курйозних та глибоко філософських

дослідженнях. Він умів віднайти логічну математичну конструкцію в якості основи будь-якого дослідження.

З 1935 по 1941 роки Д. Чижевський керував гуртком молодих доцентів, асистентів та аспірантів, які цікавилися проблемами філософії та історії філософії. Саме тут молоді науковці могли ознайомитися з новими поглядами Д. Чижевського на традиційні, здавалося б, теми: про концептуальні засади творчості Гегеля, Шиллера, Шеллінга та їх вплив на російське духовне життя; про вплив німецьких пієтистів на становлення філософської думки XVII ст.; про Я. А. Коменського як мислителя свого часу тощо [280, с. 313].

Зазначимо, що доволі часто засідання цього гуртка проходили вдома у Д. Чижевського. В неформальній обстановці він намагався звільнити розум молодих людей від вузьких академічних рамок, показати їм широкий науковий горизонт, стерти кордони між професором і студентом, які існували в університетському середовищі, для того, щоб навчити більшому своїх учнів, навчатися самому в них, а також, щоб вони навчалися один в одного в ході дискусій [280, с. 315]. Зокрема його учень Д. Герхардт так описує свої перші відвідини цього гурта в Галле: «Мій перший семінар у нього, який, зазвичай, відбувався в нього вдома, був присвячений Гоголю і «Вечорам на хуторі близь Диканьки». Як багато тоді ніколи ще нечutih українських особливостей – аж до гастрономічних, яку величезну кількість сучасних літературних і поетичних зв'язків, що сьогодні називаються «інтерконтекстуальними», ми тоді там почули» [64, с. 203]. Учні були дуже вдячні вчителю за такі неординарні знання славістики, вміння зацікавлювати, на перший погляд, деталями, які згодом переростали в окремий предмет дослідження. Як видно, Д. Чижевський будував довірливі відносини між аспірантами й викладачем, які, водночас, базувалися на принципах науковості й доказовості. Він переходив від індивідуального характеру докторської освіти до нового, більш науково-обґрунтованого рівня викладання, який прагне реалізувати сучасне європейське наукове суспільство.

За словами української дослідниці І. Регейло, сучасна європейська модель наукового керівництва докторською освітою, що прописана у Комюніке Європейської конференції міністрів вищої освіти (Берген, 19 – 20 травня 2005 р.), «поступово трансформується з моделі «приватних відносин» (між професором і докторантом) на модель дослідницької групи, до якої входить докторант, який працює з більш як одним керівником і співпрацює з колегами-докторантами» [217, с. 27]. Дана теза підтверджує важливість використання досвіду Д. Чижевського у руслі забезпечення ефективності навчання на докторських програмах.

Переїхавши до Марбурзького університету у перші повоєнні роки, Д. Чижевський організував тут «Славистичне робоче товариство», що складалося здебільшого з аспірантів і докторантів. Засідання Товариства відбувалися раз на два тижні, де виголошувалися доповіді молодих науковців, після чого проходило їх обговорення. Відзначимо, що у такий спосіб відбувалася апробація досліджень, підготовка до майбутнього публічного захисту. Для читання лекцій членам цього Товариства Д. Чижевський запрошував своїх приятелів, відомих учених і громадських діячів: Ф. Ліба, В. Зеньковського, о. Г. Флоровського, В. Шілкарського та ін. [32, с. 69].

У той час троє аспірантів захистили дисертації під його керівництвом. Зокрема серед них слід назвати Л. Мюллера, який згодом працював професором в університеті Кіля. Знаючи, що він вивчав теологію й філософію в університеті Лейпцига, Д. Чижевський запропонував йому міждисциплінарну тему про Юнга-Шеллінга в Росії, що торкалася питання впливу його містичного світогляду на Гоголя та царя Олександра І. За спогадами Л. Мюллера, можемо прослідкувати ставлення Д. Чижевського до своїх докторантів, його бажання працювати над їх науковим розвитком. Так, перед черговою лекцією з давньоруської літератури, передбаченою для небагаточисленних аспірантів, Л. Мюллеру прийшлося відпрошуватися у зв'язку із непередбачуваним від'їздом. На що український славист відповів, що ця лекція була підготовлена спеціально для нього [280, с. 301]. Після

складання докторського екзамену Л. Мюллер став науковим помічником Д. Чижевського, допомагаючи йому каталогізувати славістичну літературу Марбурзького університету. Загалом він зазначав, що його вчитель володів універсальним знанням слов'янських літератур, був єдиним у своєму роді накопичувачем бібліографічного, історико-філософського, історико-літературного й історико-релігійного знання, в якому філософсько-релігійний зміст домінував над формальною стороною вивчення літератури.

Переїзд до Сполучених Штатів не приніс Д. Чижевському професійного задоволення. Його науково-педагогічна діяльність не була настільки плідною як у попередні періоди. Він не зумів організувати славістичного гуртка для своїх аспірантів і студентів, оскільки для нього Америка не була настільки близька духовно як Німеччина. Ось як він коментує в одному з листів до своєї аспірантки З. Раєвої своє перебування там: «Зараз все затримуюсь тут і при цьому без ніякої «користі» для себе і «для людства», – тобто навчити тут нікого нічому не можливо, в російському і американському науковому життю я взагалі не граю ніякої ролі, ніяких знайомих у мене немає» [32, с. 83]. Можливо, ця упередженість не дала змоги Д. Чижевському розкритися в Америці як видатному славісту, відчутти свою важливість та наукову затребуваність.

Не дивлячись на такі песимістичні думки, у нього було чимало аспірантів, які хотіли з ним співпрацювати. Серед останніх назовемо А. Гумецьку, яка тепло відкликала про свого керівника. За її словами, у Д. Чижевського була феноменальна пам'ять; він пам'ятав не тільки назву і автора необхідної для дисертації книги чи статті, а навіть на якій саме сторінці знаходиться потрібний уривок. Учений неодноразово допомагав їй у бібліотечних пошуках необхідного журналу, сприяв у виданні дослідження. Таким було його ставлення до будь-якого студента, якого він вважав здібним [79, с. 170].

Про викладацький талант Д. Чижевського свідчать також спомини аспірантів, які відвідували його наукові семінари. Вони неодноразово наголошували на тому, що український славіст, володіючи обширним

матеріалом з різних дисциплін, умів створити з нього живі, цікаві, стимулюючі лекції для молодих науковців, що містили зроблені ним відкриття або ж додатки до здійснених досліджень [79, с. 66]. Окремі семінари, передусім присвячені бароковій літературі, були для аспірантів не тільки навчальними курсами, а й давали змогу відчутися безпосередніми учасниками становлення нового періоду слов'янської літератури [309, с. 351].

Слід зауважити, що відомий вчений та його аспіранти доволі часто листувалися. У цій кореспонденції, крім приватної інформації, знаходимо розлогі вказівки щодо написання чи пошуку дослідження. Подібний матеріал дає нам змогу оцінити талант Д. Чижевського як наукового керівника й консультанта, продемонструвати його вміння показати напрям, в якому слід рухатися молодому науковцю. Поміж значної кількості листів слід відзначити той, у якому Д. Чижевський дає детальну консультацію А. Гумецькій щодо ходу написання дослідження про неологізми російських футуристів (В. Маяковського та І. Северянина): «А зараз кілька загальних думок щодо неологізмів: Коли вони виникають? 1. Під час оновлення культури – для нових культурних понять. 2. Під час виникнення нових літературних течій – для «актуалізації» поетичної мови. 3. В процесі тимчасового або постійного панування пуристів (як в чеській, естонській, литовській, ісландській літературі). Неологізми створюються на основі існуючих коренів (!) та існуючих законів словотворення. Про це у Вас буде достатньо матеріалу. Шляхи (утворення – *прим. автора*): калькування, словотворення, переосмислення старих слів, перехід слів в інші групи (вживання перехідних дієслів, як і неперехідних та ін.), народні етимології, арготизми... Цікаво, що творцями багатьох неологізмів завжди є видатні генії... Так у чехів – маса неологізмів створено Юнгманом... До історії російських неологізмів: багато створено при перекладі з грецької... Багато неологізмів і переосмислень (іронічних) було у Щедрина...» [280, с. 194-195]. В контексті нашого дослідження цей фрагмент листа дає нам уявлення про те, як скурпульозно працював Д. Чижевський над кожною темою своїх аспірантів. Він умів покроково показати яким чином слід досліджувати

обрану проблематику: спочатку необхідно звернути увагу на гіпотезу дослідження, потім переходити до її теоретичного обґрунтування, а згодом – до практичної частини, використовуючи приклади з творів письменників. Водночас цей уривок є свідченням міждисциплінарного підходу Д. Чижевського до вивчення предмета дослідження: у ньому прослідковується поєднання літературознавчих, історико-культурологічних, мовознавчих аспектів та їх компаративний аналіз у контексті різних слов'янських культур.

Д. Чижевський вважав, що порівняльний метод у дослідженні слов'янських літератур і культур є найбільш плідним та науково доцільним. Ілюстрацією цього стала для нього загальнослов'янська структура церковнослов'янської мови, що дала змогу простежити й оцінити усну та письмову традицію у різних слов'янських літературах [309, с. 353]. Тому він наполягав, щоб аспіранти, які займалися славістичними студіями, вивчали кілька слов'янських мов, досліджували різні жанри й мотиви у слов'янських літературах, порівнювали окремих авторів та їх стиль тощо. Це дасть їм змогу «вжитися» в історію та культуру інших народів, проникнути в їх духовний світ, щоб здійснити глибоке, всебічне дослідження.

У Гейдельберзі, куди Д. Чижевський повернувся після США, він був уже затребуваним професором-славістом, з яким рахувалися європейські науковці. Тут учений продовжив свою плідну науково-педагогічну діяльність. У цей період під його керівництвом захистилося понад 37 аспірантів і докторантів [32, с. 93]. Серед наукових семінарів й колоквіумів, які він проводив для аспірантів слід назвати «Слов'янська барочна література», «Польська мова епохи Бароко», «Проза російських символістів», «Складні російські тексти», «Гоголь і його епоха», «Інтерпретація слов'янських віршів», «Вибрані питання поетики» та ін. [280, с. 754-755]. Навіть із назв його семінарів видно, що славістика стала основним центром його наукових пошуків. Д. Чижевський, серйозно відносячись до підготовки наукових кадрів, вказував на головне завдання славіста-викладача – навчити студента читати тексти в оригіналі, інтерпретувати їх крізь призму

контекстуальних впливів (національних, соціокультурних, інтралінгвістичних) [357, с. 37]. Для цього він пропонував ґрунтовно взятися за підготовку навчальних славістичних матеріалів, розробку нових тем і проблем, до яких залучати молоде покоління науковців й асистентів. Завдяки цій академічній основі, що допускала плюралізм методів, Д. Чижевському вдавалося передавати не тільки знання своїм аспірантам, але й виховувати їх в руслі міжкультурного розуміння та толерантності. Таким чином, на перший план Д. Чижевський висував викладача-дослідника, який повинен виховувати всебічно розвинену особистість, дослідника, студента-славіста.

За спогадами його докторантки Р. Лохман, у колах німецьких славістів Д. Чижевського називали «полігістором», що характеризувало людину, яка виходить за межі різних дисциплін, щоб зробити певний прорив у пізнанні, об'єднати елементи знання з різноманітних культурних й історичних контекстів [280, с. 427]. Він володів надзвичайними компаративними знаннями зі слов'янських і західноєвропейських літератур, різними методами інтерпретації й аналізу, які притягували молодих науковців. Його неординарний погляд на слов'янську літературу XVII ст., недогматичний підхід до її рецепції, виокремлення барокового періоду в її еволюції, був, власне тим магнітом, який переконливо спрямовував молодих науковців-славістів відвідувати семінари Д. Чижевського. На думку Р. Лохман, він «намагався випрацювати специфічні принципи барокової стилістики і барокового світосприйняття в їхньому взаємозв'язку. Об'єднання діяхронного аспекту з синхронним, топологічного інтересу з типологічним дозволили дати відповідь на питання про генезу та традиції певних стилістичних феноменів і тематичних комплексів, а також про їх функціональну трансформацію в контексті конкретних барокових текстів... У своїх працях про Коменського Чижевський відкрив нові шляхи дослідження слов'янського бароко» [280, с. 428]. Дослідниця акцентує увагу на творчо-пошуковому підході Д. Чижевського до вивчення нових явищ у літературі, його порівняльному методі, на якому базується фундаментальна праця про дослідження слов'янських літератур. Саме завдяки його

натхненній праці у літературознавстві, зокрема й українському, з'явилася нова культурно-історична епоха – доба Бароко.

Теми його наукових семінарів відповідали тематиці, над якою він працював. Крім літературознавчих, Д. Чижевський приділяв увагу філософсько-культурологічним і мовознавчим питанням. Серед його студентів-аспірантів була А. Лаухуз, яка зазначає, що різні теми перепліталися на семінарах Д. Чижевського. Він умів тримати увагу публіки в постійній напрузі, роблячи екскурси у різні галузі знань духовного життя різних слов'янських народів, які не були предметом вивчення в університетських класичних програмах, порівнюючи його з історією західноєвропейської літератури, використовуючи формально-структурний метод дослідження, що не набув широкого розповсюдження у той час [151, с. 433]. Він був відкритий до всього нового, любив гротеск, експерименти, дивакувате – усе, що виходило за стандартні академічні рамки. Крім того, Д. Чижевський міг різко піддати критиці ідеї видатних учених та університетських світил, якщо, на його думку, ці твердження не базувалися на плюралізмі думок та не враховували різні методологічні підходи.

Аспіранти відомого українського славіста дивувалися не тільки його феноменальній пам'яті, а й невичерпному джерелу наукових ідей. Він міг одразу ж підібрати тему наукового дослідження, яку ще досі ніхто не вивчав, виокремити аспект, що потребував детального висвітлення, позаяк це буде науковим відкриттям у певній галузі тощо [46, с. 225]. Д. Чижевський-учений володів неперевершеним чуттям пошуку матеріалу в різних незвичних зв'язках, що буде дисертабельним та новим, а Д. Чижевський-педагог умів підкреслити серйозність обраної проблеми, виправдати доцільність витрачених зусиль на пошук цього матеріалу, встановити плідну співпрацю між аспірантом і науковим керівником.

Володіючи науковою інтуїцією та здоровим скептицизмом, які взаємодоповнювалися та взаємозумовлювалися, Д. Чижевський досягав недосліджених сфер наукового знання, якими охоче ділився зі своїми учнями. Як зауважує С. Дрило, його докторант, учений «за допомогою свого

інстинкту й інтуїції знаходив питання і відкривав проблемні області, які не входили до сфери формально-логічного мислення та не вміщалися в його рамки... У дослідницькому завязтті спонтанність, наприклад, часто приводила дослідницькі завдання та умовності в стан розкованої свободи; обережність формувала дистанцію, а остання легко руйнувала авторитети» [98, с. 444].

Завдяки своєму характерові, Д. Чижевському вдавалося зібрати довкола себе аспірантів і докторантів, відданих науці. Він не терпів жодного підлабузництва та матеріальної вигоди у науковій роботі. Всіх аспірантів, які шукали високої зарплатні при написанні дисертаційного дослідження, славіст ігнорував. Учений шукав людей, які б відрізнялися від інших у науково-пошуковій та дослідницькій сферах. Такі якості, як впертість, впевненість, креативність, сприйняття різних точок зору, працьовитість були для нього ключовими у відборі своїх учнів [30, с. 411]. За спогадами його докторантки О. Давидової-Фогельзанг, Д. Чижевський примушував сильних і здібних аспірантів шукати власний науковий шлях самостійно, не звертаючи уваги на його поради, а при дискусіях на тему дисертаційної роботи він відсторонювався, спостерігаючи за тим, чи знайшла ця тема адресатів серед інших науковців, чи ні [85, с. 418]. Таким чином, Д. Чижевський намагався показати своїм учням, чи їхня наукова тематика знаходить відгук серед інших дослідників, чи в правильному напрямі вони рухаються, які саме проблеми викликали найбільший інтерес, якій проблемі слід більше приділити уваги.

Слід відзначити, що Д. Чижевський володів необхідними якостями наукового керівника (неординарна ерудиція, переконливість думок, особистісна емоційність, контактність, доброзичливість, викладацька майстерність), які сприяли формуванню нового покоління науковців-славістів. Він зумів об'єднати довкола себе багатьох учнів, створити наукову атмосферу, що вимагала дискусій, здорової конкуренції, за допомогою якої створювалися необхідні умови для формування в аспірантів навичок науково-дослідної діяльності.

Якщо звернемося до сучасного трактування ролі наукового керівника та консультанта у формуванні молодого вченого, то побачимо такі характеристики: науковий наставник є наочним прикладом для учнів, орієнтиром у професійному розвитку, який дбає про їхню наукову поведінку, надає організаційну й моральну підтримку [179; 234]. Водночас професійні якості наукового керівника сприймаються крізь призму його морально-духовних якостей, вимог до науково-дослідної діяльності аспірантів і докторантів.

Важлива роль у роботі наукового керівника відводиться гностичній діяльності – аналізу наукового дослідження аспіранта чи докторанта, що базується на визначенні цілей наукової роботи, її актуальності, перспективності; застосуванні методів і технологій до проведення наукового дослідження; аналізі змісту наукової інформації, що використовується у дослідженні [75, с. 90]. Серед гностичних умінь наукового керівника сучасна дослідниця Л. Чепляєва виокремлює такі: створювати загальні та окремі діагностико-прогностичні технології, технології індивідуалізації та диференціації навчання; виявляти особливості наукової діяльності аспіранта та на цій основі цілеспрямовано керувати нею; вибирати оптимальні форми, прийоми, способи засвоєння та розвитку дослідних умінь та навичок на всіх етапах виконання наукової роботи; формувати стійкий інтерес молодих науковців до науково-дослідної діяльності на основі їх спрямованості; удосконалювати власну систему професійних рис, займатися саморозвитком як науковий керівник; аналізувати результати діяльності, свої успіхи та невдачі [274, с. 186].

З огляду на ці характеристики, можемо констатувати, що Д. Чижевський мав усі якості, якими повинен володіти сучасний науковий керівник. Він вже тоді звертав увагу на проведення колективної роботи з аспірантами (наукові семінари, позааудиторна робота в гуртках), застосування міждисциплінарного підходу до написання наукових досліджень, якості підготовки наукових кадрів, посилення навчальної складової на докторських програмах тощо.

Фактично можна стверджувати, що Д. Чижевський створив наукову школу, яка відкрила нові напрями у славістичних дослідженнях. Хоча ця школа не була визнана офіційно, вона таки існувала, оскільки реалізовувала основні функції. До таких відносяться: отримання наукових знань, тобто навчально-дослідна робота; поширення наукових знань – організація і проведення семінарів, колоквіумів, наукових гуртків; підготовка обдарованих кадрів.

Відтак, не маючи статусу ординарного професора, він зумів піднести вивчення слов'янської літератури і філософії у Німеччині на якісно новий рівень. Це, на нашу думку, є головною ознакою наукової школи Д. Чижевського, оскільки славістика, у її широкому значенні, стала новим науковим напрямом, ефективним дослідженням якого займалися всі його учні.

2.4 Науково-дослідницька й організаційна діяльність Д. Чижевського

Науково-педагогічна діяльність Д. Чижевського була нерозривно пов'язана з його науково-дослідною, пошуковою й організаційною роботою. Він володів надзвичайною ерудицією, науковою інтуїцією та бібліографічним хистом, що допомагали йому відкривати нові галузі науки, знаходити раніше втрачені твори відомих мислителів, стародруки, манускрипти, публікувати численні ґрунтовні праці, бути рецензентом багатьох наукових видань, членом редколегій, наукових гуртків, товариств, академій, активним учасником різноманітних конференцій, семінарів, круглих столів тощо. Слід зауважити, що активна науково-дослідна робота Д. Чижевського у різних наукових товариствах та гуртках поза межами університету впливала на формування його поглядів та наукових зацікавлень.

У цьому ракурсі необхідно відзначити його плідну наукову роботу в Празькому лінгвістичному гуртку, який був заснований у 1926 році, за

сприяння Р. Якобсона, В. Матезіуса та Л. Трубецького. Представники Празького лінгвістичного гуртка акцентували увагу на мовознавчих і літературознавчих проблемах, особливо на функціональному й структурному аспектах мови. На думку Р. Якобсона, мова має потенційну здатність відображати будь-який аспект екстралінгвістичної дійсності і тим самим сприяє встановленню тісних контактів між логікою та мовознавством [339, с. 37]. Відтак, основні мовознавчі концепції представників Празького лінгвістичного гуртка впліталися у загальну структуру феноменологічної школи, до якої належав Д. Чижевський.

У своїх спогадах український учений вказував на проблеми, які він, разом з іншими представниками лінгвістичного гуртка, намагалися вирішити: «Ми намагались застосувати засоби феноменологічного дослідження (я, як учень Гуссерля), однак відповіді все-таки відхилялись від питань. Як, скажімо, від питання про фонему, яка по-різному реалізується в різній індивідуальній вимові, а також змінюється й перетворюється під впливом різних, лежачих поряд мовних даних. Такого роду проблем очевидно можна було б уникнути різними способами, якщо б говорити про фонему як про «факти» мови так само як в естетиці і в ученні про колір зазвичай говорять про «основні кольори»» [289, с. 91]. У більшості доповідей, виголошених під час засідань лінгвістичного гуртка, вчений торкався питання філософії мови («Діалектика мови», «Фонологія і психологія», «Світогляд кирило-мефодіївців», «До історії паралелі (Ф. Достоевський)»). Загалом, на думку Д. Чижевського, Празький лінгвістичний гурток відкрив нову сторінку для розвитку славістики у ХХ столітті, оскільки у коло зацікавлень його представників входили такі проблеми, як фонологія, стилістика, теорія літературної мови, теорія мовної культури тощо.

Для самого Д. Чижевського мовознавчі питання, які були предметом дослідження цього гуртка, лягли в основу його досліджень історії української літератури, зокрема у вивчення мови літературного твору. У своїх дослідженнях він підкреслював, що мова – це, передусім, засіб мистецького оформлення змісту твору [281, с. 31]. Тобто, в його інтерпретації

літературного твору важливу роль відіграє формальний та змістовий аспекти, а естетична функція відходить на другий план. Краса як ідеал естетичної цінності сприймається формалістами як дещо застаріле поняття, оскільки, у їхньому трактуванні, до естетичної сфери потрапляють й незугарні, потворні речі й явища. Таким чином, активна участь Д. Чижевського в діяльності Празького лінгвістичного гуртка знайшла своє відображення у його літературознавчих концепціях, передовсім у питаннях форми і змісту художнього твору, його поетики, розмежуванні естетичного/неестетичного.

Під час свого перебування у Празі Д. Чижевський став також і членом Філософського товариства в Празі, яке утворилося у 1926 році при Російському народному університеті, де паралельно працював і український вчений. Принагідно зауважимо, що спочатку це Товариство функціонувало як Празька група Філософського товариства в Берліні. Завдяки плідній науковій діяльності російських філософів у Німеччині, у 1922 році було засновано Товариство російської філософії, головним завданням якого було об'єднання європейських філософів, які цікавилися проблемами російської філософії. Згодом діяльність цього Товариства поширилася й на інші країни, де працювали не тільки російські, а й українські, білоруські емігранти-філософи. У Празі Філософське товариство нараховувало близько 25 членів, серед яких слід назвати Д. Чижевського, С. Гессена, І. Лапшина, М. Лосського, В. Зенковецького, Г. Флоровського та ін. [280, с. 93]. З 1925 по 1929 рр. Д. Чижевський був секретарем цього Товариства.

На засіданнях Філософського товариства український славіст виголошував доповіді на різні теми («Гегель і Ніцше», «Феноменологія як наука», «Проблема формальної етики», «Філософія ночі», «Радянська філософія», «Гегель і французька революція», «Проблема індивідуальності в бібліографії»), частина з яких згодом була опублікована у чехословацьких часописах. Йому імпонувала робота у цьому Товаристві, оскільки воно функціонувало не як закрыта наукова школа, а радше як відкрита установа, де домінували різні філософські течії: «не дивлячись на те, що до його складу належали вже досить відомі філософи, які мали свої усталені погляди,

авторитет у філософських колах, учнів та послідовників, саме Товариство носило інтердисциплінарний характер відкритого наукового спілкування та творчого дискурсу, що безумовно імпонувало Чижевському, який віддавав йому багато сил та часу» [32, с. 51].

Празький період діяльності Д. Чижевського був особливо плідним в ракурсі наукової роботи у різноманітних товариствах і секціях. Як зауважує українська дослідниця І. Валявко, він був обраний членом: Російського Історичного товариства (теми доповідей: «Деякі джерела символіки Сковороди», «Г. С. Сковорода і античність», «Обсяг філософських читань в Київській академії XVII-XVIII ст.», «Тютчев і німецький романтизм», «Шіллер і «Брати Карамазови»); Товариства прихильників книги, на якому виступив з такими доповідями, як «Забутий німецький Збірник віршів на українські теми», «До психології читача», «Філософічна література українською мовою», «Психологія бібліотекаря» та ін.; Семінару з вивчення Достоевського, на якому виголосив такі доповіді: «До проблеми двійника у Достоевського», «Ф. М. Достоевський та Е. Т. А. Гофман», «До проблеми особистості у Достоевського», «Шіллер і Достоевський» тощо; Міжнародної Гегелівської спілки; членом-кореспондентом Німецького товариства слов'янських досліджень у Празі [32, с. 49-50].

Зауважимо, що у цей період його було також обрано членом двох престижних філософських об'єднань – Гоголівської спілки та Кантівського товариства, а також філологічних товариств – Історично-філологічного товариства (українського) та Російського філологічного товариства. Щодо останніх, то тут Д. Чижевський виголосив такі доповіді: «Памфіл Юркевич як філософ», «Філософія серця на українському ґрунті», «Світогляд молодого Костомарова», «Объем философских чтений в Киевской академии XVII – XVIII», «Знак, понятие, слово» [124, с. 32]. Як видно, плідна наукова робота у різних товариствах і гуртках сприяла розвитку компаративістичних славістичних досліджень Д. Чижевського, які торкалися не тільки філософських і літературознавчих проблем, а й історико-культурного контексту різних слов'янських народів.

Переїзд до Галльського університету відіграв визначну роль у науково-пошуковій діяльності Д. Чижевського. У місті Галле було багато наукових бібліотек, які привертали його увагу. Особливий інтерес викликали Фонди імені Франке головної бібліотеки, де він шукав старі слов'янські видання і рукописи. Ці фонди були засновані А. С. Франке, протестантським професором теології, який організував у місті Галле сирітський будинок з середньою школою та гімназією для бідних дітей, друкарнею і книжковою крамницею.

Серед слов'янських стародруків Д. Чижевському вдалося віднайти «Начало християнського життя», «Катехизм», «Духовні пісні» у перекладі Симона Тодорського, «Наставленіє к священному пісанію» та ін. Детальний аналіз своїх знахідок він навів у праці «Українські друки в Галле». Як зазначає сам автор, причиною зібрання слов'янських видань у місті Галле було бажання Франке налагодити взаємини з церквою східного обряду для боротьби з католицизмом. Окрім того, наслідуючи педагогічні погляди Я. А. Коменського, він розумів важливе значення рідної мови у процесі навчання. Для цього Франке запрошував викладачів з різних країн, які викладали та перекладали навчальні книги своїми рідними мовами [294, с. 5]. Як бачимо, Д. Чижевський, досліджуючи слов'янські стародруки у Галле, не тільки давав їх бібліографічний опис та літературний аналіз, а ще й досліджував педагогічну складову проникнення й поширення слов'янських видань у німецькомовному середовищі.

В одному зі своїх листів до Ф. Ліба, швейцарського богослова й дослідника російської релігійної думки, Д. Чижевський зазначає: «Тут (у бібліотеці Франке – *М. С.*) знайшов низку німецьких речей – листи Бреклінга, Абрама фон Франкенберга, Андрее та ін. Напевно будуть й наступні знахідки. Крім того, список з п'яти «послань» Швенкфелда (німецький громадський і релігійний діяч (1489 – 1561) – *М. С.*)! До цього часу не зміг, щоправда, з'ясувати, чи вони вже відомі (в оригіналі чи інших рукописах)... Зараз перегляну (перед канікулами, а після канікул продовжу) рештки

дублікатів Франке в одному галльському магазині старої книги і сподіваюся знайти другий екземпляр російського Арндта 1735 року» [280, с. 165].

В іншому листі від 4. 08. 1941 року до Й. Вашиці, чеського філолога-славіста, Д. Чижевський пише про знахідки славістичних видань, що знаходяться у бібліотеці Галле. Зокрема він відмічає знахідки п'яти рідкісних чеських видань, серед яких один буквар 1756 року, кількох трактатів з певних нагод та невідоме видання графа А. Шпорка – а саме його переклад німецької «Книги про відьом» » [24, с. 258]. Український вчений знав про зацікавлення Й. Вашиці творчістю А. Шпорка, тому й акцентував увагу на цих конкретних виданнях, які були досі невідомі європейським науковцям. У листі до іншого історика чеської літератури М. Ф. Бартоша, Д. Чижевський пише: «Тут (в Галле – М. С.) є інша сенсація – колишня угорська бібліотека, яка містить багато (біля 100) старочеських друків (напр., Александрію 1488 року і багато унікальних книг з Трнави). Зараз я якраз опрацьовую ці скарби і сподіваюся знайти щось і в підшивках» [24, с. 283]. Як видно, науково-пошукова робота Д. Чижевського була плідною й різнобічною.

Однак найбільшу славу Д. Чижевському принесло відкриття у 1934 році основного твору Я. А. Коменського «Загальна порада про виправлення людських справ», що спровокувало гучний резонанс у європейських педагогічних колах. Принагідно зауважимо, що радянська педагогічна наука не була знайома з цими знахідками, оскільки тогочасна тоталітарна система не дозволяла навіть згадувати ім'я Д. Чижевського, якого вважали зрадником батьківщини. Тільки після припинення холодної війни радянські педагоги змогли познайомитися з цією працею Я. А. Коменського.

Слід зазначити, що у міжвоєнний період спадщина Я. А. Коменського фактично не досліджувалася. В академічних колах Чехословаччини тієї доби панував позитивістський підхід до вивчення різних наукових проблем. Згідно цього підходу усі дослідження сутності явищ, субстанції та речей є метафізичним пізнанням, тобто ненауковим. Як зазначав сам Д. Чижевський, чехословацька наука, зокрема й коменіологія, використовувала природничо-

науковий метод при дослідженні не тільки природи, але й суспільства, мови, культури, що не могло не позначитися на коменіологічних дослідженнях. Адже зрозуміти погляди Я. А. Коменського, який належав до видатних мислителів-містиків XVII ст. представникам позитивістського підходу було неможливо [327, с. 76]. Навіть відомий чеський коменіолог першої половини XX ст. Й. Гендріх вважав філософську концепцію Я. А. Коменського «глухим кутом» у розвитку науки [237, с. 137].

Незважаючи на все вищесказане, Д. Чижевський продовжував досліджувати знайдені манускрипти Я. А. Коменського. Він звернувся до чеського коменіолога Й. Гендріха для перевірки достовірності знайдених матеріалів, не дивлячись на те, що їхні погляди щодо інтерпретації творів чеського педагога суттєво різнилися [24, 28]. Листування між ними тривало досить довго, оскільки Д. Чижевський надсилав сфотографовані частини рукопису та перші друковані видання, що не каталогізувалися за ім'ям автора, які потрібно було детально проаналізувати та встановити їх ідентичність.

Коменіологічні дослідження упевнили українського славіста в необхідності повного видання творів Я. А. Коменського та кваліфікованій інтерпретації його спадщини. Відтак, налагодивши контакт з Й. Гендріхом, який у той час був головним редактором видання творів Я. А. Коменського, Д. Чижевський умовив його опублікувати віднайдені твори чеського вченого [133, с. 131].

Д. Чижевський не припиняв роботу над працями Я. А. Коменського і під час Другої світової війни. Він продовжував передруковувати частини віднайденого твору, готував коменіологічні статті для чехословацьких часописів, аналізував літературні праці чеського педагога, активно листувався з празькими коменіологами тощо. Передрук творів Я. А. Коменського потребував значних фінансових та фізичних зусиль. До цієї роботи він залучив своїх учнів та аспірантів, а також додатково оплатив найманих працівників. Утім часу та грошей катастрофічно бракувало. Про це свідчить зокрема і його листування з Й. Гендріхом, де Д. Чижевський

скаржився на повільний темп роботи у переписуванні окремих частин «Загальної поради...» та недостатньо ретельний підхід до передруків [133, с. 142]. У цей час він також працював і над нарисом про стилістичні особливості «Лабіринту світу та раю серця» та коректурою «Пансофічного словника» Я. А. Коменського, аналізом його філософських ідей у контексті епохи Бароко. Проте ці дослідження побачили світ під час його перебування у Гарварді, а «Загальна порада...» вийшла друком тільки у 1966 році без коментарів Д. Чижевського, якого у Чехословацькій соціалістичній республіці, як і в Радянському Союзі вважали буржуазним націоналістом та намагалися взагалі не згадувати його ім'я.

У 1945 році, коли Галле покинули американські окупаційні війська, Д. Чижевський був змушений залишити місто, оскільки радянська влада одразу б його депортувала до Росії, а це означало б загибель. Проте український дослідник зумів переправити частину своєї бібліотеки у безпечне місце (містечко Кведлінбург). Машинні ж передруки творів Я. А. Коменського йому вдалося забрати з собою до Америки, над якими він продовжував працювати, не дивлячись на те, що комуністичний міністр освіти Чехословаччини заборонив публікацію «Загальної поради» з огляду на її релігійну спрямованість.

Перебравшись до Німеччини Д. Чижевський не переривав наукових зв'язків з Чехословаччиною. Він продовжував брати участь у засіданнях Празького лінгвістичного гуртка, Історично-філологічного товариства Російського філологічного товариства. Зазвичай Д. Чижевський відвідував Чехословаччину під час канікул, які тривали практично п'ять місяців упродовж року.

Одразу після свого переїзду до Галле, у березні 1932 року, Д. Чижевського було обрано членом-кореспондентом Інституту славістики відділу культури у Празі [24, с. 229]. Д. Чижевський також користав з цієї співпраці, позаяк неодноразово отримував від Інституту слов'янську літературу, особливо чеську й польську, якої так бракувало у Галльському університеті. Необхідно зазначити, що до 1939 року вчений співпрацював

також із чеським університетом як член-кореспондент Німецького товариства славістичних досліджень, з Карловим університетом – як член Інституту славістики [124, с. 33].

Важливою подією у житті Д. Чижевського стало його обрання дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка (1935 р.). Для цього кожний обраний член Товариства повинен був заповнити анкету, яку наводимо у Додатку Г. Окрім цього Д. Чижевський подав бібліографію найголовніших власних праць, які стосувалися різних славістичних проблем, сконцентрувавши увагу на українознавчих студіях. Цей список цікавий для нас ще й з огляду кількості наукових праць, які він видав до цього часу. У кінці списку вчений зазначив загальну кількість праць – 263.

На думку дрогобицького дослідника творчості Д. Чижевського Є. Пшеничного, ініціатором його вступу до Наукового товариства імені Шевченка був його добрий знайомий ще з празького періоду Василь Сімович [213, с. 323]. Слід додати, що Д. Чижевський тісно співпрацював з цією установою ще до обрання дійсним членом. Зокрема він брав участь у підготовці збірника на пошану українського філолога й громадського діяча С. Смаль-Стоцького, який мав бути опублікований у 1933 році. Утім це видання готувалося доволі довго і коли було підписане до друку у 1939 році, до Львова вступили радянські війська і цей збірник був знищений як ідеологічно неправильний.

Слід підкреслити, що Д. Чижевський був завзятим бібліофілом. У його бібліотеці в Галле знаходилося понад 7 000 книг та журнальних видань. Серед них є багато рідкісних емігрантських видань з дарчими підписами, які слугують єдиним доказом знайомства Д. Чижевського з їх авторами [315, с. 11]. За змістовим наповненням ця бібліотека різноманітна: від суспільно-наукової до філософсько-богословської й славістичної тематики. Тут можна знайти праці таких науковців, як: М. Бердяєв, П. Блонський, М. Грот, В. Зеньковецький, С. Гогоцький, Л. Карсавін, Ф. Степун, М. Трубецький, С. Франк, Г. Шпет, Б. Яковенко та ін. У галльському архіві Д. Чижевського зберігаються також його рукописи, конспекти, відбитки доповідей та

академічних курсів. Значне місце тут відведено листам колег, друзів та учнів відомого славіста [315, с. 12]. Серед них назвемо С. Гессена, Е. Гуссереля, Д. Дорошенка, Я. Паточку, Ф. Степуна, П. Феденка, Р. Якобсона та ін. На сьогоднішній день архів та частина бібліотеки Д. Чижевського знаходяться в Інституті славістики Галльського університету. Бібліотека славіста була каталогізована у 90-х рр. XX ст. і знаходиться у вільному доступі. Що ж стосується його архівної спадщини, то, нажаль, вона науково не оброблена і потребує детального опису.

Отже, галльський період діяльності Д. Чижевського був дуже плідним і приніс йому славу відомого славіста та коменіолога серед європейських науковців. Його наукові інтереси, які розкрилися у цей період, зокрема коменіологічні дослідження, мали виняткове значення для розвитку педагогічної думки XX століття.

У Марбурзі Д. Чижевському вдалося організувати інтердисциплінарне Славістичне наукове товариство, в роботі якого брали участь найбільш здібні студенти й аспіранти (Л. Мюллер, В. Фріце, Г. Апрель), в також колеги (богослов Є. Бенц, славіст А. Лютер, історик і мистецтвознавець В. Зубов) та закордонні гості (Ф. Ліб, В. Зенковецький, Г. Флоровський та ін.) [315, с. 7]. У цей час він організував Інформаційне бюро Чижевського, метою якого була каталогізація славістичних фондів Марбурзьких бібліотек. У перспективі український учений хотів зібрати всю інформацію про слов'янські фонди всіх західнонімецьких бібліотек. Утім ця мрія не здійснилася, оскільки наклепи марбурзьких «колег» посприяли його переїзду до Америки.

Для цього періоду Д. Чижевському притаманна також науково-дослідна робота як одного із членів-засновників Української вільної академії наук в Аугсбурзі. У цьому ракурсі слід додати, що у 1945 році Українська вільна академія наук (УВАН) була організована 12 представниками української еміграції у Німеччині, серед яких був і Д. Чижевський, як продовження традиції Української академії наук, заснованої у 1918 році [172, с. 382].

Цю діяльність він поєднував і з науково-викладацькою. Так, в одному з перших листів Д. Чижевський звернувся до О. Пріцака, відомого українського історика, мовознавця, директора Українського наукового інституту Гарвардського університету, який на той час був ще студентом, з пропозицією зустрітися з ним та його колегами – Д. Оляничим й В. Рудком – у справах Вільної Академії, а також висловив бажання прочитати лекцію для українського студентського товариства Геттінгена, запропонувавши теми: Г. Сковорода, М. Гоголь, Барокова література [95, с. 362]. У відповіді О. Пріцака знаходимо такі рядки: «Із пропанованих Вами тем – а всі вони надзвичайно цікаві – найбільше зацікавлення викликала тема: «Микола Гоголь». У нас студентська громада якраз думає в початку листопада починати свою зимовосимістріяльну діяльність. Одже, Ваша лекція була б інавгураційною. Чисельно наша громада невелика: яких 25 чоловік (звичайно, в тому деяка кількість «паперових» членів)» [95, с. 363]. З цього листа видно, що Д. Чижевського цінували як видатного знавця славістики та вважали за честь приймати в університетах, де досліджували славістичну проблематику. З іншого боку, можемо відмітити й позитивні сторони Д. Чижевського як педагога, який не був науковцем «в собі», а прагнув ділитися знаннями зі студентами.

Повертаючись до УВАН, слід вказати, що спочатку вона складалася з 17 фахових наукових груп, одну з яких – філософську – очолював Д. Чижевський. Згодом, у 1950 році, коли більшість дійсних її членів емігрувала до Америки і на організаційних зборах було вирішено перенести УВАН до Сполучених Штатів, її головою було обрано М. Ветухова [205, с. 30].

Саме з М. Ветуховим Д. Чижевський вів активну переписку щодо різного роду організаційних і видавничих справ УВАН. Зокрема в одному з листів до Д. Чижевського М. Ветухов вмовляв його очолити історико-філологічно-філософський відділ, оскільки у США бракувало досвідчених науковців у цій царині [41, с. 363]. Д. Чижевський пристав на цю пропозицію і після свого переїзду до США брав активну участь у роботі УВАН. З іншого

листа М. Вєтухова можемо дізнатися, що відомий славіст хотів тут організувати окрему філософську секцію: «Щиро вітаю Ваш проект щодо заснування філософської секції. Ваша доповідь про Шеллінга напевно зацікавить і ширшу аудиторію. До філософської секції добре було б притягти молодь, що тепер кінчає чи недавно кінчила університети» [41, с. 364]. В УВАН Д. Чижевський став одним з редакторів «Аналів» – головного часопису академії, де друкувалися переклади статей і праці відомих українських учених: С. Єфремова, С. Грушевського, О. Потебні, О. Оглобіна, Д. Чижевського, Ю. Шевельова та ін.

Зауважимо, що Д. Чижевський долучився до підготовки і видання «Енциклопедії українознавства», створеної під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка у Європі (у Сарселі, що біля Парижа) та УВАН у США. Вона складається з трьох томів загальної частини та десяти – словникової. Саме до створення словникової частини був залучений Д. Чижевський. Із його листування з В. Сімовичем дізнаємося, яку частину роботи він виконував. Так В. Сімович зазначає: «Надсилаю матеріал на літеру «Д». Хотів би вже дістати друковані частини словника, щоб побачити, як вони складені... Надсилаю також список імен, які потрібні до «української філософії». Зіркою одмічені ті, про які треба дати більше п'яти рядків, літерою «П» ті, до яких треба дати портрети... Список гасел термінологічних надішлю в ближчий час. Можливо, що буде треба ще 2 – 3 доповнення до літери «Д»... Не забувайте про статтю Лучкая» [214, с. 262]. У відповідях на листи В. Сімовича видно, наскільки скурпульозно він ставився до цієї роботи: «Надсилаю усі Н, П, Р (йдеться про гасла на ці літери – М. С.). Норвезької філософії не треба, бо потрібні – на мою думку – лише ті, які мають хоч якусь традицію. «Науку» я переробив. Пункт 4 треба в кожному разі викреслити, бо це торкається суто французького розуміння слова Science (в протиставленні *lettré*), яке нічого спільного з *Wissenschaft* не має і не має сенсу в українській літературі. Щодо «натхнення» і «насолоди», то хай викреслюють. Хоча брак українських термінів і робить словник більше словником чужих слів, аніж енциклопедією. Все ж я просив би залишити

«насолоду» – дивись гедонізм» [214, с. 273]. Загалом необхідно відзначити, що Д. Чижевський подавав здебільшого філософські й літературознавчі гасла до «Енциклопедії». Він дав лаконічний виклад історії німецької філософії, її напрямів і тенденцій. За його редакцією вперше у східнослов'янському науковому просторі було подано інформації про внесок Е. Гуссерля, Ясперса, Р. Кронера, М. Гайдеггера у розвиток філософської думки ХХ століття.

У Гейдельберзький період Д. Чижевський більше приділяв увагу славістичним дослідженням. Одразу після свого повернення до Німеччини Д. Чижевський очолив новостворену кафедру славістики Гейдельберзького університету. Проте він натхненно взявся за організацію Інституту славістики, тимчасовим директором якої був до 1967 року. За десять років, які він присвятив цьому Інституту, учений досяг неабияких успіхів: суттєвого розширення інституту за рахунок двох переїздів у більш просторі будівлі (у 1958 і 1963 рр.); збільшення кількості планових робочих місць в інституті з двох до восьми за рахунок власного авторитету та значного внеску в розвиток славістики в Німеччині; значного розширення дисциплін у навчальних планах на докторських програмах; організації регулярних виїзних доповідей вчених-славістів із Федеративної Республіки та зарубіжних вчених до Німеччини; збільшення кількості студентів, які хотіли вивчати славістику в Гейдельберзькому університеті за рахунок впровадження в навчальні плани російської мови як додаткової спеціальності, а згодом і як другого основного екзамєну серед викладачів гімназій на федеративній землі Баден-Вюртемберг [46, с. 212].

Завдяки зусиллям Д. Чижевського слов'янська філологія почала рівноправно вивчатися поряд з такими ґрунтовними напрямками, як германістика, романістика, класична філологія, англіцистика. Він прагнув розвинути західнонімецьку славістику на щабель вище ніж у СРСР та США. Для цього Д. Чижевський проводив мовні курси, розробляв цілу низку підручників зі славістики, керував виходом славістичних книг у видавничих серіях, засновником яких був він сам. Поміж останніх назовемо такі серії: *Musagetes. Contributions to the History of Slavic Literature and Culture*, де у

першому томі вийшла праця Д. Чижевського «Про романтизм у слов'янській літературі», було опубліковано дослідження О. Соловйова, В. Вайнтрауба, В. Зеньковецького та ін.; *Apophoreta Slavica; Heidelberger Slavische Texte* – серія з дев'яти томів, що виходила з 1957 по 1963 рр. Тут Д. Чижевський опублікував вступну статтю до сьомого тому, присвяченого російському футуризму; *Forum Slavicum*, що складалася з 55 томів найважливіших передруків славістичних текстів, яких бракувало у німецьких бібліотеках тощо [135, с. 26-27].

Його непереборна пристрасть до збирання й колекціонування книг, привела до того, що бібліотека Д. Чижевського у Гейдельберзі нараховує «понад 12000 книг: 604 видання, які вийшли до 1900 року (серед них є рідкісні барочні видання, праці з емблематики та містики, твори Яна Амоса Коменського і література про нього, а також багате зібрання творів протестантських авторів XVII-XVIII ст.); 4291 видання зі слов'янської проблематики, які вийшли після 1900 року (велику частину становить російська тематика); 4847 книг з літературознавства різних країн, філософії, богослов'я, мистецтва (наприклад, чудова колекція на тему «Обдаровані кількома художніми талантами», що становить близько 70 томів), природознавства; 2460 масових видань та дисертацій» [31, с. 71]. Видатний учений використовував свою бібліотеку для збагачення фондів Інституту славістики, дозволяв користуватися нею студентам й аспірантам. Як зазначає В. Янцен, німецький дослідник творчості Д. Чижевського, в його бібліотеці, яка була схожа на творчу лабораторію, було багато праць забутих, маловідомих, авторів [310, с. 145]. Отже, бібліотека Д. Чижевського в Гейдельберзі є своєрідним інформаційним банком не тільки слов'янської культури, а й західноєвропейської.

Визнанням його наукової діяльності у галузі філософії та славістики було те, що він був обраний дійсним членом Гейдельберзької, а пізніше – Хорватської академії наук, головою Німецької спілки викладачів славістики і членом багатьох німецьких і міжнародних наукових товариств.

У контексті обрання Д. Чижевського дійсним членом Гейдельберзької академії наук необхідно звернути увагу на його дослідницькі плани, що стосувалися роботи академії. Поміж пріоритетних завдань учений назвав такі: 1) слов'янські студенти у Гейдельберзькому університеті, починаючи ще з XVI ст. Цей список налічує понад 2 500 імен, серед яких є й Я. А. Коменський, і Ієронім Празький; 2) робота над дослідженням слов'янських афоризмів, які походять ще з давньогрецької мови; 3) видання маловідомих чеських, словацьких, угорських праць, що стосуються Яна Гуса та гуситства загалом; 4) новим завданням, над яким він працював разом із співробітниками Інституту славістики, був облік слов'янських та інших, пов'язаних із слов'янською культурою, рукописів, що зберігаються у фондах німецьких бібліотек [280, с. 73].

Щодо його обрання членом-кореспондентом Хорватської академії наук, то тут слід наголосити на тому, що Д. Чижевський, ще перебуваючи у Празі, почав досліджувати мову і літературу південних слов'ян. А вже у Гейдельберзі він інтенсивно вивчав хорватську літературу від її витоків до XIX ст. [98, с. 447]. Це обрання є яскравим підтвердженням того, що, не дивлячись на національну приналежність до іншої країни, на будь-яке підґрунтя дослідницької уваги до вибраної тематики, науково-дослідний шлях Д. Чижевського сприяв зближенню народів.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо з упевненістю констатувати, що науково-дослідна, науково-пошукова й організаційна діяльність Д. Чижевського була плідною й різноманітною. Впродовж усього життя, де б він не працював, славіст створював або ж був членом різних наукових товариств і гуртків. Ця діяльність сприяла розширенню його наукового світогляду, подоланню вузьких академічних рамок, залученню до нього молодого покоління дослідників, які бажали бути причетними до творення нової сторінки в розвитку славістики.

Його пошукова робота відкрила широкому загалу невідомі до того часу праці не тільки слов'янських, а й західноєвропейських мислителів та письменників. Завдяки цим знахідкам уже сучасним науковцям вдалося по-

новому переосмислити різні культурно-історичні епохи, інтерпретувати спадщину видатних філософів і педагогів.

Висновки до розділу 2

У ході дослідження з'ясовано, що основними напрямками професійної діяльності Д. Чижевського були: викладацька діяльність у різних європейських й американських інститутах та університетах; науково-педагогічна діяльність у системі підготовки фахівців вищої кваліфікації; наукова робота у різних наукових товариствах, гуртках, академіях; науково-пошукова діяльність, що пов'язана з відкриттям «Загальної поради про виправлення людських справ» Я. А. Коменського та публікацією маловідомих українських, чеських, словацьких праць; організаційна діяльність, редакторська робота.

У другому розділі розглянуто найбільш вагомі досягнення Д. Чижевського як педагога-дослідника в контексті різних національних культур. З'ясовано, що в педагогічній діяльності українського вченого гармонійно поєднувалися такі складові, як: навчальна, виховна, наукова й методична. У кожному вищому навчальному закладі, де працював Д. Чижевський, він розвивав нові наукові напрями в галузі гуманітаристики, намагався привернути увагу студентів до вивчення славістики, яку розглядав у широкому контексті – історія, культурологія, література, мовознавство, філософія.

Як науковець і дослідник, Д. Чижевський приділяв значу увагу підготовці аспірантів й докторантів. Застосування інтердисциплінарного та компаративного підходів до славістичних студій було новаторським у тогочасному науковому академічному середовищі і притягувало до нього багатьох аспірантів. Для них він організовував наукові гуртки, проводив наукові семінари, розширював докторські науково-освітні програми за рахунок введення нових славістичних дисциплін. Під керівництвом Д. Чижевського було захищено понад 40 дисертаційних досліджень.

Плідною була й наукова діяльність Д. Чижевського у Празькому лінгвістичному гуртку, Філософському товаристві в Празі, Міжнародній Гоголівській спілці, Кантівському товаристві, Історично-філологічному товаристві, Російському філологічному товаристві. За значний внесок у розвиток славістики та окремих національних культур його було обрано дійсним членом-кореспондентом Інституту славістики у Празі, Української вільної академії наук, Хорватської академії наук, Гейдельберзької академії наук.

За ініціативою Д. Чижевського було створено Семінар славістики Марбурзького університету, інтердисциплінарне Славістичне товариство, Інформаційне бюро Чижевського, Інститут славістики в Гейдельберзькому університеті. Він також був головним редактором наукових серій зі славістики, які виходили у різні періоди і стосувалися славістичної проблематики.

Виявлено чотири головні напрями славістичних досліджень Д. Чижевського, в межах яких відбувалася його науково-педагогічна, пошукова й організаційна робота:

- історія філософії слов'янських народів;
- порівняльна історія слов'янських літератур;
- слов'янське мовознавство;
- германославістика.

Основні положення, відображені в розділі 2, викладені у чотирьох публікаціях [343; 244; 247; 248].

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Славістика була основним напрямом наукової діяльності Д. Чижевського. Але славістика не у вузькому значенні – вивчення окремих наукових галузей, як-то література, історія, філософія, освіта, релігія, соціологія окремих слов'янських народів, а в широкому – дослідження й компаративний аналіз їх духовної й культурної історії. Відтак енциклопедичний розмах його досліджень потребує комплексного аналізу, що дасть змогу виявити педагогічні ідеї вченого, його погляди щодо процесу навчання й виховання у вищій школі.

3.1 Філософсько-педагогічні погляди слов'янських мислителів в оцінках Д. Чижевського

Слов'янська філософська культура була спеціальним предметом дослідження українського славіста впродовж всього життя. Утім інтердисциплінарність та компаративістика є домінантними рисами його філософсько-культурних славістичних студій. Досліджуючи історію розвитку філософської думки в Україні, він неодноразово звертався до її порівняльного аналізу з іншими слов'янськими народами з метою виявлення відмінних і спільних рис. Водночас, Д. Чижевський не фокусував увагу лише на вивченні філософських поглядів слов'янських мислителів, але й враховував їхні етичні, виховні, педагогічні погляди, а також культурно-історичний контекст, в якому вони формувалися. Це дає нам змогу проаналізувати рецепцію Д. Чижевським філософсько-педагогічних поглядів відомих слов'янських мислителів, які зробили значний внесок у розвиток педагогічної думки.

Досліджуючи розвиток української історико-філософської думки, Д. Чижевський неодноразово звертався до поглядів Г. Сковороди як одного з визначних представників слов'янської духовної традиції XVIII ст. У своїх фундаментальних працях «Філософія Г. С. Сковороди» [298] та «Нариси з історії філософії на Україні» [286] Д. Чижевський розкрив не тільки філософську концепцію вченого, а й висвітлив антропологічні засади його педагогічних ідей.

Творчість Г. Сковороди привернула увагу Д. Чижевського ще у студентські роки. Вивчаючи філософію у Київському університеті, він відвідував курс Василя Зеньківського, який сприяв його зацікавленню містичною літературою, зокрема творчістю Г. Сковороди, П. Юркевича, М. Гоголя [37, с. 13]. Важливим етапом у житті Д. Чижевського, який сприяв ґрунтовному дослідженню спадщини Г. Сковороди, став його переїзд до Праги та робота в Українському Високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова, де він викладав вступ до філософії, історію філософії, логіку, загальну естетику. У цей період він активно вивчав історію слов'янської філософії, прагнучи вписати її в загальноєвропейський контекст.

В одній із перших своїх ґрунтовних праць – «Нариси з історії філософії на Україні» – Д. Чижевський значну увагу приділив аналізу філософських поглядів Г. Сковороди та їх компаративному аналізу з ідеями таких німецьких містиків, як Сузо, Себасьян, Франк, Сілезій та ін. Компаративні дослідження українського емігранта дали йому змогу ґрунтовно проаналізувати філософську концепцію Г. Сковороди та першим дослідити його філософію серця. Він зазначає, що «серце Сковорода зве «точкою», «пунктом», «центром» душі. Іншими словами – серце є ціла, “цілісна” людина, бо емпіричній людині саме і бракує цілості» [298, с.137]. Тобто серце для Г. Сковороди є невидимою, внутрішньою стороною людини, її духовним світом. Ототожнення серця із духовністю людини має певний символічний зміст, що притаманний усій його творчості. За допомогою символів Г. Сковорода відходить від абстрактних понять, наближуючись до

конкретики зовнішнього світу: природи, релігії, традицій, життя. Як зазначає Д. Чижевський, саме символічні поняття у нього сприяють пізнанню речей та внутрішнього світу особистості.

Д. Чижевський наголошує, що центральною темою у творчості Г. Сковороди є проблема «внутрішньої людини» – преображення «людини зовнішньої» у «людину правдиву, духовну» [298, с. 130]. Усвідомлення людиною існування свого внутрішнього світу, духовного начала веде до пізнання дійсності та формує підвалини до злиття з внутрішньою людиною, яка уподібнюється до Бога, оскільки «пізнати, що таке дійсна людина, це значить – пізнати сина чоловічого або Христа» [298, с. 134]. У цьому контексті слід наголосити на етичному завданні людини: для Г. Сковороди важливу роль відіграють самопізнання та самовдосконалення як основні чинники, що сприяють піднесенню до Бога. Водночас воля «зовнішньої людини» стає пасивною, оскільки для особистості тільки внутрішня воля є головною та може задовільнити її внутрішній стан. У цьому полягає суть мікрокосму людини.

Таким чином, усвідомлення людиною верховенства духовної культури «внутрішньої людини» над зовнішніми формами та проявами робить її подібною до Бога, оскільки дійсна людина і є Богом. З даного положення видно, що Д. Чижевський наповнює свої ідеї етико-гуманістичною спрямованістю: шлях до гармонійного розвитку людини – у морально-духовному самовдосконаленні.

За Г. Сковородою, більш широкий світ людини – макрокосм – це реальний світ видимих речей, який він постійно порівнює з бурхливим морем. У цьому контексті Д. Чижевський зазначає, що принади зовнішнього світу у Г. Сковороди постійно пов'язані з неспокоєм, незадоволенням, непевністю [298, с. 170]. Відтак, вони викликають в людини відчуття тривоги, туги, нудьги. Щоб звільнитися від цих почуттів слід уникати принад світу та віднайти внутрішню свободу у власному мікрокосмі.

Оригінальною ідеєю Д. Чижевського є вивчення та аналіз теорії пізнання Г. Сковороди. Зокрема він акцентує увагу на тому, що «теорія

пізнання Сковороди виходить від тези, що в великому, малому та символічному світі, скрізь – сенс захований під покровом символічної, образової форми, яку спершу треба знищити, щоб досягнути сенсу: та цей сенс можна знайти не лише в об'єктах самих, але й – у нас самих» [298, с. 158]. Відтак, Д. Чижевський, розкриваючи символізм Г. Сковороди, доходить висновку про схожість його теорії пізнання з християнським гностицизмом, яка, утім, має етико-практичне спрямування та наближається до містицизму. Він також підкреслює, що саме містика була притаманна українському бароко XVIII ст., яскравим представником якого був Г. Сковорода. Зауважимо, що саме Д. Чижевський всебічно розкрив релігійно-антропологічні засади філософської концепції Г. Сковороди.

У своїх працях Д. Чижевський неодноразово підкреслював, що для Г. Сковороди життя – це філософія, а філософія – це життя. Відтак, «коли життя є філософія, а філософія людини має зумовлювати її життя, то природно в центрі уваги філософа повинні стояти *релігійні і моральні проблеми*, так би мовити, певна *практична* проблематика є завершення і ціль теоретичної частини філософії. Теорія має вести до певної «*praxis pietatis*» [295, с. 71]. Зауважимо, що у Г. Сковороди завжди чітко простежується морально-релігійне спрямування його філософських поглядів, що формують засади морально-етичного виховання особистості.

Значну дослідницьку увагу автора було приділено також і вивченню суто педагогічних поглядів видатного українського мислителя. Д. Чижевський зазначає, що педагогічна діяльність Г. Сковороди була основною у його житті, а тогочасні педагогічні проблеми він широко висвітлює у власних творах, вказуючи також і шляхи їх вирішення: «З гумором оповідає Сковорода про виховання того часу, про «багатомовні папуги», про предмети навчання – мова, танці, гра на лютні, підготовка до практичної діяльності... Сковорода радить не «пишне» виховання. Завдання виховання «вчити добра», виконати це завдання неважко, можемо гадати, знаючи етичні погляди Сковороди, – треба лише сприяти розвиткові покладених у дитині задатків» [298, с. 199-200]. Д. Чижевський зазначає, що,

за Г. Сковородою, в основу виховання повинен бути покладений принцип природовідповідності, а завдання вихователя – допомогти природі розкрити внутрішню природу дитини. Серед негативних рис, які заважають успішному вихованню дитини Г. Сковорода виділяє: хитрість, лінощі, гординю, невігластво. Відтак вчитель повинен опиратися на такі методи у своїй роботі, як бесіда, роз'яснення, добрі настанови, поради, щоб викоринити погані звички та виховати високоморальну особистість.

Аналізуючи педагогічні погляди Г. Сковороди, Д. Чижевський доходить висновку про національний характер його концепції. Це виражається і в його думках щодо прив'язаності кожної людини до свого народу та краю [298, с. 204], і в оспівуванні життя серед рідної природи, і скептичному ставленні до навчання чужоземними мовами [298, с. 205]. Однак, на думку Д. Чижевського, народність Г. Сковороди має більш широке значення: вона має не тільки зовнішній прояв, але й криється у ментальності народу, його культурі, мові.

Отже, педагогічні погляди Г. Сковороди в оцінках Д. Чижевського розкриваються в контексті аналізу релігійних, етичних й антропоцентричних засад його філософської концепції, що нерозривно пов'язана з питаннями виховання особистості. У педагогіці українського мислителя Д. Чижевський виокремлює принципи природовідповідності та народності, а також вказує на гуманістичний характер його педагогічних ідей. За Д. Чижевським, найвищою формою виховання людини у Г. Сковороди є самопізнання та самовдосконалення, що допомагають їй піднятися до Бога та стати вільною, високоморальною, духовно багатою особистістю.

З огляду на тему нашого дослідження, слід звернути увагу на інтерпретацію вченим творів видатного педагога Я. А. Коменського. Зацікавлення спадщиною чеського педагога у науковій діяльності Д. Чижевського не було випадковим. Після переїзду до Чехословаччини у 1924 році він активно працював над вивченням історії філософії слов'янських народів, насамперед української, чеської та словацької. У дослідженнях спадщини Г. Сковороди як одного з видатних слов'янських

містиків Д. Чижевський згадує ім'я Я. А. Коменського, твори якого були відомі в українських наукових колах тієї доби [136, с. 84]. Намагаючись вписати Г. Сковороду в європейську духовну спадщину, Д. Чижевський робить компаративний аналіз його поглядів і видатних слов'янських мислителів XVII століття (Штітного, Коменського, Склеуса). Так, зокрема, у праці «Філософія Г. С. Сковороди» філософ звертається до поглядів Я. А. Коменського як представника слов'янської містичної філософії своєї доби. Він підкреслює, що барокова містика проявляється насамперед у релігійних думках чеського мислителя, вживанні антитетичних формул (протирічних висловах), притаманних майже всім німецьким містикам [298, с. 37].

Він неодноразово порівнює погляди Г. Сковороди з ідеями Я. А. Коменського, особливо щодо дуалістично-містичної символіки побудови світу: «Варті уваги ті образи подвійного світу, що їх зустрічаємо в Коменського та що нагадують Сковороду: «Видне стоїть на невидному». «Усі речі укріплені на Бозі, подібні до цих чотирьох порівнянь: образ у дзеркалі, що відбиває живий образ; коли усунути цей живий, то зникає й той у дзеркалі. Або як тінь (укріплена) в тілі, що його тінню вона є; коли відсунути тіло, то разом тінь стає нічим... Так і цей світ не що інше, як видна тінь невидного Бога, який живе в недосяжному світлі, як відбиток у дзеркалі наших очей невидного буття, що живе самим собою, як видна периферія, що проведена з невидного центру, як видне дерево, що виросло з невидного кореня божества» [298, с. 105].

Д. Чижевський неодноразово звертається до аналізу «Лабіринту світу» Я. А. Коменського, щоб порівняти образи зовнішнього світу, його рухів з поглядами Г. Сковороди: «Рух цього світу Сковорода змальовує приблизно тими самими барвами, що Коменський у своєму «Лябіринті світу»: цей невтомний рух та ця різнобарвна різноманітність є лише глибокий сон та пустеля... «Увесь світ спить – спить глибоко, протягнувшись [...] А вчителі, що мають пасти Ізраїля, не будять його, навпаки – ще заспокоюють: спи, не бійся, місце добре, чого боятися?»» [298, с. 169]. Як бачимо, духовно-

християнське мислення чеського й українського мислителів базується на засадах духовного пізнання та аксіологічному підході. Д. Чижевському вдалося виокремити у їхніх поглядах тріаду універсального буття людини: пізнання, святість та вічність життя кожної особистості, в якій особливу роль відіграє навчання й виховання. Завдяки освіті людина може досягнути своє духовне буття, практично освоїти навколишній світ, що сприятиме її наближенню до Бога та досягненню найвищої мети – злиття з Богом.

Аналізуючи погляди обох мислителів, Д. Чижевський намагався витворити духовне обличчя слов'янських народів, реконструювати образ духу кожної нації з метою виокремлення загальнолюдського ідеалу. Він зазначає, що для поглядів Г. Сковороди та Я. А. Коменського характерною є органічна сполучуваність романтики з націоналізмом та глибокою повагою й захопленням своєрідністю кожного народу [298, с. 205]. Крізь призму компаративного аналізу філософсько-релігійних поглядів обох учених, Д. Чижевський вибудовує модель співіснування національних культур, які самостійно розвиваються, проте мають спільні точки дотику в розумінні головних ідей їхнього розвитку. У цьому процесі важливою складовою є духовна культура кожного народу, що репрезентує протилежні підходи до певних філософських засад становлення нації, через синтез яких відбувається реальний поступ усього людства.

Відзначимо, що активна коменіологічна робота Д. Чижевського розпочалася у галльський період його життя (1932 – 1945). У цей час він працював на посаді лектора російської мови в університеті Галле-Віттенберг імені Фрідріха, який володів кількома великими науковими бібліотеками. Саме в одній з них у 1934 році Д. Чижевський віднайшов втрачені частини книги Я. А. Коменського «Загальна порада про виправлення людських справ».

Про свою знахідку широкому колу науковців Д. Чижевський повідомив лише наприкінці 1935 року, опублікувавши дві статті у фахових часописах: чехословацькому – «Slovo a slovesnost» [328] та німецькому – «Zeitschrift für slavische Philologie» [235]. Насамперед він проаналізував обставини, за яких

твори Я. А. Коменського могли опинитися у бібліотеці міста Галле, а потім подав опис знайдених частин. Ґрунтовно проаналізувавши шляхи проникнення книг чеського педагога в Галле, Д. Чижевський доходить висновку про те, що їх зберіг і передрукував поціновувач ідей Я. А. Коменського Август Герман Франке (1663 – 1727), один з ідейних лідерів пієтизму в Німеччині та співорганізатор протестантського університету в Галле. Відзначимо, що велика популярність даного навчального закладу зумовлювалась декретом Фрідріха Вільгельма I (1729), короля Пруссії, який підтримував пієтистів і зобов'язав усіх священників, які хотіли отримати прихід у Німеччині, навчатися впродовж двох років у цьому університеті.

У своїй розвідці Д. Чижевський значну увагу акцентує на знайденому пансофічному словнику «Lexicon Pansoficum», у якому подано доволі широкий список слів і гасел, що використовувалися у самому творі «Загальна порада...». На думку автора, мета словника – вивільнити об'ємний текст твору від тлумачень, роз'яснень різних понять та явищ і систематизувати науково-категоріальний апарат [328, с. 118].

Два інші знайдені рукописи – це власне невідомі частини «Загальної поради...» Я. А. Коменського. До цього часу науковцям були відомі тільки дві частини твору – «Панаугія» та «Панегерзія». Відмітимо, що «Загальна порада...» складається із семи частин, у яких поетапно подано поради щодо реформування суспільства в цілому. Так, «Панегерзія» – пробудження – є вступною частиною твору, що має на меті підштовхнути людство до суспільних реформ. Наступною частиною є «Панаугія» – загальне розуміння, загальне усвідомлення. Після неї йде «Пансофія», тобто загальна мудрість, підготовка до всезагального знання. Центральну частину твору займає «Пампедія», яка асоціюється із загальним вихованням, що, на відміну від думок, висловлених у «Великій дидактиці», повинно тривати упродовж усього життя людини. У «Панглотії» увагу зосереджено на культурі мови, створенні універсальної мови, в межах якої розвивалися б й інші національні мови. «Панортозія» стосується питань організації релігійного, політичного й

наукового життя суспільства. Остання частина твору – «Панутезія» – присвячена демонстрації способу реформування суспільства. У своїй статті Д. Чижевський відмічає, що серед знайдених рукописів бракує саме останньої частини твору – «Панутезії».

У заключній частині своєї розвідки Д. Чижевський підкреслює необхідність аналізу педагогічних поглядів Я. А. Коменського та їх інтерпретації у контексті пансофічних ідей, оскільки саме у «Загальній пораді...» яскраво виражено переплетіння філософсько-педагогічного й релігійного змісту його концепції про виправлення світу [328, с. 119].

Згодом, у 1937 році з'являється ще одна розвідка Д. Чижевського про віднайдення досі невідомих друкованих версій «Панегерзії» та «Панаугії» Я. А. Коменського [323]. Зауважимо, що коли ця стаття була в друці, Д. Чижевський віднайшов останню частину «Загальної поради...» – «Панутезію», заповнивши цим самим практично повністю прогалини у головному пансофічному творі чеського педагога.

Про його копії пошуки творів чеського дидакта свідчать такі рядки: «При моїй подальшій роботі з книжковими фондами бібліотеки Фонду ім. Франке (вони налічують приблизно 35 000 екземплярів) повсюдно виринали інші твори Коменського. Частина їх належала власне бібліотеці Франке; частина ж – бібліотеці німецького «фанатика» Ф. Бреклінга, яку Франке міг здобути після його смерті в Голландії. Саме у бібліотеці Бреклінга я знайшов уже надруковану Панаугію (друк на фоліях) та Панутезію, у якій бракувало декількох останніх сторінок» [297, с. 205].

Наступні коменіологічні студії Д. Чижевського були присвячені більш глибокому аналізу окремих частин «Загальної поради». У 1940 році він опублікував статтю «Галльські рукописи творів Я. А. Коменського», де значну увагу звернув на вивчення «Пансофії» Я. А. Коменського [324]. У розумінні чеського педагога пансофія – це пізнання природи людини, що полягає як у внутрішньому, так і зовнішньому осягненні особистості. За Я. А. Коменським, людина є вершиною розвитку природи, яка творить разом з Богом три пансофічні світи: творчості, моральності й духовності. Відтак,

людина постає вільною безкінечною сутністю, що творить сама себе та є вільною від усіх догм.

Універсальну мудрість Я. А. Коменського Д. Чижевський розкриває крізь призму системного аналізу пізнавального потенціалу людини, що відображений у його трьох «сходинках мудрості» – теорії (правила пізнання оточуючого світу), практиці (уміння з'ясувати сенс діяльності, скласти з частин єдине ціле), хресисі (застосування засвоєного знання) [324, с. 91]. Головним засобом пізнання виступає розум людини, що формується з пам'яті, «вродженого» розуму та судження. Однак логічним розумовим операціям передують почуття і відчуття людини. Таким чином, Д. Чижевський відмічає, що в Я. А. Коменського пізнання є чуттєвим та складається з таких компонентів, як: зовнішнє відчуття (предмети і речі, що оточують особистість), внутрішнє сприйняття (образи, які людина відтворює) та сокровенне почуття (природжені інстинкти та здібності людини). Отже, можемо констатувати, що у пансофічних ідеях чеського педагога увагу сконцентровано на створенні зв'язку між знаннями та загальнолюдськими цінностями, формуванні життєвого шляху окремої особистості крізь призму удосконалення суспільства.

Віднайдені частини «Загальної поради про виправлення людських справ», спонукали Д. Чижевського до більш детального аналізу пансофічних ідей Я. А. Коменського, дослідження впливу його поглядів на становлення філософського світогляду відомих тогочасних західноєвропейських мислителів. У своїй розвідці «Коменський і західна філософія» український учений зазначає, що універсалістська концепція чеського педагога настільки відповідала потребам часу, що її провідні ідеї знаходять своє відлуння у поглядах тих вчених, які хотіли вибудувати систему універсальної мудрості [297, с. 146]. Базуючись на християнських засадах, пансофічні ідеї Я. А. Коменського спрямовані на паралельне вивчення світу, самопізнання, пізнання Бога, оскільки ідея гармонії світу належить божественному розумові, а природжені ідеї – людському [297, с. 147]. Відтак винайдення універсальної гармонії лежить у площині універсальної науки – філософії, що

є вченням про можливий світ, а реальність же цього можливого світу зумовлюється самою дійсністю. Д. Чижевський наголошує, що подібні думки висловлювали такі відомі філософи, як Декарт, Спіноза та Ляйбніц. Зокрема Ляйбніцу були відомі погляди Я. А. Коменського про створення універсальної мови, не ідеальної адамової прамови, а єдиної наукової, логічно побудованої мови, якою буде легко оволодіти усій світовій спільноті. У своїх творах він також вживає термін «панглотія» для позначення універсальної мови та називає своїм єдиним попередником у цьому питанні чеського мислителя [297, с. 149]. Д. Чижевський доводить, що універсалізм Я. А. Коменського не носив суто теоретичний характер, а мав і практичне спрямування: засвоєння знань через читання книг, визнання помилок, які також сприяють поступові людського знання, створення міжнародної наукової праці, примирення різних релігій, народів та держав тощо. Відмітимо також, що пансофізм Я. А. Коменського полягав у створенні системи універсального знання, що охоплювала б усі нові знання й відкриття в єдине ціле, дозволила б усунути протиріччя між пізнанням та істиною, закладеною у Святому Письмі, сприяла б досягненню універсальної гармонії. Отже, пансофія чеського мислителя повинна була стати універсальною системою знань, енциклопедією, а не простим нагромадженням знань.

Чим глибше занурювався Д. Чижевський у дослідження щойно віднайдених творів Я. А. Коменського, тим більше розширювалося його дослідницьке поле. Займаючись здебільшого славістичними студіями, Д. Чижевський задався метою створити новий напрям – германославістику. У цьому руслі він продовжив дослідницькі розвідки про чеського мислителя. В статті «Коменський та німецькі пієтисти» [297, с. 153-157] автор спробував показати вплив його релігійних і педагогічних поглядів на розвиток філософсько-моральних засад німецького ортодоксально-протестантського релігійного напрямку – пієтизму, представниками якого були Й. В. Андре, А. Г. Франке, Ф. Я. Шпенер, Т. Шпіцель, Д. Моргоф, Г. К. Рігер, Г. Мільде та ін. Для кращого розуміння даної проблеми, слід детальніше зупинитися на історико-філософському аналізі розвитку та основних засад пієтизму. Цей

рух розвинувся з лютеранства у першій половині XVII ст., значно вплинувши на протестантизм та анабаптизм. Сам термін «пієтизм» був вжитий ворогами прихильників пієтизму з метою їх висміювання, що походив від назви гуртка «*Collegia pietatis*», організованого Ф. Я. Шпенером для пієтичних читань [297, с. 94]. Саме Ф. Я. Шпенер став ідейним натхненником цього руху, вбачаючи необхідність у реформуванні німецької лютеранської церкви. У своїй книзі «Серйозні побажання для реформи правдивої євангельської церкви» він виклав пропозиції щодо її реформування: сумлінне вивчення Біблії поза межами церкви (на приватних зустрічах), перевага благочестивої практики над догматичною правовірністю, реорганізація теологічного виховання в університетах з акцентом на практичне вивчення Святого Письма [238, с. 46].

Д. Чижевський наголошує, що серед німецьких пієтистів широкого розповсюдження набула книга Я. А. Коменського «*Unum necessarium*» («Єдине на потребу»), в якій відображено думки про релігійну терпимість, незавершення реформаційного руху, реорганізацію церкви, повернення до витоків раннього християнства та «всебічну реформацію життя» [297, с. 155]. Для нашого дослідження цікавим є вивчення українським славістом впливу поглядів Я. А. Коменського на педагогічну діяльність А. Г. Франке. Він звертає увагу на тотожність морально-релігійної мети виховання обох мислителів, що базувалася на принципах доброчесності й побожності, а також включала освітній елемент [297, с. 155]. За Д. Чижевським, А. Г. Франке наслідував не тільки релігійно-моральні погляди чеського вченого, але й цікавився його спадщиною в цілому. У 1702 році у видавництві будинку для сиріт, заснованого А. Г. Франке в Галле, виходить праця Я. А. Коменського «Історія чеських братів», додатком до якої публікується «Панагерзія». Д. Чижевський наводить цитату з листа А. Г. Франке другу, у якому той висловлює своє захоплення від «Панагерзії» та окреслює плани опублікувати всі решта частини твору Я. А. Коменського [297, с. 155]. Розвиваючи окреслену тему, Д. Чижевському вдалося детально реконструювати шляхи проникнення «Загальної поради» та

й інших творів чеського педагога («Єдине на потребу», «Пансофічний словник», «Фізика», «Важливий і масовий трактат про справжніх і фальшивих пророків», «Лабіринт світу») до університетської бібліотеки у Галле.

У цій публікації цікавим є також факт про те, що у 1709 році в Галле було надруковано частину «Фізики», за якою Х. Томазіус проводив навчання [297, с. 156]. Після смерті А. Г. Франке (1729) перевидання творів Я. А. Коменського у Галле не припинялося. Його друзі та нащадки брали активну участь у виданні праць чеського педагога. Насамперед це пояснюється їхньою прихильністю до проповідницької літератури, історії чеських братів, морально-релігійні погляди яких базувалися на засадах раннього християнства, головних ідеях «Лабіринту світу» Я. А. Коменського.

У гарвардський період життя Д. Чижевський працював над поглибленим вивченням теолого-філософських ідей Я. А. Коменського у праці «Лабіринт світу та рай серця» та її літературним аналізом [322]. У структурі цього твору простежується чіткий поділ на дві частини: перша – це «лабіринт світу» або ж, інакше кажучи, духовні мандри головного героя, друга – «рай серця», що набагато вужча за попередню і відображає тему «Христос і душа». Як зазначає Д. Чижевський, у XVII ст. жанр духовних мандрів користувався надзвичайною популярністю і характеризувався релігійно-дидактичною спрямованістю. З огляду теми нашого дослідження слід звернути увагу на виявлення Д. Чижевським педагогічних та морально-виховних ідей твору. Так, аналізуючи тему духовних мандрів головного героя, вчений підкреслює її повчальний характер: символічне зображення лабіринту світу, що асоціюється зі злом, переживання душевних мук героя від побаченого веде до пошуку дороги до вічного блаженства [322, с. 98]. Утім, тема мандрів у Я. А. Коменського немає чітко окреслених форм, як у його попередників. Реальні мандри головного героя проходять тільки в одному епізоді, де він подорожує на кораблі. У решті епізодів він мандрує по місту, спостерігаючи за навколишнім світом, викриваючи брехню, невігластво, шахрайство, підлабузництво, наклепи тощо.

Кульмінацією першої частини твору Д. Чижевський вважає епізод про мудрого Соломона, який приходить до палацу Мудрості. Тут він спостерігає за перебігом «адміністративного устрою реального світу» та розкриває його «суєту й божевілья» [297, с. 173]. Соломон втрутився у перебіг суддівських справ, за що був покараний знатними вельможами. На думку Д. Чижевського, не дивлячись на самотійність цього епізоду, він є кульмінаційним, оскільки відображає не стільки безглуздість цього світу, за якою неодноразово спостерігав головний герой, скільки світ, який суперечить здоровому глузду героя, є ворожим йому та войовничо протистоїть правді [297, с. 174]. Продовжуючи розкривати тематику твору, він звертає увагу на її схожість з темою вигнаної Правди, що асоціювалася у протестантській літературі з другим пришествям Христа та часто з'являлася у православних проповідях, зокрема Дмитра Туптала (Ростовського) та Стефана Яворського [297, с. 177].

Щодо другої частини «Лабіринту світу та раю серця», автор констатує, що тема «раю серця» не вирізняється оригінальністю, оскільки неодноразово розкривається і в інших дидактичних працях Я. А. Коменського. Чіткими символами внутрішнього переродження мандрівника виступають образи «невидимої душі» та «церкви душі» [297, с. 196]. Можна стверджувати, що морально-релігійне виховання людини було важливою складовою у формуванні благочестивої особистості, що здатна знайти вихід з моральної кризи, у якій опинилося тогочасне суспільство. Таким чином, внутрішнє переродження кожної окремої особистості стане реальним стимулом до реформування світу, пошуку шляху, який веде до справжнього християнства [322, с. 89]. Як видно, навіть у ранньому творі Я. А. Коменського простежуються пансофічні ідеї побудови нового суспільства, толерантного до людей різних віросповідань та національностей.

Продовжуючи вивчення розвитку духовного світу людини у працях чеського педагога, Д. Чижевський доходить висновку, що «духовно-християнське мислення веде нас до ідеї святості і спасіння, а тому педагогічним завданням буде тут допомога нашому створінню зрозуміти і

прийняти в глибину свого душевно-духовного єства також ідеї універсальної науки, яка ґрунтується на зближенні християнських конфесій, примиренні науки з релігією і політичному звільненні людства» [296, с. 126]. Він неодноразово підкреслює основну тезу Я. А. Коменського про універсальність науки, яка б сприяла збереженню миру на землі, припиненню міжконфесійних воєн, примиренню релігії та науки.

Услід за чеським коменіологом Я. Паточкою, можемо відмітити, що після знахідок Д. Чижевського, творчість Я. А. Коменського умовно поділяється на три періоди: 1) допансофічний, до якого належать «Видимий світ у малюнках», «Відкриті двері до мов і всіх наук», «Лабіринт світу та рай серця»; 2) пансофічний, що представлений «Великою дидактикою», «Пансофічною школою», «Материнською школою», «Законами добре організованої школи»; 3) загального виправлення, головним твором якого є «Загальна порада про виправлення людських справ» [350, с. 21].

Після повернення із США Д. Чижевський продовжив дослідження спадщини відомого педагога. У Німеччині він окремо видає «Пампедію», працює над передруком «Панаугії», пише до неї вступне слово, а також досліджує проникнення та поширення творів Я. А. Коменського у східних слов'ян та продовжує аналізувати вплив німецького пієтизму на розвиток української й російської філософської думки кінця XVII – XVIII ст. Зазначимо, що у цей період життя Д. Чижевського домінують історико-педагогічні та бібліографічні дослідження коменіани. Зокрема у розвідці «Произведения Коменского у восточных славян в 17 – 18 вв.» він наголошує, що праці чеського педагога, і не тільки дидактичні, а й релігійного характеру, можна знайти у бібліотеці Феофана Прокоповича, відомого богослова та філософа епохи Петра I [290, с. 528]. Він зазначає, що Ф. Прокопович і А. Г. Франке листувалися, і тому цілком можливо припустити, що через нього Ф. Прокопович познайомився з ідеями пієтистів та став їх прихильником [290, с. 516-517]. Свідченням цього є й те, що у бібліотеці Ф. Прокоповича знаходилися книги провідних німецьких пієтистів: «Оратор», «Енциклопедія без початку» Й. Г. Альстеда та виявлені Д.

Чижевським «Компедіум філософікум» і «Тезаурус хронології» цього ж автора; п'ятнадцять книг Й. Г. Буддеуса; дев'ять книг А. Г. Франке; два примірники книги послідовника А. Г. Франке, Г. Мільтде, який у Галле займався слов'янськими мовами та ін. [с. 522-524].

Також Д. Чижевський відмічає, що підручники Я. А. Коменського «Obris pictus» («Чуттєвий світ в малюнках») та «Jauna rerum» («Відкриті двері до мов і всіх наук») використовувалися в російських школах для вивчення іноземних мов та слугували взірцем для створення власних підручників з вивчення рідної мови [290, с. 527]. Загалом зазначимо, що ця розвідка українського вченого присвячена історіографічному дослідженню праць Я. А. Коменського, які були популярними на теренах Російської імперії у XVII – XVIII ст. Вона сприяє більш повному розумінню значення провідних педагогічних ідей чеського педагога в розвитку вітчизняної педагогічної думки та шкільництва зазначеного періоду.

Отже, Д. Чижевський займався дослідженням спадщини Я. А. Коменського практично все життя. Відповідно можемо виокремити етапи його коменіологічної діяльності та вказати пріоритетні напрями дослідження на кожному з них: 1926 – 1933 – компаративний аналіз філософсько-релігійних поглядів Я. А. Коменського, А. Скеліуса, Т. Штітного та Г. Сковороди в контексті розвитку слов'янської духовної історії XVII ст.; 1934 – 1941 – знахідка та інтерпретація «Загальної поради про виправлення людських справ»; застосування комплексного підходу до дослідження спадщини Я. А. Коменського; дослідження внеску його пансофічних ідей у розвиток тогочасної західноєвропейської філософської думки; 1949 – 1956 – інтертекстуальний аналіз літературної спадщини Я. А. Коменського крізь призму культурного контексту його доби; 1957 – 1970 – період видавничої діяльності творів чеського мислителя; історико-педагогічне дослідження проникнення праць Я. А. Коменського у східних слов'ян та з'ясування їх значення для розвитку українського та російського шкільництва.

Крім дослідження спадщини Я. А. Коменського, Д. Чижевський займався вивченням словацької культури, у якій на перший план виступає постать відомого словацького просвітника, мислителя, педагога Людовіта Штура (1815 – 1856), творчість якого була практично невідомою у європейських наукових колах. Принагідно зауважимо, що Л. Штур після закінчення гімназії і ліцею у Братиславі, продовжив своє навчання в університеті у Галле, де познайомився з філософією Гегеля, що значно вплинула на його наукові інтереси. Його плідна просвітницька діяльність співпала з революційними подіями 1848 – 1849 рр., які охопили усю Австро-Угорщину та сприяли розвитку національних культур народів, що проживали на її території. Повернувшись на Батьківщину, він розпочав боротьбу за національну свободу словаків, формування національної словацької мови, вивчення духовної історії словаків, окремо від чехів.

Зацікавлення Д. Чижевського творчістю Л. Штура було зумовлене встановленням впливу Гегеля на його філософські погляди, інтерес до якого пробудили прохання М. Мурка, редактора журналу «Славія», написати рецензію на видання німецькомовного оригінального тексту Л. Штура, переклад якого зробив Й. Їрасек [24, с. 148]. Таким чином, український славіст розпочав власну пошукову роботу з інтерпретації ідей словацького просвітника. Працюючи в Галле, Д. Чижевський мав змогу зайнятися архівними пошуками в університетській бібліотеці і виявив низку невідомих листів Л. Штура до свого вчителя Г. Штоєра, неопублікованих лекцій з філософії, підготовлених словацьким мислителем, виданих праць, які були у фондах бібліотеки. Ці знахідки заклали ґрунтовні підвалини до всебічного аналізу спадщини Л. Штура.

Як зазначає Д. Чижевський, гегеліанське вчення мало характерну рису впливу на творчість Л. Штура, яка проявилася у поєднанні філософії з різними галузями наукового знання: політологією, теологією, історією [326, с. 88]. У кожній його праці присутнє переплетіння цих галузей для кращого роз'яснення власних поглядів.

Цікавою є інтерпретація Д. Чижевським штурівського поняття «життя», що торкається як суспільного, так й індивідуального аспектів. Учений також підкреслив, що воно є характерним для всіх сфер життєдіяльності людини – моральної, суспільної, літературної, мовознавчої, поетичної. Саме поезія пробуджує найвищі почуття людини, стимулює до духовних звершень, відновлює національну свідомість. Тому завданням поетів є пропустити через себе життя народу та передати його у більш «облагородженому» вигляді [326, с. 32]. З огляду на це, можемо констатувати, що Л. Штур переймався громадським й національним вихованням власного народу, прагнув відродити його як окрему національну спільноту. Завданням освічених людей, на його думку, було пробудження нації та її наступне об'єднання з усіма слов'янськими народами.

Щодо теорії пізнання Л. Штура, то Д. Чижевський звертає увагу на її трактуванні автором з точки зору того ж «життя»: якщо фокусувати увагу на індивідуальності, то на перший план виступає етика, якщо на народів – це національний обов'язок, якщо на цілому людству – це повинність світовій історії [326, с. 53]. Водночас знання у цій ієрархії знаходяться дещо вище та відносяться до духовного життя, оскільки саме дух веде до самоусвідомлення особистості, яка, своєю чергою, уможливорює життя суспільства, а його самоідентифікація є ключовою ланкою в визначенні місця у духовній історії світу.

Отож, Д. Чижевський вписав філософсько-просвітницькі погляди Л. Штура до духовної європейської історії й культури, виокремивши його національну концепцію, яка переходила в космополітичну, з огляду ідеї об'єднання слов'янських народів. Утім цей космополітизм не стосувався принципів раціонального просвітництва, який би призвів до мадяризації словаків та філософського романтизму, притаманного епосі, оскільки він акцентував увагу на величому минулому, що не влаштовувало словаків, як націю, що постійно перебувала під впливом різних королівств та імперій.

Серед визначних мислителів ХІХ ст., діяльність та філософсько-педагогічну спадщину яких досліджував Д. Чижевський, слід виокремити

постать Памфіла Юркевича (1827 – 1874), який, закінчивши Київську духовну академію, став її викладачем, магістром, а згодом і професором. У 1861 році його було запрошено до Московського університету, де він невдовзі очолив історико-філологічний факультет.

Педагогічні ідеї та виховну концепцію П. Юркевича Д. Чижевський найбільш повно розкрив при аналізі його світогляду й філософії «серця», яку він характеризує таким чином: «Філософія, як цілісний світогляд, є діло не людини, а людськості, яка ніколи не живе абстрактною або суто логічною свідомістю, але розкриває своє духовне життя в усій повноті та цілісності його моментів» («Ідея»), Серце попереджає наш розум в пізнанні правди, зокрема в хвилини великих труднощів, коли говорить безпосередній потяг серця, як якогось морально-духовного «такту». Правда цілком засвоюється людиною, тільки коли вона паде на її серце» [295, с. 143]. Отже, серце у П. Юркевича постає центром духовного життя людини, що керує пізнавальною діяльністю людини. Відтак, при дослідженні пізнавальних проблем він вводить вчення про «серце» як органічну складову своєї теорії пізнання.

У теорії пізнання П. Юркевича Д. Чижевський виокремлює два ключові компоненти, що прив'язані до філософії «серця»: знання навколишнього середовища (наші уявлення про предмети і речі) й душевний стан, що викликаний цим уявленням. З цього видно, що у поглядах П. Юркевича переживання, емоції людини головно йдуть від душі, тобто серця, а не від раціонального сприйняття – розуму. Розум, на його думку, дає можливість вивчити навколишній світ у повному обсязі та він нездатний відкрити змісту буття, наповненого прекрасним, таємничим змістом, красою форм. Це саме серце людини наділене цим даром [308, с. 76]. Як бачимо, раціональна теорія пізнання є чужою П. Юркевичу, який вбачав у внутрішньому світі людини зародження усіх великих ідей, а мислення допомагає надати їм чіткості й ясності.

Як доконаний факт, Д. Чижевський констатує, що у філософії українського мислителя достойним пізнання є ті речі, що сприяють розвитку

духовно-моральної особистості, його хвилює не сама думка людини, а її ставлення до цієї думки [295, с. 143]. У цьому розрізі важливого значення набуває розв'язання моральних проблем, у яких серце відіграє ще більшу роль, ніж у теорії пізнання. Саме серце є проявом індивідуальності людини, оскільки вона знає свою душу з власними переживаннями й думками краще за інших, а розум є колективним, тому що його діяльність однакова для всіх.

Водночас серце відображає моральність людини. У цьому аспекті Д. Чижевський акцентує увагу на християнському вченні про любов як джерело моральних вчинків. Український вчений відзначає, що для П. Юркевича «моральна вартість вчинків залежить від ступені свободної любови серця до добра, для якого вчинок виконується. Найбільша помилка моральної теорії є ототожнення доброго й розумного» [295, с. 144]. Утім він зазначає, що розум не відкидається повністю П. Юркевичем. Він відкриває перспективу певних вчинків, яких ще не існує, але людина на них чекає. В цьому сенсі розум керує, а серце породжує, оскільки з глибини душі народжується любов. Звертаючись до християнської моральності П. Юркевича, Д. Чижевський підкреслює вагоме значення релігійного виховання у його філософській концепції, що базується на таких засадничих принципах, як вірність, любов, справедливість, чесність [295, с. 145].

Оригінальними є роздуми Д. Чижевського щодо проблеми морального й духовного співіснування людей у суспільстві, яку П. Юркевич підняв у трактаті «Мир ближньому». Зокрема він зазначає, що кожній людині, яка починає свій моральний розвиток притаманне бажання до об'єднання з іншими. У цьому полягає ідея загального блага спільноти – вбачати в усьому любов, щастя, отримувати насолоду і задоволення від оточуючих речей, і, водночас, проявляти співчуття до ближнього, жаль до живих істот, відчувати сум до неодохотворених речей [308, с. 98]. Це, у свою чергу, виявляє переживання людини, які інколи їй зовсім непотрібні, але вони творять власне ту богоподібну сутність, що є найкращою стороною в людині. Д. Чижевський доходить висновку, що моральні вимоги справедливості й любові, які описує П. Юркевич, ведуть до встановлення миру між людьми,

загальної приязні, братерства і гармонії у суспільстві [295, с. 150]. Слід зауважити, що ця гармонія полягає також і в прийнятті усіма членами суспільства внутрішнього морального закону, що розуміється українським мислителем як діяльнісна любов до Бога, стремління людини стати гідною Його образу.

Отже, Д. Чижевський підкреслює гуманну основу філософсько-педагогічної концепції П. Юркевича, яка базується на морально-релігійному вихованні особистості, виокремленні індивідуальності, її краси та духовності. У моральному вдосконаленні особистості провідну роль відіграє релігійність навчання, в якому знання про духовний світ виступають на перший план, пробуджуючи в людині ідеальні почуття як найвищий прояв гуманності.

3.2 Історико-культурні студії Д. Чижевського як джерело вивчення дидактично-виховних ідей в українській літературі

У духовній культурі й історії будь-якого народу важливе місце посідають як усна народна творчість, так і літературні твори. У них відображено емоційно-поетичне й духовно-моральне світосприйняття кожної окремої нації, її самобутність, традиції, переживання, вірування тощо. Відтак, у літературі закладено потужний народний потенціал з виховними, повчальними, естетичними, філософськими ідеями.

Своєю чергою художній літературний твір вражає читача своєю «зовнішньою» красою (форма, лексика, стилістичні засоби), емоційністю та внутрішнім змістом (морально-етична, патріотична, психологічна проблематика). У літературних творах різних історичних епох впадають у вічі викриття тогочасних соціальних і моральних проблем суспільства, змалювання історичних подій та звеличення персоналій, які відіграли визначну роль у розвитку нації, окреслення шляхів удосконалення соціуму, визначення місця людини в світі, аналіз її почуттів, переживань тощо. У цьому контексті літературний твір зокрема та його автор й епоха, в яку його було створено загалом, формують джерельний комплекс для вивчення

особливостей формування виховних концепцій та ідеалів кожного суспільства.

У спадщині Д. Чижевського знаходимо багато праць, присвячених історії літератури слов'янських народів і, передусім, українського народу, культуру якого він вписує до всеслов'янського контексту. Можна з впевненістю сказати, що він першим увів до українського літературознавства вивчення барокової літератури, яка мала свої особливості розвитку на українських землях. Крім цього, Д. Чижевський розробив і подав оригінальну концепцію історії української літератури, в якій виокремив дев'ять періодів з урахуванням певних літературознавчих течій і напрямів різних епох: доба монументального стилю – XI ст.; доба орнаментального стилю – XII – XIII ст.; переходова доба – XIV – XV ст.; Ренесанс та Реформація – кінець XVI ст.; Бароко – XVII – XVIII ст.; Класицизм – кінець XVIII ст. – 40-ві рр. XIX ст.; Романтика – кінець 20-х рр. – початок 60-х рр. XIX ст.; Реалізм – від 60-х рр. XIX ст.; Символізм – початок XX ст. [282, с. 23].

Утім, як стверджує український дослідник історико-культурної спадщини Д. Чижевського О. Мишанич, його періодизація є умовною та може доповнюватися іншими епохами, оскільки сам автор відмічає їх надчасову цілісність, що проявляється у тому, що інколи окремі літературні явища домінують в певному періоді, хоча хронологічно належить до іншого періоду [173, с. 16].

Зупинимося на аналізі найбільш визначних культурних епох та постатей, які вплинули на розвиток української освіти й системи виховання у певні історичні періоди. Серед таких була одна з ранніх епох прийняття християнства, що ознаменувалася появою християнської літератури. Святе Письмо застосовувалося у богослужіннях і носило також навчальний характер. Найбільш розповсюдженими були: «Псалтир», «Четвероевангіліє», «Апостол», «Служебник» та «Требник». При аналізі старослов'янських книг Д. Чижевський акцентує увагу на їх естетичному й повчально-моральному аспекті. Зокрема він говорить, що «не треба забувати про літературні якості св. Письма та надзвичайну різноманітність його змісту і зв'язаного зі змістом

стилю: патетична мова пророків, гарні образи та порівняння (притчі) Євангелія, висока поезія Псалтиря і т. д. – все це, без сумніву, справляло враження не лише своїм високим змістом, але й літературною красою: не дарма ж зустрічаємо наслідування стилю св. Письма не лише в релігійній літературі (проповідях), але і в світській (літопис та навіть «Слово о полку Ігоревім»))» [282, с. 43].

Серед релігійної літератури Д. Чижевський виділяє книги, що були призначені для читання поза межами храму. Вони, насамперед, стосувалися життя святих. У Київській Русі особливого поширення набули «Патерики», у яких уміщено оповідання про окремі епізоди з життя святих або й просто побожних людей. Характерною рисою таких оповідань була їхня кінцівка, що мала майже завжди релігійно-моральний висновок [282, с. 44]. У них найчастіше розкривалися такі позитивні людські риси, як любов до ближнього, доброчинність, милосердя, турбота, вірність тощо. Відтак, оповідання «Патериків» мали важливе виховне значення для українського народу доби Київської Русі.

Іншим видом повчальної релігійної літератури були повчання. Як зазначає Д. Чижевський, повчання або ж проповіді утворюють цілісну систему богослов'я, переважно морального та віронавчального характеру, наближену до християнської філософії [Чижевський Д. І. Історія української літератури, с. 48]. Серед них найбільшою популярністю користувалися проповіді Іоана Златоустого, Єфрема Сирина, Василя Великого, Григорія Богослова, що одержували різні назви: «Златоуст», Златая матиця», «Маргарит», «Бисер», «Жемчуг», «Ізмарагд», «Златая цепь». У цих перших творах можна знайти витоки формування риторичної майстерності, що набуде свого розквіту у часи Бароко і вражатиме складною системою утворення стилістичних фігур та поетичних образів.

У період розквіту Київської Русі літературний процес характеризується створенням історичних літописів, які формують народну уяву про державну єдність [282, с. 68], та духовних оповідань, наприклад оповідання про чудеса Святого Миколи Мірлікійського, яким притаманні повчальні й морально-

дидактичні риси [282, с. 90]. З-поміж цих літературних творів вирізняється своїм виховним спрямуванням «Ізборник» – збірка різних оповідань, сентенцій, прислів'їв, згрупованих за певними темами. Д. Чижевський відзначає світський характер цієї збірки, що розрахована на заможних людей, оскільки в тексті доволі часто піднімається проблема благочестя, милосердя та допомоги бідним [282, с. 99]. Зауважимо, що у вступі «Ізборника» велике значення приділяється питанням освіти й виховання. Зокрема звернено увагу на необхідності оволодіння грамотою й читанням, подано багато повчань батьків для своїх дітей.

Значний виховний потенціал можна побачити і в творах Володимира Мономаха, які дійшли до наших днів. Це – «Поученіє» дітям, лист до князя Олега та молитва (або молитви). З огляду нашого дослідження, цікавим є аналіз «Поученія», оскільки твір розкриває суспільно-громадську поведінку володаря (князя) та його індивідуальні моральні якості. Водночас у ньому вміщено поради наступним поколінням, які сприяють розумінню тогочасного виховання молоді. Серед порад, на думку Д. Чижевського, цікавими є ті, що стосуються духовної дисципліни та справедливого ставлення до знедолених: «опанування очей, утримання язика, смиренність ума, поневолення тіла, знищення гніву, чистота думки, дбання про добрі вчинки». «Як тебе чогось позбавляють – не мстися, як тебе ненавидять або женуть – терпи, як тебе ганять – прохай (вибачення)... Звільни покривдженого, суди (справедливо) сироту, оправдай вдовицю» [282, с. 107]. Згадуючи про свої діяння, Володимир підкреслює, що всього він досягнув чесною працею, добрими вчинками, які він робив з Божою милістю. Відтак, слід постійно прославляти Бога за те, що він оберігав і наставляв його.

Отже, для розвитку літератури Київської доби характерним є її повчально-релігійний характер. У цей період переважають християнські твори, що мали на меті сформувані основи вчення про християнство, закласти моральні підвалини розвитку віруючої особистості. У цей час сформувалися засади громадського виховання та зображувалися високоідейні риси мудрого й справедливого правителя.

Після татаро-монгольської навали українські землі значною мірою перейшли до Польсько-Литовської держави. Відтак, література зазнала західноєвропейського духовного впливу. Серед літературних пам'яток XIII – XV ст., які були проаналізовані Д. Чижевським, виділимо «Лист Небесний» («Епістоля о недѣлѣ») та «Сон Богородиці», які репрезентують тогочасні погляди щодо релігійного виховання особистості. Український славіст вказує на те, що «змістом листа, що ніби впав з неба та писаний самими Богом, є заклик до каяття, з різними варіантами, більш духовними вимогами або вимогами лише шанувати неділю, середу і п'ятницю та досить вдало сформульованими, на зразок пророцьких, загрозами страшних кар за гріхи. «Сон Богородиці» – сон про нові муки Христові. Христос обіцяє спасіння тому, хто буде носити з собою, читати та слухати його листа (знову про почитання неділі і т. д.)» [282, с. 212]. З цього фрагменту видно, що розвиток української літератури проходив під релігійним впливом Середньовіччя, якому були притаманні риси теоцентризму, віднаходження істини в Божественному одкровенні.

Слід додати, що філософсько-антропологічні погляди Середньовіччя найбільш повно розкрито у працях Августина Блаженного. Згідно його концепції, Бог вдихнув душу в гріховне тіло людини, яке є тільки зовнішньою оболонкою. З моменту народження людина стає гріховною, оскільки успадковує первородний гріх. Тому все своє життя вона повинна спокутувати гріхи через добрі вчинки, благочесне життя, смирення. Людина повинна повністю підкорятися церкві, що є уособленням граду Божого на землі [210, с. 68]. Середньовічна церква перебрала на себе освітні й виховні функції, намагалася контролювати філософське й наукове пізнання.

Епоха Відродження принесла відчутні зміни в духовне й культурне життя Європи. Повернення до античних традицій в мистецтві та філософії сприяло наповненню новим змістом ідей ренесансного гуманізму. На думку Д. Чижевського, пошук нового змісту відбувався у трьох напрямках: відродження ідеалу гармонійної людини, відкриття й звільнення людини, відкриття природи [282, с. 220]. Боротьба за звільнення людини від

церковних авторитетів, за ідеали внутрішньої свободи особистості привели до секуляризації культури й літератури зокрема. У філософсько-виховних концепціях гуманістів (Е. Роттердамський, Л. Валла, Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, Дж. Колет, Т. Мор, Ю. Дрогобич, С. Оріховський та ін.) на перший план виступила проблема формування гармонійно розвиненої особистості. Принципово новим для епохи відродження було піднесення значення чуттєвої краси, захоплення природою (естетичне виховання); розвиток фізичних сил людини (фізичне виховання); прагнення до абсолютизації людського розуму, що перебуває у процесі постійного розвитку (розумове виховання); занурення у внутрішній світ людини, виявлення її переживань, хвилювань, роздуми про Божественне начало в людині (морально-християнське виховання).

Досліджуючи вплив Ренесансу на розвиток української культури, Д. Чижевський зазначає, що для неї було характерним явищем прийняття не суто ренесансних, а радше протестантських реформаційних ідей. Для підтвердження цього він наводить кілька доказів. По-перше, Реформація вимагала зміни у релігійній традиції – авторитет Святого Письма був вище церковного, що передбачало його доступність широким верствам населення. В українській літературі це проявилось у перекладі Біблії та християнської релігійної літератури на народну мову. По-друге, католицька контрреформація спровокувала пробудження національно-релігійного руху на захист православ'я та полеміки довкола унії [282, с. 224]. Отже, ренесансні ідеї в українській літературі набрали релігійного забарвлення. Тогочасні ренесансні твори – це, зазвичай, переклади Святого писма та духовні оповідання, у яких домінує полеміка між католицьким і православним світосприйняттям.

Розквіту полемічної літератури на українських землях сприяли братські школи, вчителі яких долучалися до релігійної полеміки. Зокрема у «Пересторозі» крім відкритого протистояння між православ'ям і католицизмом увагу анонімного автора звернено на відродження церкви, що пов'язується з культурним відродженням народу, піднесенням рівня його

освіченості, релігійного виховання [282, с. 230]. Іншим літературним жанром цього періоду, що широко розповсюдився на українських землях було віршування. Зазначимо, що цей літературний жанр був дуже популярним в змісті підготовки братських шкіл та колегій. Свідченням цього може слугувати й те, що Л. Зизаній у своїй граматиці (1596 р.) розробив теорію віршування, що базувалася на вживанні й чергуванні довгих і коротких голосних [282, с. 244]. Вірші також використовувалися для полемізування та возвеличення осіб, які зробили значний внесок у розвиток шкільництва, монастирів, виступали на захист православної віри.

Віршування набуло найбільшого поширення у період Бароко, яке, власне, Д. Чижевський дуже ретельно досліджував та виділив його в українській літературі в окремий напрям. До нього дослідники вважали, що бароко можна простежити в мистецтві, архітектурі, скульптурі. Саме ці мистецькі напрями найбільш повно дають уявлення про величні, складні, нагромаджені образи, що базуються на контрастах й асиметрії, які важко досягнути людською думкою [120; 272]. Своєю чергою, Д. Чижевський зазначає, що літературне бароко поєднує у собі риси пізнього Середньовіччя та Ренесансу, що проявляється у тяжінні до релігійних мотивів та середньовічних соціальних норм у тісному зв'язку з ідеалом вищої людини, шануванням природи, характерним для доби Ренесансу [288, с. 118]. Для людини бароко характерним є поєднання здавалося б непоміжуваних речей: природи і Бога; наукових знань з релігійним містицизмом, усамітнення з бурхливою суспільною діяльністю. Утім, будь-яка людська діяльність, чи-то аскетичне, звернене до Бога, життя, чи активне громадське життя, завжди приводить її до Бога. В цьому полягає значна перевага релігійної сфери у бароковій культурі.

Водночас, літературне бароко, було течією, зверненою до народу, проте, залишаючись, певною мірою, на деякій віддалі від нього. Про народний характер бароко свідчать і народна мова барокових творів, їх світсько-релігійне спрямування, відображення у них народних мистецьких смаків. У бароковій літературі переважають динамізм, натуралізм, прагнення

за будь-яку ціну привабити й зворушити читачів, утримати їх увагу. Для цього, за Д. Чижевським, естетичного впливу ренесансної культури було замало. Майстри барокового слова зверталися до тих літературних форм і жанрів, які стояли поза межами краси: гротеск, бурлеск, потворність, несмак [287, с. 4]. Серед особливих елементів барокового мистецтва слід виокремити дотеп, влучний жарт, який потребує гострого розуму, щоб його зрозуміти. Зазвичай дотеп зустрічається в епіграмах та має певний повчальний підтекст. Іншою специфічною рисою барокової літератури було зображення смерті, страху, жорстокості. Зазначимо, що жахливо-натуралістичне змалювання сцен вбивств та смерті поруч з розкішшю життя верхівки суспільства було улюбленим прийомом барокових митців. Такі прийоми дозволяли викривати соціальні проблеми суспільства, вказувати на аморальність вчинків, зверталися до совісті людей, пробуджували в них співчуття, повагу, любов тощо.

Д. Чижевський відмічає, що українському літературному бароко притаманні такі жанри, як: лірика, епос, повість, драма, проповідь, хроніка, трактат [282, с. 251]. Звернемо увагу на найбільш розвинені з них, де широко відображено виховні елементи та на ті, що застосовувались у навчальному процесі колегій та академій.

З другої половини XVI ст. віршована поезія бароко набула широкого розповсюдження у шкільній практиці завдяки курсу поетики, який входив до змісту навчання колегіумів. Спочатку у школах вивчали «Поетику» Арістотеля, «Послання до Пізонів» Горація, а згодом в Україні з'явилися і власні «Поетики»: «Поетичне мистецтво (...) Року Божого 1637», «Сад поетичний» Митрофана Довгалецького, «Про поетичне мистецтво» Феофана Прокоповича, в яких було подано основні правила й вимоги до написання віршів, наведено зразки метричного віршування, укладено практичні рекомендації. Поміж найбільш поширених форм барокової поезії, що використовувалися у навчанні поетики, слід назвати епіграми, панегірики, емблематичні й духовні вірші. Уміння складати й декламувати вірші було

ознакою досягнення риторичної майстерності випускниками шкіл і цей вид навчальної діяльності використовувався як вид публічного іспиту.

В окреслений період у шкільній практиці широкого розповсюдження набули епіграми, оскільки вони вирізнялися влучністю, дотепністю, короткістю [251, с. 109]. Згідно з правилами поетики вони складалися з двох частин: розповіді й дотепного закінчення. Вдале, непередбачуване завершення епіграми з морально-повчальним змістом вважалося вершиною майстерності оратора. Загалом, можемо констатувати, що теорія шкільних «Поетик» керувала процесом розвитку поетичної практики в Україні.

Серед відомих представників Києво-Могилянської колегії, які вдало склали епіграми, Д. Чижевський виділяє Дмитра Ростовського (Туптала). На його думку, Д. Туптало був автором численних епіграм, що склали «Вінці», опублікованих Києво-Печерською лаврою. Він зазначає, що в «його епіграмах треба за повтореннями та співзвуччями шукати основних понять... Таких основних понять кожен раз по два: перше відноситься до Христа, Богоматері, відповідного святого, друге – до людини. Відношення цих обох понять (що їх ми визначатимемо великими літерами) може бути в епіграмі в першу чергу або відношення подібності, – в такому випадку обидві частини епіграми, що говорять про того, кому «Вінець» присвячено, та про людину стоять одна до одної в відношенні паралелізму: якщо відношення між поняттями – відношення несхожості або протилежності, то відношення між обома частинами епіграми – відношення антитетичне» [293, с. 49-50]. Отже, для барокових епіграм притаманні риси паралелізму і, водночас, протилежності; поєднання духовного й фізичного світу людини, абстрактної й предметної сфери її діяльності. Завдяки епіграмам викривалися людські гріхи та вказувалися шляхи їх виправлення, а також возвеличувалися християнське доброчестя та милість різних вельмож і меценатів.

Заслуговує на увагу аналіз філософсько-релігійної творчості Івана Величковського, якого Д. Чижевський називає майстром малих форм. «У його віршах можна побачити впливи шкільних поетик Києво-Могилянської колегії, де він навчався. Відповідно до їх структури І. Величковський складає

власні вірші, сповнені каламбурами, абстрактними образами, непередбачуваними метафорами, які отримали назву «курйозного віршування» і мали на меті розвивати у школярів версифікаційну майстерність, кмітливість, винахідливість, дотепність» [27, с. 341]. Д. Чижевський акцентує увагу на оволодінні І. Величковським технікою віршування, яка не завжди вдається сучасним поетам, виділяє синтаксично-ритмічний паралелізм його віршів, що надає їм природного звучання та пікантності рими [293, с. 78]. Барокова поетична творчість І. Величковського засвідчує, що курйозні форми віршування є прийнятними для розкриття глибокого морально-релігійного змісту поезії, в яких вдало поєднуються символічні образи та світскість життя.

Значну увагу Д. Чижевського було приділено вивченню емблематичної й гербової поезії, яка опиралася на зорове сприйняття. Ці різновиди українського барокового віршування були дуже популярними в шкільній практиці України. Д. Чижевський зазначає, що цей вид віршування міг призначатися як для серйозних цілей (розкриття символічного змісту релігійного світосприйняття), так і бути різновидом навчання, вправою у курсах поетики, яка мала коротку, довершену форму [293, с. 193]. Від автора вимагалось якомога влучніше подати текстову оболонку й розкрити зміст символічного зображення герба, емблеми, малюнка. Звідси й походить назва цього виду віршування. Серед відомих представників Київської вищої школи, які доклалися до теоретичного обґрунтування емблематичної й геральдичної поезії слід назвати П. Могилу, М. Смотрицького, С. Яворського, Ф. Прокоповича. З-під їх пера з'явилася чимала кількість поезій, що розкривають символічний зміст малюнка у стислому вигляді, що інколи набирали форм прислів'я, ужитих у метафоричному значенні. Для гербової поезії притаманним було розкриття чеснот осіб, які володіли клейнодами. Завдяки їм оспівувалися чесність, меценатство, любов до свого народу й землі. Зазвичай символічний сенс геральдичних й емблематичних віршів носив повчальний і моральний характер.

Як відмічає Д. Чижевський, українська барокова література має виразну рису, притаманну тільки їй – це значна перевага духовного елементу, щоправда, який поєднував християнство з античністю, релігійну тематику зі світською [293, с. 223]. Саме тому її переважна більшість була спрямована на повчання, наставляння народу. Окрім того, духовна спрямованість літератури визначалася ще й тим фактором, що більшість авторів належали до професорів Київської академії, які використовували її в навчальному процесі для підготовки священнослужителів. У той час саме вони були і вчителями, і письменниками, і богословами. Водночас учителі академії розробляли теоретичні засади поетичного й ораторського мистецтва, згідно з якими створювалися віршовані й полемічні твори, складалися проповіді. Тому можемо констатувати, що барокова українська література мала дидактичне спрямування.

Д. Чижевський розглядав Бароко крізь призму дуалістичних та теоцентричних засад філософської науки. Це, у свою чергу, дозволяє говорити про важливе значення християнсько-морального виховання особистості у процесі навчання. Навчання ж сприяє пізнанню зовнішнього світу та визначенню людиною своєї ролі у ньому.

У дослідженнях Д. Чижевського знаходимо ґрунтовний аналіз доробку українських письменників ХІХ – першої половини ХХ ст. (М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша), у якому можна виокремити рецепцію славістом їх виховних ідей. Доречно зауважити, що з середини ХІХ ст. відбувається процес становлення національної свідомості українського народу, який був пов'язаний з національно-культурним рухом, що охопив усю Європу й увійшов до історії під назвою «весни народів». Практично всі підкорені народності, які входили до складу великих імперій, зокрема й Австро-Угорської й Російської ждали національного визнання, права на свою мову, культуру, територіальну автономію. Завдяки передовим громадським діячам, насамперед письменникам і педагогам, зародився просвітницький рух, який мав на меті подолання безграмотності, формування національної свідомості,

патріотизму широкого загалу. Відтак літературна та просвітницька діяльність тогочасних письменників відіграла важливу роль у цьому процесі.

Звернемося до аналізу виховних ідей у творчості Миколи Гоголя, якого Д. Чижевський вважав суто українським письменником. Твори М. Гоголя сповненні психологізму, концентрації довкола проблем духовності людини, її моральності, а також демонстрації вад суспільства, щоб зробити його кращим. Д. Чижевський пише: «Дбаючи про «справу душевну», глибоко реагуючи на життя, поглиблюючись у самого себе, горючи добром і красою, Гоголь відчув всю безодню душі, повірив у душу, знайшов у ній шлях до світу» [295, с. 87]. Для М. Гоголя, просвітництво – це не тільки навчити, наставити на правильний шлях, а й висвітлити найпотемніші глибини людської душі, моральні закони, знайти ключ до своєї душі, встановити взаємозв'язок між моральністю і розумом. Зв'язок зі світом М. Гоголь знаходить у своїй душі. Внутрішні почуття, натхнення рухають душу, яка разом з розумом формує особистість. Водночас М. Гоголь надає важливого значення природі, її красі, яка формує естетичне світосприйняття людини. Покликання людини – вносити у світ красу, гармонію, добро, щоб не порушувати баланс, який створив Бог.

За Д.Чижевським, М. Гоголь прагнув внести лад, упорядкувати людське життя, перетворити на добро, усе, що є злого, несправедливого у світі людини [295, с. 89]. Її покликання – служити Богові, тому в земному житті потрібно слідувати Божим заповідям, віднайти душевну гармонію, не судити інших, а вибрати правильний шлях: «Людина, що не знає, в чім її праця, де її місце, що не визначила собі нічого і не зупинилася ні на чім, перебуває ані в світі, ані поза світом, не дізнається, хто її ближній, хто брат, кого треба любити, кому дарувати. Пам'ятайте раз назавжди, що людина виправляється і удосконалюється тільки при ділі» [295, с. 90]. Як бачимо, Д. Чижевський зупиняється також на аналізі поглядів М. Гоголя щодо ролі праці у житті людини, її нахилів і природних здібностей. Говорячи про шляхи, які обирає людина, стати лікарем, науковцем, вчителем чи землеробом, а так проявляються її здібності, вона все рівно приходить до

головного – до Бога. Будь-яка праця є джерелом душевного спокою, душевної радості, насолоди, що зближає людину з Богом. Тому, використовуючи усі здібності, закладені природою, людина повинна совісно працювати, наповнювати свою душу радістю й спокоєм.

Як зазначає Д. Чижевський, у цьому контексті слід розглядати «Мертві душі» М. Гоголя, який вважав за необхідне взятися за «господарство» людської душі, перегляд етичних і моральних питань у суспільстві, які є занедбані і поросли бур'яном [Чижевський том 1, с. 93]. Цю некрасу людської душі письменник передав через символічні образи мертвих душ, сонний характер, черстве серце, чорноту душі, дух темряви, холодні вуста тощо. Корінь зла криється у черствій людині, яка живе тільки матеріальними благами, не звертаючи уваги на свої внутрішні почуття, не усвідомлюючи своєї кінцевої мети. М. Гоголь прагне пробудити внутрішній світ людини, звернутися до її моральних принципів, вказати правильний шлях правди й доброти, покаятися у гріхах, поки не пізно.

Д. Чижевський відмічає, що у М. Гоголя «людина має ціле життя працювати над собою, життя є школа. Це дурниця, ніби людина тільки й може виховати себе, поки вона в школі, а потім і rischi не може змінити в собі» [Чижевський том 1, с. 95]. У цій тезі простежується розуміння Д. Чижевським важливості процесу гоголівського самовдосконалення впродовж життя, необхідності у постійному саморозвитку, самовихованні. Слід аналізувати власні вчинки, вади, щоб їх уникати у подальшому житті. Сором зізнатися у провині блокує свідомість і стає причиною нехтуванням правди, присиплянням совісті.

У творчості М. Гоголя простежується вплив емоцій на етичні почуття. Тобто етика не є абстрактним поняттям, вона емоційна, йде з душі. Робити добро – це живе етичне бажання людини. Щоб вплинути на неї, змінити її характер слід її вразити, вплинути, струсити. Саме у цьому ліризмі М. Гоголя Д. Чижевський вбачає важливий дидактичний прийом, який спрямований на емоційне пробудження читачів [295, с. 96]. Фактично у цьому полягає етичне підґрунтя виховання високоморальної особистості.

Цікавою є інтерпретація Д. Чижевським понять «щастя» й «нещастя» у М. Гоголя. Він неодноразово наголошує, що нещастя у М. Гоголя є нічим іншим, як переломом, пересторогою, після якої слід переосмислити свою поведінку та відношення до інших. Для Бога важливішим є грішник, який розкаявся, аніж черствий праведник [295, с. 96]. Відтак, щасливою є та людина, яка усвідомила власні помилки й вади та іде до мети (внутрішнього пробудження, внутрішньої краси, Божої благодаті), не дивлячись на опір бездушного суспільства. Для М. Гоголя важливішим є вчинок, зроблений за душевним поривом, ніж із примусу, оскільки у першому випадку людина бажає так поступити і розворушує свою душу. У другому випадку – це тільки необхідність, яка не впливає на внутрішні емоції, не пробуджує любов. Адже любов є головним джерелом розкриття внутрішньої людської краси. Любов до Бога і до ближнього надає людині сили й натхнення. Якщо ж навпаки – то вона стає егоїстом, неспроможним оцінити красу душі.

Отже, Д. Чижевський зумів розкрити виховні ідеали видатного письменника, які базувалися на морально-етичних засадах і основоположних християнських принципах, усвідомленні людиною важливого значення праці для саморозвитку й самовдосконалення. Ключовими елементами у пізнанні внутрішнього світу людини у М. Гоголя є краса й любов, які здійснюють емоційний вплив на її душу.

Продовжуючи ідеї просвітництва й самоосвіти М. Гоголя, інший український письменник П. Куліш вніс до них ще й національний елемент. Як відмічає Д. Чижевський, він «еволюціонував до позитивізму, від релігійного світогляду – до культу миротворниці-науки» [295, с. 116]. У його поглядах можна зустріти певні коливання від однієї ідеї до іншої, що притаманні романтикам, які прагнули гармонії у поєднанні суперечностей. У П. Куліша ці коливання визначалися подвійною природою людини, її двоякого єства душі. Внутрішня природа людини, тобто душа, завжди знаходилася у протистоянні із зовнішнім світом. Ці провідні мотиви чітко простежуються у творчості П. Куліша. Він неодноразово порівнює красу людської душі з коштовним намистом, дорогими коралями, які необхідно

тільки підняти й очистити, щоб вони засяяли красою. Ця краса послана людині Богом, але матеріальні принади зовнішнього світу, суспільні чинники й соціальні негаразди їх покрили шаром бурду й скверни. Відтак завданням письменника є розкрити принади людської душі, показати правильний шлях до очищення та примирення з Богом. За Д. Чижевським, творчість П. Куліша сповнена такими тезами: «Бог живе в серці – душа стремить і повинна стреміти до Бога, до добра і правди... Віддавайте як можна менше боргів природі фізичній і піднімайтеся на голубиних крилах у царство необмеженого духа» [295, с. 118]. У цих рядках можемо помітити певну схожість з думками М. Гоголя, який також вбачав перевагу морально-релігійного виховання людини над розумовим, оскільки саме з душі починається народження високоморальної особистості.

Проте, як підкреслює відомий славіст, усі ці погляди письменника безпосередньо пов'язані з Україною, народною мовою, культурою. У цьому й полягає україноцентричний світогляд П. Куліша [295, с. 119]. Згідно його поглядів, внутрішній світ людини знаходиться у тісному контакті з батьківщиною, її історією, культурою, мовою. Людина, яка забула своє коріння, не має внутрішнього світу, оскільки зовнішній його повністю поглинув. Саме за допомогою внутрішньої краси народу, у якій поєднано Божественне начало з національною пам'яттю, можна збудувати ідею України. За Д. Чижевським, П. Куліш прагнув пробудження національної свідомості через поетичне народне слово, яке протиставляв штучній мові, що прийшла із зовнішнього світу і на мала нічого спільного з історичною пам'яттю українського народу [295, с. 120]. Відтак, у світоглядній позиції П. Куліша спостерігаємо відродження народознавчого підходу до процесу виховання, піднесення ролі рідної мови в культурно-просвітницькій діяльності.

Найбільш повно основи національно-патріотичного виховання проявилися у творчості знакової постаті для відродження України – Тараса Шевченка. Д. Чижевський підкреслює, що Т. Шевченко репрезентував українську націю у світі, об'єднав її з усіма іншими культурними націями, а

найголовніше – пробудив національно-культурну свідомість українського народу [296, с. 176-177]. Естетичний феномен Т. Шевченка проявився у тому, що він зумів підняти з попелу націю, яку практично повністю розтоптали, показуючи при цьому її не тільки як культурну й політичну спільноту, а розкриваючи її на побутовому рівні. В естетичних шевченкових формах оспівування українського побуту проявилася квінтесенція реальності національного буття [296, с. 177].

Водночас духовність творчості Т. Шевченка проявляється в його антропологічному підході – представлені людини в центрі цілого світу: історії, культури, релігії, природи, науки. Утім, усе це набуває сенсу, якогось значення, якщо в ньому закладені бажання, стремління, переживання людини [295, с. 125]. Таким чином, у Т. Шевченка цей безмежний антропоцентризм полягає у тому, що природа стає певним дзеркалом, яке репрезентує людські переживання, її внутрішній світ; природа ніби розмовляє з людиною, вислуховує її страждання, звертається до Бога, сміється, плаче, сумує тощо.

У зверненні славетного поета до минулого оживає історія. Але ця історія не про події чи видатні історичні постаті, а про живих, конкретних людей, їх переживання, страждання, які перегукуються з його сучасністю. Етичні проблеми правди й кривди розкриваються в історичному розрізі та переходять у реальний, сучасний світ і знаходять своє відлуння в загальнохристиянській концепції виховання. Д. Чижевський розкрив основи виховних ідей Т. Шевченка, що базуються як на антропоцентризмі, так і на національних засадах у поєднанні з ідеєю виховання вільної людини. Проте він зазначає, у Т. Шевченка антропоцентризм органічно поєднується з релігійною тематикою, оскільки у нього віра передбачає безпосередній зв'язок з Богом, без тих священиків та отців церкви, які наживалися на людському горі, розумінні Христа як ідеальної людини, до якої жодна земна особистість не зможе дорости [295, с. 127-128]. Отже, у світогляді Т. Шевченка домінує релігійний антропоцентризм, у якому чільне місце відводиться соціальній та етичній проблематиці. Саме у цьому взаємозв'язку

виявляється його народна релігійність, жива віра, що зрослась з українським побутом та культурою.

Підсумовуючи усе вищевикладене, можемо констатувати, що Д. Чижевський при аналізі розвитку української літератури та діяльності видатних постатей, які її збагачували, приділяв значну увагу виховним концепціям і дидактичним принципам, що лягали в основу літературних творів. Він простежив еволюцію духовної історії українського народу від витоків до кінця XIX ст., підкреслюючи етико-моральне підґрунтя кожного видатного твору в певний історичний період, у якому він завжди виділяє дослідження індивідуальної внутрішньої природи особистості.

3.3 Д. Чижевський про розвиток вищої школи в Україні (XVII – XIX ст.)

Д. Чижевський, займаючись вивченням різних історико-культурних епох та розвитком української філософської думки і літературної традиції, неодноразово звертався до проблеми становлення та розвитку вищої школи в Україні. Як ми вже зазначали, його спадщина має міждисциплінарний характер та дає змогу виявити погляди вченого щодо розвитку окремих історико-педагогічних явищ і видатних персоналій, які зробили визначний внесок у розвиток педагогічної думки різних періодів.

Відзначимо, що насамперед український славіст досліджував розвиток філософсько-теологічної думки в Україні різних епох, яка, зазвичай, формувалася у стінах університетів і колегій. Саме тут працювали відомі філософи, історики й богослови, які формували тогочасну наукову думку в Україні. Відомо, що перші університети були класичними за своєю структурою, оскільки мали чіткий поділ та певну ієрархію. Практично у кожному класичному університеті було чотири факультети: підготовчий, який згодом отримав назву філософського, богословський, юридичний та медичний. Особі, яка мала намір отримати вищу освіту, необхідно було спочатку вступити на підготовчий факультет, який поділявся на тривіум (тут

вивчали граматику, риторику та діалектику) та квадживіум (основними предметами були: арифметика, астрономія, геометрія, музика) [116, с. 27]. Ці дисципліни формували «сім вільних мистецтв», які походили від Античності та стали основою класичної університетської освіти Середньовіччя і Ренесансу. Тільки закінчивши цей факультет, можна було продовжувати навчання на інших. Як видно, університетська освіта спрямовувалася на теолого-філософську підготовку і слугувала ефективним знаряддям для пропаганди власних релігійних поглядів.

Відтак, українська університетська освіта починає активно формуватися наприкінці XVI – початку XVII ст., у період гострого релігійного протистояння між католиками та православними. Як зазначає Д. Чижевський, «оживлення католицької активності в XVII віці викликало відпорну акцію з боку православного населення і духовенства. Такі організації, як «братства» православні, стали основою цієї акції... В кожному разі в цій релігійній боротьбі основну роль придбали духовні знаряддя кожної релігійної боротьби – *слово, письмо і друк*. Основою їх мала бути в тій чи іншій формі *теологічна наука*» [295, с. 22]. Розуміючи важливе значення освіти у формуванні світогляду молодого покоління, представники різних релігійних конфесій активно розгорнули просвітницьку діяльність на теренах тогочасної України. Серед останніх слід назвати створення єзуїтських колегій і протестантських шкіл, яким протистояли православні братські школи, що започаткували латино-греко-слов'янський напрям у змісті загальної освіти – синтез східної та західної культур [147, с. 21]. Саме останні стали науковими теологічними осередками, оскільки релігійна полеміка між представниками різних віросповідань вимагала теологічних студій, широкої філософської ерудиції, уміння вести тривалі дискусії, знаходити аргументи та докази серед безлічі релігійних і філософських трактатів тощо. Братські школи дали поштовх розвитку вищої освіти в Україні, зокрема відомим Острозькій та Київській академіям.

Як зазначає Д. Чижевський, саме Острозька й Київська академії відіграли визначну роль у формуванні усього українського суспільства, адже

через них проходили представники не тільки духовенства, а й різних верств населення, що вплинули на історико-культурний процес усього народу [295, с. 24]. Відомо, що першим вищим навчальним закладом в Україні стала Острозька академія (1576р.). Саме у ній вперше сформувалася система навчання «семи вільним мистецтвам» та зародилося навчання філософії, що підняло її на якісно новий рівень [224, с. 59]. У свою чергу, Києво-Могилянська колегія була створена у 1632 році, а за наказом Петра I у 1701 році перейменована на Київську академію. Навчання тут тривало впродовж дванадцяти років та було розподілене на вісім класів – підготовчий клас, молодший клас, граматику, синтаксему та вищі – поетику, риторичку, філософію й богослов'я [29]. В академії також вивчали грецьку й римську літератури, географію, історію. Також тут запроваджували вивчення нових іноземних мов - французьку та німецьку.

Упродовж свого існування ці вищі школи орієнтувалися на навчання рідною мовою, лібералізацію навчального процесу, звільнення від надмірної церковної опіки, залучення кращих наукових кадрів з різних європейських країн. Д. Чижевський стає на захист схоластичного навчання в Київській академії, яке ставало предметом нищівної критики різних дослідників історії [132; 228.], вказавши на різницю у трактуванні поняття «середньовічна схоластика» щодо його застосування до Академії. По відношенню до Київської академії він її інтерпретує як барокову схоластику, що синтезувала християнські й античні риси до навчання філософії й теології, створивши тим самим певну традицію філософської освіти, мислення категоріями різних теоретичних понять, чіткого й логічного підходу до формулювання думки та повагу до неї [295, с. 25].

Звертаючи увагу на навчання філософії в цих академіях, Д. Чижевський робить детальний огляд праць, за якими вивчали різні навчальні дисципліни. Наприклад він відмічає, що у бібліотеці професора Київської академії Феофана Прокоповича нараховувалося понад 3 000 книг. При описі цієї бібліотеки Д. Чижевський нерідко посилається на її бібліографічний опис, зроблений перед революцією 1917 року П. Верховським, професором

Варшавського університету, який у цей час був евакуйований до Ростова-на-Дону. Проте він відмічає і ряд неточностей, які містяться у цьому описі. Зокрема Д. Чижевський вказує на плутанину літер при перекладі німецьких прізвищ на російську мову, брак вказівок на томи книг, що були зібрані в одній оправі, не вказані рік і місце видання книг, не повне розкриття авторів книг, які не мали титульного аркушу тощо [276, с. 471]. Зазначимо, що Д. Чижевському вдалося ідентифікувати авторство більше половини нерозкритих П. Верховським книг, які були у бібліотеці Ф. Прокоповича.

Український славіст виокремлює кілька груп книг, які розкривали, окрім богослов'я, зацікавлення Ф. Прокоповича. До першої групи він відносить книги, що пов'язані з астрономією і фізикою, до другої – твори, що висвітлюють зв'язки українського богослова з німецькими пієтистами, до третьої – праці Я. А. Коменського та твори авторів, які з ним пов'язані [276, с. 476]. Поміж творів чеського педагога, які були у бібліотеці Ф. Прокоповича, Д. Чижевський віднайшов релігійні трактати, що не були каталогізовані П. Верховським. Ось як він описав свої знахідки: «Без імені автора знайдемо тут збірку пророцтв, видану Коменським: *Lux in tenebris*. Амстердам, 1657. В каталозі цю книгу подано під ім'ям одного з «пророків» – Коттера (ч. 273 – 4, «Христофорі Коттери, Люксь ин тенебрись»). Не помітив Верховський ще однієї книжки Коменського: під ч. 1797 «Ионнисъ Амосъ, Пансофіе продромусъ» – це один із пансофічних творів Коменського: *Pansophiae prodromus*. Лондон 1639. Обидві книги засвідчують, що Прокопович цікавився Коменським не лише як педагогом, але в покажчику Верховського маємо 10 книг Коменського, виключно педагогічних» [276, с. 476]. Окрім того Д. Чижевський звернув увагу на твори таких авторів, як Й. Г. Альстед, Й. Йонстон, Й. Штурм, які належали до тієї ж самої епохи що й Я. А. Коменський, та висловлювали подібні релігійно-філософські думки.

Д. Чижевський також зазначає, що у бібліотеці Київської академії знаходяться праці філософів Нового часу (Спінози, Гобса, Беме, Ляйбніца). Це є свідченням впливу західноєвропейської філософської думки на розвиток

українських теолого-філософських студій. Зокрема він говорить про те, що до Г. Сковороди українські мислителі XVII – першої половини XVIII ст. не створили оригінальних філософських концепцій, а скоріше займалися навчанням історії філософії [295, с. 29]. Таким чином, аналізуючи філософські погляди та діяльність окремих представників Острозької і Київської академій, він говорить про їх педагогічну діяльність, внесок у розвиток навчання філософських наук.

На думку Д. Чижевського, у діяльності Острозької академії важливу роль відіграли Ян Лятос і Герасим Смотрицький. Він відмічає, що в Я. Лятоса філософські елементи зустрічаються у таких творах, як «Obwieszczenie przypadków» (Краків, 1572), «Prognosticon» (Без місця видання, 1594), «Przestroga odmienienia» (Краків, 1595), що торкаються загальних проблем пов'язаних з астрономією, медициною, створенням календаря [295, с. 29]. В Острозької академії Я. Лятос викладав математику й медицину польською мовою. Багато уваги він зосереджував на проблемі створення нового календаря, який опублікував Папа Григорій XII. У своїй книзі Я. Лятос вказав на певні недоліки цього календаря та вдався до полемічних розмірковувань доцільності його введення.

Г. Смотрицький, перший ректор Острозької академії, відомий український полеміст, богослов та педагог, написав полемічний трактат «Ключ царства небесного», в якому автор стає на захист Русі від зазіхань західної церкви. Д. Чижевський відмічає, що у поглядах Г. Смотрицького проступають реформаційні ідеї, які поєднуються з гуманістичними, особливо щодо визначення людини у світі [Чижевський, Том 1, с. 29]. У цьому творі він також використав багато народних приказок, прислів'їв, ліричних відступів та закликів, написаних простою мовою. Український славіст підкреслює народний характер його творчості, уміння звертатися до простого народу, закликати до захисту рідного краю та православної церкви від загарбників [283, с. 230]. Це є свідченням того, що просвітницька діяльність і педагогічно-полемічна спадщина Г. Смотрицького носила

глибоко національний характер, була пронизана патріотизмом й народними традиціями.

Значну дослідницьку увагу Д. Чижевського було приділено вивченню полемічно-дидактичної спадщини І. Вишенського, відомого українського письменника й релігійного мислителя. Зокрема він наголошує на розбіжностях у полемічних творах І. Вишенського та його сучасників: «Від своїх сучасників Вишенський одрізняється найсуттєвішим: він, хоча й залежний від свого часу та внутрішньо зв'язаний з ним (твердження про «малу освіченість» Вишенського безпідставні), але і ренесанс, і реформація для нього – лише з'явища підупаду, розкладу, антихристового «соблазну». Те, чого він бажає, є поворотом до візантійської традиції, до старовини... Полемісти на Україні та їх меценати зовсім не ставили перед собою тих максимальних завдань, про які мріяв Вишенський: вони хотіли лише оборонити православну церкву від нападів, Вишенський мріяв напевне про перемогу справжнього Православного християнства над усіма іншими «сектами й вірами» [283, с. 233]. У цьому твердженні можемо побачити тезу про схильність І. Вишенського до «замкнутості» української культури, відкидання усього нового, що йде із Заходу. Йому імponує тяглість української традиції, яка бере початок з часів Київської Русі, але зовсім є неприйнятним пристосування західноєвропейських нових віянь, які, на його думку, шкодять національній культурі, передусім, православному світогляду.

У своїх творах І. Вишенський порушує питання аморальності духівництва та феодалів, їх марносластво, жадобу до наживи, хитрість, лукавство. Як зазначає Д. Чижевський, український полеміст порушує актуальні питання, підносячись на часом, оскільки ці проблеми є характерними і для сучасного суспільства [283, с. 234]. Проте І. Вишенський пропонує боротися з цими проблемами індивідуально: кожна людина повинна дотримуватися старих правил, не наслідувати нові віяння, які призводять до негативних наслідків, пробуджуючи користолобство і бажання матеріального збагачення. У його поглядах домінує консерватизм,

який поширюється і на школу, і на науку. Д. Чижевський наголошує на тому, що «Виступаючи за старовину, за Апостол і Євангелію та проти «Аристотеля й Платона», за церковно-слов'янські книги та проти «виворочення» їх «простим язиком», того самого Вишенський вимагає і від школи: граматику («грецькую іли словенську») він ще визнає, але далі – «во місто лживое діалектики» – «часословець», замість логіки та риторики – «богоугодно-молебний псалтир», замість філософії – октоїх («осьмогласник»), навіть і «євангельську і апостольську проповідь» треба вчити з тлумаченням «простим, а не хитрим». «Філософія – не поганського учителя Аристотеля, а православних Петра і Павла». [282, с. 236]. згідно поглядів І. Вишенського, навчання повинно бути побудоване на ранніх християнських засадах, з яких бере початок православне віросповідання. Навчальні книги також повинні бути тільки «правильних» авторів, оскільки навіть римські філософи є поганськими, а їх ідеї погано впливають на виховання молоді. Відтак, Д. Чижевський доходить висновку, що І. Вишенському є чужим, та навіть огидним, уся світська культура загалом, а єдиним правильним способом життя людини у цьому мізерному світі – бути пілігримом, який веде аскетичний спосіб життя у пошуках християнського ідеалу. Водночас цей ідеал є дуже високим і знаходиться на шляху до Бога. Тобто у І. Вишенського внутрішнє самовдосконалення й духовне очищення веде до досягнення Божої благодаті, а світськість освіти та соціальна несправедливість є перепонами у досягненні головної мети.

Традиції полемізування, закладені ще у XVI ст. представниками братських шкіл та Острозької академії, розвивалися й удосконалювалися українськими мислителями й педагогами, які працювали у братських школах, передусім у Київській школі, яка з 1632 року отримала назву академії. Звернемо увагу на організацію навчання в Київській академії, щоб краще зрозуміти роль українських мислителів тієї доби, погляди яких аналізував Д. Чижевський, в розвитку вітчизняної педагогічної думки.

Навчання в Київській академії тривало дванадцять років і поділялося на вісім класів. У свою чергу, класи ділилися на дві конгрегації: нижчу, до

якої включали шість класів (фари, інфіми, граматика й синтаксис, поезія, риторика) й вищу, що мала два класи (філософії й богослов'я) [7, с. 213]. Теологічний курс включав наступні дисципліни: догматичне богослов'я, полемічне богослов'я, пастирське богослов'я, допоміжні дисципліни (історію церкви, церковний статут, канонічне право) [189, с. 274]. Тобто, теологічна система навчання в Академії була спрямована на боротьбу з католицькою церквою, її догматами, протиставляючи їй власну теоретичну основу православ'я як єдино правильного віросповідання. Учителі Академії використовували ті ж самі теоретичні підвалини патристики, насамперед вчення Фоми Аквінського, що й представники католицького світу, а також їхні методи й засоби ведення полемічних дискусій. Проте, вони сприяли піднесенню престижу церковнослов'янської мови, а також слов'янської культури.

Якщо звернути увагу на теолого-філософський блок дисциплін, то тут можна помітити, що їх викладали відомі українські письменники й богослови (С. Полоцький, І. Галятовський, Л. Баранович, К. Сакович, Д. Туптало, І. Гізель, С. Яворський, Г. Кониський, Ф. Прокопович та ін.). Завдяки їх діяльності Академія піднеслася на новий науковий рівень, поповнивши вітчизняну науку полемічними, філософськими, теологічними працями, що мали непересічне значення. Їх мовознавча концепція спрямовувалась на розвиток рідної мови, однак окремі твори були написані латинською й польською мовами. Зокрема польською мовою користувалися І. Галятовський, Д. Туптало, І. Гізель, С. Яворський для написання праць з риторики й поетики, а філософські праці були написані переважно латиною.

Зазначимо, що для українського шкільництва XVII ст. характерним є розвиток таких навчальних дисциплін, як риторика, поетика, красномовство, філософія й богослов'я. Саме ці відомі мислителі створювали свої праці для вказаних курсів. Спочатку вони служили навчальними посібниками для студентів Академії, а згодом учені заговорили про їх науково-теоретичну значущість для української науки.

Про непересічне значення доробку представників Київської школи писав і Д. Чижевський, неодноразово підкреслюючи їх філософсько-виховний потенціал. Зокрема, аналізуючи філософську систему Кирила Транквіліона Ставровецького, що знайшла своє відображення у працях: «Зерцало Богословія», «Учительное Евангеліє» і «Перло многоцінне», він говорить про її дуалізм: «Він різко протиставляє Бога і невидимий світ світові видимому... Тіло людське утворене із чотирьох елементів видимого світу (земля, вода, повітря, вогонь – *прим. авт.*), а безсмертна і невидима душа живе в тілі, як Бог в світі. Як у небі живе Бог, так в горішній частині людини живе ум, що є невидимий, самовластний, безсмертний, вічний» [295, с. 31]. Така подвійність характерна усім українським мислителям наступного століття, які зображали людину як мікрокосм, що має більш глибоку внутрішню сутність – душу. Саме тут знаходиться все найкраще в людині і душевні сили потрібно виховувати й розвивати, щоб отримати добрі плоди – високоморальну особистість.

К. Т. Ставровецький в Академії викладав риторику. Важливим елементом вивчення цієї дисципліни було уміння складати проповіді. Відмітимо, що проповідь була важливою формою формування релігійної свідомості людини, усвідомленням нею своєї конфесійної приналежності. Водночас вона вирізнялася виховним і навчальним змістом [93; 129]. У православній традиції проповідь не була обов'язковою частиною богослужіння. Проте поширення католицьких і протестантських спільнот на українських землях сприяло запровадженню цієї традиції і в православних літургіях. Крім того, усвідомлюючи важливий виховний потенціал проповіді, прогресивні богослови включали їх до навчальних планів колегій та академій. На думку Д. Чижевського, тогочасна проповідь була покликана розворушити увагу слухачів та утримати її, оскільки у ті часи людина вже була більше зайнята світським життям, аніж церковними інтересами [282, с. 293]. Як видно, складання проповіді потребувало умінь та необхідних теологічних й світських знань. Таким чином, проповідь як форма навчання красномовства стала невід'ємною складовою риторики. Відмітимо, що

проповіді К. Т. Ставровецького, зібрані в «Учительному Евангелії» та «Перлі многоцінному», стали класикою української літератури.

Крім К. Т. Ставровецького видатними майстрами проповіді в Київській академії були С. Яворський, А. Радивилівський, І. Галятовський, якого вважають основоположником теорії проповіді. Саме він розпочав викладання риторики рідною мовою в Київській академії, що було на той час унікальним явищем. У «Науці, або способі складання казання» він теоретично обґрунтував принципи побудови проповіді, даючи при цьому практичні поради учням. За Д. Чижевським, «досить проста, за Галятовським, схема побудови проповіді наповнюється в його власних проповідях різноманітним матеріалом, що вживається або як приклади (історичні та інші оповідання), або для різнорідної метафорики, для різних порівнянь» [283, с. 294]. Зазначимо, що І. Галятовський виділяв три основні частини проповіді: ексордіум (вступ); основна частина (наррація); висновки (конклюдія), які повинні були містити певні наукові знання, щоб навчати прихожан. Він говорить, що майбутньому духовництву «треба читати гисторії и кройники о панства і сторонах, і що у них робилося і що робиться, книги о звірох, птахох, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях и rozmaityх водах, которыи в морю, в ріках, в студнях и на інших місцях знайдуються» [63, с. 220]. Отже, проповідь у І. Галятовського мала як виховний, повчальний потенціал, так і дидактичне спрямування.

Послідовником І. Галятовського був відомий український проповідник і просвітник Антоній Радивилівський, який здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Його проповіді базувалися на використанні численних теологічних й філософських термінів у поєднанні з алегоричними образами, метафоричними порівняннями та епітетами. У більшості проповідей А. Радивилівського відчутне моральне спрямування, демонстрація гріховності людського життя та його протиставлення чеснотам особистості, що закладені Богом [138, с. 23]. Утім Д. Чижевський зазначає, що примітною рисою проповідей А. Радивилівського є національні та соціальні ноти, що проявляються, наприклад, у його звертанні до козаків:

««Припомніте собі своїх стародавніх предків, гетьманів, полковників, сотників, осаулів і інших молодців добрих, Запорожців, як з тим поганином отважне морем і полем вальчили... яко їх много на плацу клали, яко много в неволю брали» [282, с. 296]. Так само як і його вчитель І. Галятовський, А. Радивилівський підкреслював виховну й просвітницьку функції проповіді. Тому всі його казання наповненні історичними фактами, тлумаченням природних явищ, географічних відкриттів.

Видатним представником барокової проповіді був і С. Яворський. Д. Чижевський звертає увагу на стилістичну характеристику його проповідей, які були переобтяжені різними тропами й фігурами [282, с. 298]. Прикметно, що саме у С. Яворського, проповіді набрали емоційності, певного драматизму та поетизму. У своїй «Поетиці» він приділив значну увагу символічному характеру слів, які вживаються у проповідях, їх роз'ясненню та способам вживання. У нього знаходимо такі символи: «золото символізує любов, мідь – «гromогласність», «негніюче дерево» – чистоту, камінь – мужність та терпіння, земля – «смирение» [282, с. 299]. За Д. Чижевським, ці символи переплітаючись з розвиненими метафорами й антитезами найбільш яскраво репрезентують українську барокову культуру з її тяжінням до театральності.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо констатувати, що проповіді, складені представниками українських вищих шкіл XVII ст., були не тільки літературними творами, але й слугували навчальним матеріалом. Водночас їх морально-дидактичний характер мав і просвітницьку функцію. Завдяки проповідям священники передавали теолого-етичні та наукові знання своїй пастві у простій народній формі.

Слід підкреслити, що завдяки активній просвітницькій і педагогічній діяльності видатних мислителів XVI – XVII ст. їх теолого-філософським й полемічним працям відбувся досить стрімкий розвиток української науки та вищої освіти в Україні зокрема. Здобувати освіту в Україні приїжджали вихідці з різних країн, а наукові погляди викладачів Київської й Острозької академій поширювалися за межами України разом із їх вихованцями. Крім

того, полемічні трактати, збірки віршів, підручники з граматики, риторики та поеми професорів українських колегій й академій здобули прихильність за кордоном та використовувалися у навчальному процесі європейських університетів. Зокрема Д. Чижевський, працюючи в Галле, віднайшов чимало українських друків у фондах університетської бібліотеки, які були предметом детального студіювання. Він відмічає, що, наприклад, граматика М. Смотрицького була добре відома в Галльському університеті та значна її частина була перекладена на латинську мову, про що свідчать латинські виноски на маргінесі книги [294, с. 9]. Серед інших українських книг, що він віднайшов у цій бібліотеці слід назвати «Діоптра, альбо Зерцало и выражене живота людского на том свете», яка була перекладена з грецької Віталієм, ігуменом Дубенським та містить перші відомості про людину й оточуючий світ, що складається з чотирьох стихій. Провідною думкою цього твору постає єдність духовного й матеріального життя людини [53].

Значну увагу Д. Чижевський приділив вивченню педагогічної й науково-літературної діяльності вихованця Києво-Могилянської академії, орієнталіста, мовознавця, перекладача, викладача Петербурзької гімназії й Галльського університету, професора Київської академії Симона Тодорського. Д. Чижевський віднайшов велику кількість його перекладів духовних пісень, релігійних трактатів німецьких протестантських філософів, насамперед Г. І. Франке та Й. Арндта. Як зазначає Д. Чижевський, найбільшою перекладною працею С. Тодорського є твір Й. Арндта «Чотири книги о истенномъ христіанствѣ». Водночас він вказує й на інший його невідомий переклад «Начало христіанского ученія...», в якому акцентує увагу на другій частині, де С. Тодорський подав переклад окремих протестантських духовних пісень, оскільки вони мають неабияку літературну й наукову цінність [294, с. 18]. У цих піснях С. Тодорський розкрив не тільки свій перекладацький талант, а й проявив себе оригінальним проповідником і поетом.

Досліджуючи фонетику і мову С. Тодорського, Д. Чижевський наголошує на його українській приналежності. Зокрема він дослідив, що у мові С. Тодорського втрачається пом'якшення у російських словах «любовъ», «червъ», «кровъ» та інших, що є притаманною рисою української мови. У його лексиці теж можна помітити багато українізмів: замість російського «городъ» він вживає «мѣсто», «повѣтря» замість «воздух», «спѣваніє» замість «пение» та ін. [294, с. 21].

Щодо творчості й діяльності С. Тодорського, Д. Чижевський доходить висновку про його важливе значення для українського духовного розвитку. Завдяки перекладам С. Тодорського, передовсім українські мислителі й духівництво, мали змогу ознайомитися з німецьким пієтизмом та містичною думкою, представниками якої були Г. І. Франке, Й. Арндт, Г. Мільде [294, с. 23]. У свою чергу, проповіді С. Тодорського залишаються маловивченими. Хоча вони наповнені глибоким філософським і теологічним змістом. Утім, можемо констатувати, що у його поглядах прослідковуються німецькі протестантські впливи, хоча він їх пристосував та органічно вписав у тогочасні православні реалії.

Розвиток вищої освіти й науки в Україні, як відмічає Д. Чижевський, уповільнюється у XVIII ст. У цей період переважна більшість української молоді здобуває освіту за кордоном, а відомі київські професори запрошуються до Москви для викладання у високих школах [296, с. 126]. Наприкінці XVIII ст. очевидно стає необхідність реформування освітньої галузі у зв'язку з розширенням наукового знання, потребою у підготовці нових кадрів з таких галузей науки, як медицина, природознавство, право, фізика тощо. Вказані напрями були недостатньо розвиненими в Київській академії, яка орієнтувалася на філософсько-теологічну підготовку, що й стало причиною її поступового занепаду.

У 1804 році було відкрито університет у Харкові, який почав відігравати провідну роль у тогочасному науково-освітньому й культурному житті України. Серед перших професорів новоствореного університету, які

принесли йому європейську славу Д. Чижевський виділяє хорватського фізика Стойковича, українського математика Осиповського, німецького філософа Й. Б. Шада, який зумів уперше в історії Російської імперії організувати філософську наукову школу [296, с. 127]. Серед учнів й послідовників Й. Б. Шада були такі відомі науковці, як А. Гевлич, М. Білоус, А. Дубрович, які значно поглибили й розширили філософські знання в Україні. Професорами Харківського університету було започатковано видання наукових періодичних журналів («Український вестник», «Харківський демокрит», «Украинская звезда», «Украинский журнал»); опубліковано низку підручників з філософії, естетики, історії літератури, історії тощо.

У 30-х рр. XIX ст. в університеті сформувалося молоде покоління науковців, програма й погляди яких були значно ширші й глибші. Серед цієї когорти науковців Д. Чижевський виокремлює Ізмаїла Срезневського, до кола якого входили такі славетні нині М. Костомаров, А. Метлинський, О. Шпиготський [296, с. 128]. Завдяки їх зусиллям у Харківському університеті набули розвитку такі наукові галузі: фольклористика, історіографія, народознавство, літературознавство. У той час виходить часопис «Запорожская старина», започатковуються видання альманахів: «Украинский альманах», «Украинский сборник», «Молодик», «Сніп», де друкують свої праці М. Петренко, брати Писаревські, Я. Щоголів та ін.

Оригінальним є аналіз Д. Чижевського філософсько-педагогічних ідей відомого історика, мислителя й просвітника Миколи Костомарова. Розкриваючи його світогляд, Д. Чижевський акцентує увагу на символічному значенні природи для людини та її виховному потенціалі у М. Костомарова: «Фізична природа просякнена творчою ідеєю, підогріта божественною любов'ю, втілена в щонаймайстерніші форми. Кожне явище в ній не випадкове, а має свій закон, що його відкриває дух. У природі для людини заховане значіння, пристосоване до її власної істоти; у предметах, що її оточують, людина бачить не саму сирову бездушну матерію; навпаки, хоч як далеко від її істоти який-будь твір рідної планети, – у людині є таємне око,

яке бачить, що і сирова матерія має зв'язок з її духовною істотою; є таємний голос, що вказує, в чому полягає цей зв'язок» [295, с. 114]. Утім Д. Чижевський підкреслює, що М. Костомаров був дуже релігійною людиною і тому символізм природи у нього є продовженням природної релігії. Саме у серці людини народжується любов до природи, а Бог присутній і у фізичних виявах природи. Таким чином, милуватися природою, любити її означає наповнити своє серце любов'ю до Бога.

Одухотворення природи надає духовних властивостей природним речам і призводить до символічного вияву моральних ідей. Д. Чижевський доходить висновку, що у М. Костомарова почуття людини є основою прояву духу, що формує її думки та вчинки, які складають основу моральності. Відтак, почуття викликані одухотвореною природою формують, а згодом і впливають на моральне буття.

Д. Чижевський також звертає увагу на вивчення М. Костомаровим розбіжностей і спільних рис у психології та моральній сутності українців і росіян. Серед основних рис він виділяє: 1) повне панування загальності (Бог і цар) над особистістю; 2) російська нетерпимість до інших народів й релігій, тоді як українці з давніх-давен доброзичливо ставляться до інших народів; 3) надматеріалістичний дух великоросів та домінування фантазії в українців; 4) холодність до краси природи серед пересічних росіян та любов до неї в українців; 5) любов до жінки домінує і в росіян, і в українців; 6) у релігії для росіян характерним є звернення на словесний образ, у той час як для українців головним є сердечний порив; 7) в росіян панує загальність, прагнення до політичних єднань (монархія), а в українців – особиста свобода та добровільні союзи (федерація) [295, с. 115-116]. Загалом ця характерологія, згідно Д. Чижевського, базується на розумінні М. Костомаровим сутності життя народу, яке виникає з внутрішньої глибини духа, з якого зародилося плем'я.

Таким чином, можемо відзначити, що Д. Чижевський, досліджуючи світогляд М. Костомарова, виокремлює основні риси духовності українців, які є засадничими в українській етнопедагогіці. Він акцентує увагу на

релігійно-моральному підґрунті виховної концепції українського народу, що у поглядах М. Костомарова виражається крізь призму одухотвореної природи.

До третьої хвилі розвитку Харківського університету Д. Чижевський відносить науково-педагогічну діяльність О. Потебні, Д. Багалія, М. Сумцова. На його думку, О. Потебня – вчений світового значення, який науково обґрунтував і репрезентував українську культуру не як провінційну, а як передову [296, с. 128]. Насамперед він займався мовознавчими проблемами, проте його літературна та філософська спадщина є так само плідними. Д. Чижевський вказує на міждисциплінарний характер його творчості, що виявляється в обґрунтуванні основоположних принципів світогляду видатного мовознавця: «Наука розбиває світ, щоб знов скласти його в злагоджену систему понять. Але ця мета віддаляється, коли ми до неї наближаємося, система завалюється від усякого факту, що в неї не увійшов, а кількість фактів не можна вичерпати. Поезія попереджає недосяжне аналітичне знання гармонії світу, вказуючи на цю гармонію конкретними образами, що не вимагають безмежної множини приняття, і, замінюючи єдність поняття єдністю уявлення, певним чином винагороджує за недосконалість наукової думки та задовольняє природжену людині потребу бачити усюди ціле і досконале» [295, с. 155]. Відтак, поезія за О. Потебнею є подібною до філософії, оскільки пробуджує моральність особистості, її духовність у більш природній і легший для досягнення більшістю спосіб. А філософія, абстрактність якої є важкою для сприйняття, дозволяє більш глибоко зануритися в дослідження буття людини, її ролі у світі, через поезію має можливість продемонструвати свої здобутки. Чижевському вдалося розкрити мовно-філософську концепцію О. Потебні, в якій мова є головним інструментом пізнання світу, саморозвитку людини; вона сприяє розвитку творчих здібностей особистості, її пізнавального інтересу.

Крім наукової діяльності, Д. Чижевський високо охарактеризував викладацький потенціал О. Потебні. Він зауважує, що «Потебня стояв на височині свого становища..., вражаючи слухачів своєю ерудицією та дивною

силою і гнучкістю свого розуму... Вони схилялися перед його науковою діяльністю, схилялися перед його чесністю і правдивістю» [295, с. 154]. Як бачимо, О. Потебня навіть під час читання лекцій широко використовував теоретичні дослідження мови як ключового інструментарію в передачі знань. Водночас він уміло поєднував теоретичні знання з організаторськими й прогностичними професійними вміннями, володів високими моральними якостями, які й до нині залишаються взірцем для наслідування для педагогів і науковців.

Поруч з О. Потебнею працювали й інші дослідники української культури й історії – М. Сумцов й Д. Багалій. За Д. Чижевським, Д. Багалій значно збагатив українську історію й культуру своїми ґрунтовними працями «Руська історія» й «Українська історіографія», що вирізняються науковою й педагогічною майстерністю [296, с. 128]. Його педагогічна, суспільна й наукова діяльність була спрямована на формування національної ідентичності українського народу, виявлення його характерних рис, розвиток національної науки й культури.

Інший представник Харківського університету, відомий етнограф, літературознавець, історик Микола Сумцов зробив визначний внесок у розвиток вітчизняної науки. Він був одним з перших, хто заговорив про українознавство, як окрему наукову галузь. У структуру українознавства М. Сумцов пропонував включити природознавство, народознавство або фольклор, історію краю, соціально-економічний побут, громадську діяльність, особливо в освітній галузі [169, с. 9]. У своїх етнографічних працях учений досліджував українські елементи культури у трьох аспектах: соціальному (побутовому), національному, моральному. Завдяки його діяльності, українська етнографія стала відомою за межами України. Д. Чижевський відмічає утилітарний характер його наукових досліджень, спрямованих на популяризацію української культури серед широких верств населення [296, с. 129]. Таким чином, педагогічна й наукова діяльність М. Сумцова була спрямована на захист української мови й культури, він прагнув якомога ширше показати традиційно-побутову культуру

українського народу для того, щоб піднести рівень наукових досліджень з обраної проблематики, а також зробити їх загальнодоступними, корисними для простого народу.

Отже, питання становлення та розвитку української освіти й науки посідало важливе місце у спадщині Д. Чижевського. Аналізуючи погляди видатних мислителів, педагогів, науковців різних епох, він безпосередньо торкався проблеми розвитку українського шкільництва, оскільки його міждисциплінарний метод дослідження певних подій і персоналій передбачав досить ґрунтовну характеристику суспільно-культурного поля, в якому знаходився предмет дослідження. Як видно, коло його наукових інтересів було різноплановим та охоплювало різні історичні періоди. Це дало нам змогу проаналізувати його погляди щодо особливостей розвитку українського шкільництва, починаючи з кінця XVI аж до початку XX ст., акцентуючи увагу на ключових постатях української науки, які формували нові напрями гуманітарного й суспільного знання.

3.4 Педагогічні погляди Д. Чижевського щодо розвитку вищої освіти та можливості їх творчого використання в умовах сьогодення

У сучасних умовах роль університетської освіти набирає все більшої ваги, оскільки вона є головним чинником розвитку особистості та суспільства загалом, а також потужним засобом національного самоствердження на міжнародній арені. Глобалізаційні процеси, що охопили не тільки економічні й суспільні галузі, а й освітню систему, зумовили перегляд змісту навчання й виховання, зміщення акцентів у бік формування компетентного фахівця, носія духовної культури свого народу і, водночас, толерантного до інших мов і національностей. Для глибшого порозуміння між народами важливим є формування соціокультурної й комунікативної компетентностей особистості. З іншого боку, інтеграційні процеси, зумовлені глобалізацією, призводять до універсалізації освітньої галузі, що базується на максимальному наближенні змісту навчання різних країн, створенні єдиної

системи оцінювання засвоєних знань, досягненні співмірності етапів навчання (бакалавр, магістр, доктор) [127, с. 13]. Відтак, одним з головних завдань сучасної вищої освіти є виховання духовної високоморальної, толерантної до інших особистості, яка володіє іноземними мовами та знайома з культурою і звичаями інших народів. Водночас освіта постає фактором суспільного розвитку, генератором знань й інформації [118, с. 8]. У цьому ракурсі освіта повинна забезпечити підготовку особистості до розв'язання глобальних завдань. Формування професійних компетенцій та практична підготовка стають необхідною умовою якісної вищої освіти.

Наведені вище чинники сприяють модернізації системи вищої освіти. Утім, сучасне постіндустріальне суспільство тяжіє до нового розуміння творчої особистості, яка виходить за рамки усталених гуманістичних традицій, якій притаманні такі риси, як тілесність, обдарованість, духовність, освіченість, моральність, егоїзм, розумність, цілеспрямованість, що складають фрагменти постійно змінюваної картини буття людини [140, с. 9]. Відповідно до цього, освітня парадигма тяжіє до гуманізації та демократизації і є важливою складовою формування соціокультурного й духовного потенціалу країни, національної консолідації народу, входження до світового співтовариства на рівних правах й умовах.

Аналізуючи спадщину Д. Чижевського, ми виявили характерні риси його педагогічних поглядів, які співзвучні із сучасністю та можуть бути використані в сучасних умовах реформування системи вищої освіти. Зазначимо, що витoki педагогічних ідей Д. Чижевського можна знайти вже у перших його фундаментальних працях, таких як «Філософія на Україні (спроба історіографії)», «Нариси з історії філософії на Україні», «Філософія Г. С. Сковороди». З огляду нашої проблематики, можна констатувати, що Д. Чижевський звертав увагу на енциклопедичний характер освіти. Досліджуючи становлення та розвиток філософської думки в Україні, він неодноразово звертав увагу на тісний зв'язок філософії, освіти та педагогіки духовності. На його думку, освіта є специфічною сферою людського буття, що наповнює життя людини певним змістом, логікою та спонукає до

пізнання світу, оточуючих речей, усвідомлення своєї сутності [296, с. , с. 126]. Тобто освіта виступає своєрідною ідеальною формою, яка притаманна кожній людині, однак має самобутні індивідуальні риси. Саме у цих рамках формуються ідеї смислотворчої, пізнавальної, активної діяльності людини.

Д. Чижевський розглядав розум людини, що формується в процесі пізнання внутрішнього і зовнішнього світів, як інтегровану складову культури нації. У цьому контексті, розумом є не тільки інтелект людини, але і її духовність, моральність, сентименталізм, уміння співпереживати тощо. Саме ці якості відносяться до внутрішнього світу особистості і саме в них відображаються специфічні риси кожної конкретної нації.

У своїх подальших дослідженнях, насамперед творчості Григорія Сковороди, Д. Чижевський продовжує акцентувати увагу на тому факті, що важливу роль у формуванні людського мислення відіграють елементи підсвідомого, які беруть свій початок у глибині серця як осередку духовності. Учений відмічав, що «філософія серця», яскравим представником якої був Г. Сковорода, притаманна українській нації, що проявляється у своєрідній вдачі, менталітеті, емоційності [283, с. 101]. Разом з тим «філософія серця» або, інакше кажучи, кордоцентризм базується на вивченні глибинних іпостасей людини. А це, своєю чергою, спонукає до пізнання у першу чергу внутрішнього світу людини і тільки згодом до вивчення оточуючих речей. Відтак, важливу роль у вихованні людини відіграє усвідомлення нею духовних засад буття, духовних і культурних цінностей свого народу. Тобто самопізнання призводить до самовдосконалення. У цій тезі простежуються аксіологічні принципи освітньої парадигми.

Зауважимо, що в сучасній українській освіті аксіологічний контекст розкривається з позицій освітніх і педагогічних цінностей. До освітніх цінностей відносять: національні, загальнолюдські, громадянські, сімейні, особистісні [100]. Загалом вони формують сукупність суспільних пріоритетів, які складають основу навчально-виховного процесу. Для педагогічних цінностей характерними є ті ефективні освітні засоби й

педагогічний інструментарій, які забезпечують адекватну трансляцію освітніх цінностей на кожному окрему особистість [256, с. 51].

Для сучасної педагогіки характерною рисою є формування ціннісного ставлення до світу, що розкривається через внутрішню позицію особистості, в якій особистісні й суспільні значення виступають в органічному взаємозв'язку. Отже, ціннісні орієнтації людини розглядаються як елементи її внутрішнього світу, що повинні бути сформовані та закріплені життєвим досвідом [187; 222]. Саме ціннісні орієнтації забезпечують формування гармонійної особистості, визначають її загальну спрямованість на досягнення професійного, морального, особистісного розвитку, формують цілісне уявлення про матеріальну й духовну культуру суспільства.

За Д. Чижевським, аксіологічні засади виховання особистості визначають мотивацію людських вчинків, спрямованість її діяльності. Відповідно й формування християнських цінностей у підростаючого покоління сприяє духовному відродженню нації. Зокрема він відмічав, що «встановлення предмету знання, в якому суть та існування настільки нерозривно пов'язані між собою, що неможливо визнання суті в усіх випадках без застосування для доведення буття Божого, і лише у поняттях Бога і Всеєдності, або універсального буття, є глибина прозирання у суть думок» [299, с. 39]. У сучасній науково-педагогічній думці домінує переконання про необхідність формування гармонійно розвиненої особистості, де духовний розвиток відіграє провідну роль. Відтак філософсько-педагогічні ідеї Д. Чижевського щодо окресленої проблеми можуть сприяти вдосконаленню вітчизняної освітньої парадигми.

Д. Чижевський захоплювався умінням Я. А. Коменського органічно поєднувати зміст і форму як у процесі виховання, так і у викладі власних думок та міркувань. В епістемологічних поглядах українського дослідника доволі чітко простежується вплив ідей чеського дидакта на його розуміння сутності процесу навчання та виховання. Зокрема він відмічає, що навчання є не тільки звичайним накопиченням знань, але й невід'ємною складовою процесу виховання [295, с. 169]. Під час навчання задіяні і психічні, і

пізнавальні, і творчо-вольові, і духовні здатності особистості. Проте слід пам'ятати, що якість навчання залежить від вікових та психічних особливостей дитини. Тому у навчально-виховному процесі необхідно застосовувати принцип природовідповідності.

Розуміння природи у Д. Чижевського трактується з точки зору антропології – людина є центром природи та, водночас, частиною природи. Однак він наголошує на необхідності урахування впливу певного історичного періоду на трактування поняття «природна людина». Зокрема в барокову епоху, коли жив і творив Я. А. Коменський, провідними рисами були: синтез середньовічних та ренесансних елементів, внутрішнє протиріччя, парадоксальність, протистояння різноманітного в межах єдності [296, с. 93]. Головним завданням людини у житті було досягти образу Божого, але для цього необхідно пізнати себе та навколишній світ. Відтак процес навчання і виховання, що базується на цілому комплексі християнських духовних цінностей, сприяє досягненню основної мети.

Відповідно до вищевикладеного, можемо констатувати, що за Д. Чижевським у формуванні змісту освіти слід дотримуватися аксіологічного й антропоцентричного підходів, повернення до ідеалів національної культури, яка є органічною складовою світової духовної культури. Як бачимо, Д. Чижевський переконаний, що функція освіти повинна мати культурно-гуманістичне спрямування та забезпечувати: розвиток духовності особистості; формування морально-християнських цінностей; створення умов для розкриття індивідуальних здібностей особистості; забезпечення можливостей для самовиховання та самонавчання впродовж життя.

З огляду на сучасний стан освітньої галузі, виокремлені українським славістом функції сприятимуть модернізації вищої школи, не тільки в контексті оновлення змісту, а й розуміння її ролі у формуванні творчої особистості, яка буде спроможною до саморозвитку й самонавчання впродовж життя. Адже як зазначає сучасна дослідниця Р. Гришкова, «задача університету – створити такі умови навчання, щоб у кожного студента

виникла необхідність розширювати та поглиблювати свої знання самостійно, звертаючись до додаткових джерел інформації та формуючи власну точку зору на основі узагальнення знань, отриманих під час аудиторних занять та самостійної пошукової діяльності. Завдання викладача у цьому процесі – заохочувати студентів до пошуково-дослідної роботи, створювати умови для розвитку критичного мислення та креативних здібностей студентів» [78, с. 139]. Слід наголосити, що Д. Чижевський орієнтувався на формування пізнавальної діяльності особистості з огляду аксіологічного підходу, в якій цінності-цілі віддзеркалюють її Я-концепцію, спрямовану на самовдосконалення, а цінності-знання формують гуманістичну картину світосприйняття. Таким чином, виховний вплив на засвоєння знань є беззаперечним, оскільки професійна й суспільна діяльність особистості повинна здійснюватися на морально-етичних засадах.

Педагогічні погляди українського вченого вражають своєю чіткістю, логічністю й актуальністю. У сучасну епоху швидкого розвитку інформаційних технологій, появи нових галузей знань навчання не повинно перетворюватися на процес звичайного накопичення підростаючим поколінням знань та умінь, а повинно стати головним засобом його виховання, формування світогляду, моральності, ціннісних життєвих пріоритетів тощо. Водночас християнські засади філософської концепції Д. Чижевського відображають специфіку національної культури українського народу, його історико-культурний розвиток, стремління до пошуку людського ідеалу. Саме у витоках народної мудрості та народного виховання слід шукати основи патріотичного виховання молоді, яка є носієм і відображенням власної національної ідентичності.

Слід зазначити, що освітня діяльність Д. Чижевського також залишила помітний слід в його поглядах щодо організації й змісту навчання та виховання в університетському середовищі. Він неодноразово наголошував на необхідності органічного поєднання виховання з навчальним процесом. Ще будучи студентом в Гейдельберзькому й Фрайбурзькому університетах, Д. Чижевський звернув увагу на те, що німецькі професори були дуже

ерудовані й намагалися давати якомога більше знань студентам, але, при цьому, зовсім не переймалися виховними аспектами навчального процесу [280, с. 55].

Виховання особистості, формування її життєвої позиції в університеті, на його думку, є таким же важливим як і процес передачі знань з різних предметів. Саме несформованість моральних, суспільних й політичних переконань німецьких студентів стала причиною того, що більшість з них легко піддалися націонал-соціалістичному божевіллю, яким була охоплена практично вся міжвоєнна Німеччина. Д. Чижевський пережив і бачив все це на власні очі і міг об'єктивно на прикладі зрозуміти важливість нерозривного процесу навчання і виховання у вищій школі: «Вже тоді мені було цілком зрозуміло, що наукова освіта в німецьких університетах, на відміну від попередньої практики, повинна йти рука в руку з вихованням людини, що в кожній галузі наукова освіта повинна своєрідно поєднуватися з вихованням людяності в істинному сенсі цього слова. Для цього духовне минуле Німеччини надає нам такі чудові можливості (в якості прикладу можемо навести крім Канта ще й Шиллера, Гердера)» [280, с. 56]. Тут можемо відмітити, чітку позицію українського славіста щодо необхідності органічного зв'язку між навчальним і виховним процесом. Результати виховання безпосередньо залежать від виховного впливу на внутрішній світ особистості, пошуку ефективних шляхів до її мотивації, пробудження емоцій.

Як відмічає Д. Чижевський, для нього важливість поєднання виховання з навчанням найбільш повно проявилася у його вузькій галузі – славістиці. Але славістика включала в його розумінні не тільки вивчення мов, а й літератури, історії, культури, релігії всіх слов'янських народів. Відтак, діяльність викладача університету торкається сучасних освітніх проблем, які Д. Чижевський виокремив у групу: «шляхи до взаємного культурного зближення європейських народів» [280, с. 56]. За дослідником, вже саме вивчення слов'янських мов сприяє подоланню мовного бар'єру між народами, їх примиренню. Тут зауважимо, що Д. Чижевський жив в епоху, коли більшість слов'янських народів належали до соціалістичного табору, що

був ворогом номер один для капіталістичного світу Західної Європи. Тому вивчення слов'янських мов як важливого чинника для розуміння європейцями багатства слов'янської духовної історії неодноразово відзначалося вченим.

Д.Чижевський вказував на те, що навчання мов слід пов'язувати з вивченням культури й історії народу, мова якого вивчається. Людина, яка вже познайомила з чужою культурою, її особливостями й традиціями, інакше дивиться й сприймає заклики про вищість окремих народів над іншими, їх домінування у світі. Ефективним засобом, що сприяє формуванню соціокультурної компетенції студентів, є автентичні тексти [280, с. 56]. У цьому ракурсі можемо провести паралелі з сучасними поглядами дослідників щодо важливості формування соціокультурної компетентності студентів вищих навчальних закладів. Зокрема на думку В.Сафонові, принцип діалогу культур в навчальному процесі відбувається за рахунок відбору країнознавчого матеріалу, який сприяє формуванню відповідного культурного простору, що будується за принципом кола культур й цивілізацій [225, с. 63]. Відтак, автентичний текст є з'єднувальним компонентом між тим, хто продукує цей текст і реципієнтом, незалежно від того, чи цей контакт є безпосереднім, чи опосередкованим.

У більш широкому розумінні проблема формування соціокультурної компетенції повинна екстраполюватися й на інші навчальні дисципліни. Так, Д. Чижевський відзначає, що визнання наукових досягнень дослідників з інших країн сприятиме культурному зближенню народів. Важливим завданням суспільних наук (філософії, юриспруденції, теології) є обґрунтування ідеалів примирення народів та розробка практичних шляхів для його реалізації. Він пропонує для цього об'єднати зусилля усієї Європи, насамперед, наукових центрів й університетів, які зможуть випрацювати ефективну модель розвитку наукової думки, придатної для усіх європейських країн без прав невеликих народностей [280, с. 57]. З цього положення видно, що науковець передбачив створення Зони європейської вищої освіти, в якій функціонують Європейська асоціація університетів та національні

студентські спілки Європи, що сприяють розвитку мирних демократичних суспільств.

До подібних висновків Д. Чижевський дійшов, працюючи у різних університетах Європи й Америки. Це дало йому змогу оцінити організацію й зміст навчання різних національних освітніх систем, виявити певні недоліки та запропонувати власне бачення подолання цих негативних явищ. Слід відмітити, що найбільше Д. Чижевський критикував систему освіти в Сполучених Штатах, де він працював впродовж шести років. Можливо, на це вплинуло те, що він не зумів адаптуватися до американського стилю життя, його не затребуваність як професора-інтелектуала, дотримання більш консервативних поглядів до навчання й наукової діяльності. Утім у його критичних зауваженнях можна знайти конкретні рекомендації для підвищення ефективності навчання у вищих навчальних закладах.

Аналізуючи структуру освітньої системи в США, Д. Чижевський відмічає недоліки середньої школи, що полягають в: недостатній кількості домашніх завдань; відсутності творчих завдань; домінуванні телебачення над читанням літературних творів; відношенні до літератури як до повідомлення (комікси, кіно); низькому рівні знань з історії та географії [280, с. 111].

Крім того він акцентує увагу на значній кількості екзаменів (до восьми у рік) в коледжах США, які складають переважно у письмовому вигляді. Це провокує зниження критичного мислення серед учнів, невміння висловлювати чітко й логічно думки, аргументувати власну позицію, полемізувати, переконувати тощо. Характерним для цього типу освіти є вивчення фактів, без творчого осмислення матеріалу, неможливості інтерпретації явищ.

На думку українського дослідника, перехід з коледжу до університету в США, де навчання триває два роки, є невиправданим. Адже за ці роки студенти здобувають тільки одну спеціалізацію, а інші предмети практично відсутні в навчальних планах [280, с. 110]. Такий підхід має прагматичний, тобто споживацький підхід до освіти, що полягає у засвоєнні суто практичних професійних навичок без формування широкого наукового

кругозору. Доказом цього є й те, що зокрема вчителі коледжів мають недостатньо знань. На такі факти неодноразово вказували самі студенти цих закладів [280, с. 110], а також пасивність студентів університетів, що відмічав сам Д. Чижевський [280, с. 111].

Фактично Д. Чижевський виступав проти формування еталону звичайного фахівця, поширеного в капіталістичних країнах з домінуванням прагматичного підходу до освіти у вищих навчальних закладах. Він пропагував високу духовну культуру різних народів, передусім слов'янських, їх інтеграцію до міжнародного співтовариства. В цьому контексті, завданням освіти є формування яскравої особистості, яка вміє критично мислити, толерантною до інших культур, оскільки вона пізнала їхню історію, мову, літературу.

До негативних тенденцій розвитку вищої освіти Д. Чижевський відносить і різний рівень університетів. Так, у Гарварді, де він викладав, не визнавали навчальних семестрів, завершених в інших американських університетах. Сюди вступали студенти з найкращими балами в сертифікатах. Тому, на його думку, університетам слід дотримувати певної системи у своїх навчальних планах, бути більш відкритими та прислуховуватися до думок науковців з інших країн [280, с. 111]. Як видно Д. Чижевський хотів уніфікувати навчальні дисципліни в різних вишах для того, щоб сприяти мобільності студентів та викладацького складу. Водночас він виступав за прозорість й відкритість навчальних закладів, їх інтеграцію до єдиного освітнього простору.

Будучи видатним науковцем, Д. Чижевський також займався підготовкою наукових кадрів. У його діяльності керівництво докторантами посідало значне місце. Тому він звертав особливу увагу на реалізацію докторських програм і зміст підготовки аспірантів. Зокрема Д. Чижевський зазначає, що в Сполучених Штатах навчання на докторських програмах передбачає складання одного екзамену до і після аспірантури. Жодних інших дисциплін, які б сприяли формуванню справжнього науковця, не передбачалося програмою. Навіть у Гарварді практично не було дисциплін

філософського циклу, за винятком хіба що математичної логіки [Избранное: 3., с. 189]. Завершення й захист дисертації відбувається тільки після заключного екзамену. Тут можемо спостерігати, його ставлення до мети навчання докторантів, яка, згідно з поглядами Д. Чижевського, повинна полягати у навчанні через наукові дослідження, поширенні знань через оригінальні наукові розробки й праці, а не у навчанні для наукових студій.

Крім того, до негативних явищ американської системи вищої освіти вчений відносить й значне навантаження професора після завершення докторату (12-20 годин в тиждень). Він також акцентує увагу на тому, що в США кількісно переважають доктори наук з природничих спеціальностей. Це призвело до того, що в університетах на факультетах гуманітарного спрямування у навчальні плани включено значну кількість дисциплін природничого циклу (біологія, хімія, математика), а доценти із-за великого навантаження відходять від наукової роботи, орієнтуючись суто на навчальний процес 280, с. 189].

Нині в контексті розробки докторських програм та наступній плідній науковій діяльності пост-докторантів можемо виокремити головні тенденції їх розвитку, запропоновані Д. Чижевським:

- необхідність чіткої процедури відбору претендентів на докторські програми з урахуванням їх наукових здобутків та розробка загальної структури організації наукового керівництва;
- наявність в програмах чітко вираженої навчальної й наукової складових, де пріоритетним є науковий компонент;
- включення до докторських програм спеціальних дисциплін та курсів, які сприяють розвитку загальних компетенцій докторантів;
- розширення міждисциплінарних зав'язків при підготовці наукових кадрів;
- зменшення навчального навантаження пост-докторантів з метою проведення наступних наукових досліджень.

Якщо ж порівняти погляди Д. Чижевського щодо організації й змісту докторських програм з загальними дискриптами (характерні вимоги),

прописаними на конференції європейських міністрів вищої освіти в Бергені у 2005 році, то знайдемо багато спільних рис. Відповідно до цих дискриптів, докторант повинен: продемонструвати системне розуміння свого предмета дослідження та галузі знань, в якій виконується дослідження; бути здатним до критичного аналізу, синтезу нових ідей; уміти спілкуватися з колегами та академічним й професійним співтовариством зі своєї галузі; вміти адаптувати свою дослідницьку роботу до сучасних академічних вимог та ринку праці; бути перспективним з професійного, наукового й дослідницького точок зору для соціального, технологічного й культурного розвитку суспільства [351].

Отже, серед пріоритетних напрямів можливості застосування педагогічних ідей Д. Чижевського щодо реформування змісту докторських програм можемо виділити такі: поглиблене вивчення теоретичних й методологічних основ наукової галузі, в рамках якої провадиться дослідження; міждисциплінарний характер навчальної складової докторської програми; можливість проведення міжгалузевого дослідження; формування соціокультурної компетенції аспірантів через вивчення іноземної мови та культури; вдосконалення знань, орієнтованих на професійну діяльність.

Висновки до розділу 3

Результатами науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського були видання значної кількості монографій, багаточисельних статей, рецензій, які віддзеркалювали теми його семінарів, навчальних дисциплін, академічних студій. Серед найбільш вагомих досліджень Д. Чижевського слід назвати славістичні студії у широкому розумінні цього поняття. Вони охоплювали мовознавчі, літературознавчі, філософські, історико-культурологічні, релігійні проблеми слов'янських народів.

У дослідженнях Д. Чижевського нами виокремлено педагогічні ідеї відомих особистостей, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної думки. Зокрема інтерпретація Д. Чижевським символізму Г. Сковороди в контексті барокової культури, розкриття його містико-релігійного світогляду дозволила виокремити педагогічні погляди

українського мислителя, які базуються на засадах християнської антропології та містицизму. Рецепція Д. Чижевським філософсько-релігійних і педагогічних поглядів Я. А. Коменського сприяла розкриттю його постаті як видатного слов'янського мислителя, універсального вченого свого часу. На основі аналізу українським славістом філософсько-педагогічної спадщини Л. Штура та П. Юркевича встановлено, що вона базується на морально-релігійному вихованні особистості, виокремленні індивідуальності, її краси та духовності.

В історико-культурних дослідженнях Д. Чижевського нами виявлено виховну спрямованість української літературної спадщини. Значну увагу дослідника було сконцентровано на інтерпретації: повчальної релігійної літератури доби Київської Русі, що мала на меті сформувані основи вчення про християнство та закласти моральні підвалини розвитку віруючої особистості; літератури періоду Бароко, для якої провідними жанрами були проповіді, полемічні трактати, віршування, що мали практичне застосування в тогочасному українському освітньому середовищі; літератури періоду Романтизму, визначними представниками якої були М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш. У їхній літературній спадщині Д. Чижевський зумів розкрити виховні ідеали, які базувалися на морально-етичних засадах і основоположних християнських принципах, усвідомленні людиною важливого значення праці для саморозвитку й самовдосконалення.

У розділі з'ясовано, що Д. Чижевський, досліджуючи розвиток історико-культурних епох, звертав увагу на проблеми розвитку шкільництва в Україні, крізь призму аналізу становлення вітчизняної філософсько-теологічної школи, насамперед в Острозькій й Києво-Могилянській академіях. Також він проаналізував роль Харківського університету в розвитку української науки та освіти в контексті вивчення філософсько-педагогічних поглядів та освітньої діяльності відомих викладачів цього навчального закладу (М. Костомарова, О. Потебні, Д. Багалія, М. Сумцова), які формували нові напрями гуманітарного й суспільного знання.

На основі аналізу спадщини Д. Чижевського, нами виявлено характерні риси його педагогічних поглядів, співзвучних сучасним проблемам реформування системи вищої освіти. Український дослідник наполягав на аксіологічному й антропоцентричному підходах до формування змісту університетської освіти, поверненню до ідеалів національної культури, формуванні морально-християнських цінностей особистості, створення умов для розкриття індивідуальних здібностей особистості, забезпечення можливостей для самовиховання та самонавчання впродовж життя. Спеціальним предметом досліджень Д. Чижевського стали проблеми організації й змісту навчання на докторських програмах. Він виокремив основні тенденції їх модернізації: наявність в програмах чітко вираженої навчальної й наукової складових, де пріоритетним є науковий компонент; включення до докторських програм спеціальних дисциплін та курсів, які сприяють розвитку загальних компетенцій докторантів; розширення міждисциплінарних зав'язків при підготовці наукових кадрів.

Основні положення третього розділу викладені у публікаціях [246; 250].

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази та історіографії дає підстави зробити такі **висновки**:

1. Опрацювання філософської, історико-педагогічної, культурологічної, літературознавчої, філологічної літератури дало змогу стверджувати, що науковий доробок Д. Чижевського має міждисциплінарний характер і є результатом тривалої науково-педагогічної діяльності. Спадщина українського вченого привертала і привертає увагу науковців, викликаючи дискусії та нові підходи до її інтерпретації. На підставі історіографічного аналізу нами виявлено кілька основних етапів становлення і розвитку чижевськознавчих студій в Україні й закордоном:

перший етап (30-ті – 40-і рр. XX ст.) – поява перших позитивних рецензій (П. Біциллі, С. Гессена, М. Лосського, Г. Флоровського, С. Франка) на праці Д. Чижевського та публікація коротких заміток і повідомлень про його доповіді, які він прочитав у різних наукових гуртках і товариствах, що були написані пересічними слухачами;

другий етап (50-ті – 70-і рр. XX ст.) – видання ювілейних збірників на пошану Д. Чижевського (1954 р., 1964 р., 1974 р.); публікація статей про його коменіологічні, славістичні, українознавчі дослідження на філософську й літературознавчу тематику; укладання бібліографічного покажчику праць вченого; публікація посмертних споминів та некрологів (1977 р.). Для цього етапу характерними є видання поодиноких статей радянських науковців (О. Білецький, О. Гигор'єв, Р. Данилевський, В. Кулешов) з різкою критикою його «націоналістично-буржуазної» концепції української й російської літератури;

третій етап (80-ті – 90-і рр. XX ст.) – дослідження філософської й літературознавчої спадщини Д. Чижевського європейськими дослідниками; робота з каталогізації й опису його бібліотеки у Гейдельберзі та Галле.

Початок 90-х рр. ХХ ст. – період вивчення й інтерпретації життя, діяльності й поглядів Д. Чижевського в Україні. Характерними рисами цього періоду є проведення конференцій й семінарів, присвячених українському славісту, виконання дисертаційних досліджень з вивчення його філософської спадщини, видання окремих праць Д. Чижевського («Нариси з історії філософії на Україні», «Історія української літератури», «Реалізм в українській літературі»);

четвертий етап (початок ХХІ ст. – до сьогодні) – новий період рецепції наукового доробку Д. Чижевського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного славіста крізь призму культурологічних, компаративних, міждисциплінарних підходів. Найбільшої ваги у вивченні спадщини Д. Чижевського відіграють дисертаційні й монографічні дослідження (О. Бистрова, О. Блашків, І. Валявко, В. Кортгаазе, В. Лучкевич, Н. Над'ярних, А. Ріхтер, О. Чуднов, В. Янцен та ін.), дослідження архівної й епістолярної спадщини вченого, повне видання й коментування його праць.

2. З'ясовано, що на формування світоглядних засад педагогічної позиції Д. Чижевського мали вплив: родина (в Олександрії батько був членом земської управи, піклувався про народні школи краю, членом Французького Астрономічного Товариства та Російського Товариства любителів світознавства, а мати – вчителькою малювання); прогресивні вчителі Олександрійської гімназії (В. Лащенко, І. Звінський), які організовували літературні читання, вечори, дискусії на мистецькі й філологічні теми, де з доповідями виступав і Д. Чижевський; викладачі Петербурзького (М. Лосський, І. О. Бодуен де Куртене, О. Шахматов) й Київського університетів (В. Перетц, О. Гіляров, А. Лобода, Г. Челпанов, В. Зеньківський, О. Лук'яненко.), які сприяли його зацікавленню українською й російською філософією, філологією, слов'янською літературою; німецькі філософи, засновники феноменології (К. Ясперс, Е. Гуссерль), чиї курси він відвідував під час навчання в Гейдельберзькому і Фрайбургському університетах.

3. Проаналізувавши наукові праці В. Янцена, І. Валявко, в яких виокремлено шість основних періодів творчої діяльності Д. Чижевського (1921-1924 – філософські студії в Німеччині; 1924-1932 – празький період; 1932-1945 – галльський період; 1945-1949 – марбурзький період; 1949-1956 – гарвардський період; 1956-1977 – Гейдельберзький) нами зроблено спробу їх узагальнити відповідно до найбільш примітних рис його науково-педагогічної роботи та виокремити три головні періоди у діяльності українського вченого: *чехословацький, німецький та американський*, який переривав німецький.

Встановлено, що *чехословацький період* (1924-1932 рр.) – період становлення Д. Чижевського як викладача філософії вищих навчальних закладів, талановитого дослідника-компаративіста у галузі історії філософії та культури слов'янських народів. Філософію Д. Чижевський розглядав як академічну дисципліну, за допомогою якої відбувається виховання культури мислення студентів, саморефлексія, формується нерозривний взаємозв'язок між душею і розумом.

Німецький період (1932-1949 рр. та 1956-1977 рр.) був найбільш тривалим і плідним у діяльності вченого та переривався семирічним перебуванням у США. У першій декаді цього періоду Д. Чижевський працював на посаді неординарного професора та читав різні лекційні курси зі славістики та компаративістики («Слов'янські містики», «Вступ до вивчення слов'янських мов і літератур», «Історія староруської літератури», «З історії протестантизму у слов'ян», «Церковнослов'янська мова», «Порівняльна граматики слов'янських мов», «Загальна історія слов'янських літератур» тощо), організував філософський та славістичний гуртки для здібних студентів, інформаційне бюро Чижевського з метою збору інформації про усі славістичні фонди Німеччини.

Для цього етапу притаманним є й становлення Д. Чижевського як наукового керівника, організатора наукових семінарів й колоквиумів зі славістики для аспірантів, які були обов'язковим навчальним компонентом докторських програм. З'ясовано, що організоване Д. Чижевським

«Славістичне робоче товариство» для аспірантів й докторантів у Марбурзькому університеті мало на меті обговорення й апробацію результатів їх дисертаційних досліджень.

Доведено, що окреслений етап був плідним у пошуково-науковій роботі українського вченого: віднайдення невідомих праць Я. А. Коменського, слов'янських стародруків, листів німецьких релігійних, громадських та культурно-освітніх діячів XVII – XVIII ст., маловідомих праць німецьких містиків і пієтистів.

Для американського періоду (1949-1956 рр.) науково-педагогічної діяльності Д. Чижевського характерними є компаративістичні дослідження слов'янських літератур та викладання курсів літературознавчого спрямування («Порівняльна історія слов'янських літератур», «Давня слов'янська література», «Українська література»). Він намагався зробити компаративістичні славістичні літературні дослідження в американських університетах академічними дисциплінами.

Наступний етап німецького періоду (1956-1977 рр.) найбільш повно продемонстрував професіоналізм Д. Чижевського як викладача, наукового консультанта, дослідника-славіста. У своїй діяльності він зміг поєднати оптимальні форми, прийоми, способи засвоєння дослідних і практичних умінь студентів та докторантів з пізнавальними й навчальними мотивами. Установлено, що пріоритетними принципами науково-педагогічної роботи вченого були: проведення колективної роботи з докторантами (наукові семінари, позааудиторна робота в гуртках), застосування міждисциплінарного підходу до написання наукових досліджень, якості підготовки наукових кадрів, посилення навчальної складової на докторських програмах.

4. У ході дослідження з'ясовано, що основними напрями професійної діяльності Д. Чижевського були:

- науково-освітня діяльність (забезпечення навчального процесу на докторських, магістерських і бакалаврських програмах; керівництво дисертаційними дослідженнями);

- науково-дослідницька робота (обґрунтування основних засад українського кордоцентризму, дослідження української літератури Бароко; висвітлення славістичних та психолого-педагогічних проблем: історії філософії, логіки, етики, порівняльної історії слов'янських літератур, слов'янського мовознавства; розробка основних положень германославістики; відкриття рукопису Я. А. Коменського «Загальна порада про виправлення людських справ», віднайдення маловідомих українських, чеських, словацьких, угорських праць, стародруків та рукописів);

- організаційна діяльність (створення кафедр, інститутів, науково-культурних центрів у Галльському, Марбурзькому, Гейдельберзькому університетах);

- участь у роботі різних наукових товариств, гуртках, академіях (Празький лінгвістичний гурток, Філософське товариство в Празі, Українська вільна академія наук, Міжнародна Гоголівська спілка, Кантівське товариство, Історично-філологічне товариство, Російське філологічне товариство, Інститут славістики у Празі, Хорватська академія наук, Гейдельберзька академія наук та ін.).

5. Матеріали дисертаційного дослідження свідчать, що науковий доробок та педагогічні ідеї Д. Чижевського мають вагоме значення для розвитку й удосконалення системи вищої освіти в Україні. Серед пріоритетних ідей вченого щодо розвитку університетської освіти нами виділено наступні: гуманітаризація вищої освіти з метою підвищення рівня духовності як окремого індивіда, так і цілого суспільства, взаємного культурного зближення народів; формування ідеалів національної культури як базису патріотичного виховання; застосування аксіологічного та антропоцентричного підходів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів задля професійного, морального, культурного розвитку особистості, формування у неї цілісного уявлення про матеріальну й духовну культуру суспільства; формування пізнавальної діяльності особистості, що сприятиме її саморозвитку й самонавчанню впродовж життя.

Установлено, що окремі оригінальні ідеї Д. Чижевського можуть бути використані у процесі підготовки вищих наукових кадрів, а саме: розробка загальної структури організації наукового керівництва; підготовка науково-освітніх програм з чітко вираженими навчальною й науковою складовими, де пріоритетним є науковий компонент; включення до докторських програм спеціальних міждисциплінарних навчальних дисциплін, що сприяють розвитку загальнонаукових компетенцій докторантів.

Результати дослідження не вичерпують усієї повноти поставленої проблеми і не претендують на всебічне розкриття наукового доробку Д. Чижевського. Зокрема актуальним видається дослідження питання рецепції спадщини Д. Чижевського українськими й зарубіжними науковцями, а також вивчення його архівів, епістолярію, мемуарів для виявлення педагогічних поглядів вченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин А. Дмитрий Иванович Чижевский и его личная библиотека в Галле / А. Августин // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Русский путь, 2007. – С. 514 – 525.
2. Автобиография (1941) // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Русский путь, 2007. – С. Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Русский путь, 2007. – С. 46 – 47.
3. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ ст. (1950–2000 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / О. В. Адаменко. – Луганськ, 2006. – 44 с.
4. Адаменко О. О. Методологія персоніфікованого дослідження / О. О. Адаменко // Наука і освіта. – 2010. – № 7. – С.12 – 15.
5. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія : Підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів / А. М. Алексюк / Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Либідь, 1998. – 558 с.
6. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
7. Антонюк Г. Освіта у Києво-Могилянській академії та формування нової педагогічної культури України в період XVII – XVIII ст. / Г. Антонюк. – Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2012. – № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/23995/1/28-212-221.pdf>

8. Артюх В. Філософсько-історичні ідеї у творчості Дмитра Чижевського / В. Артюх // Вісник київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. – 2006. – №81/83. – С. 131 – 134.
9. Барабаш Ю. Гоголіана Дмитра Чижевського / Ю. Барабаш // Дивослово. – 2002. – № 10. – С. 2 – 6.
10. Барабаш Ю. Дм. Чижевский и украинское барокко / Ю. Барабаш // Вопросы литературы. – 1993. – № 1. – С. 151–153.
11. Бенц Э. О смерти Дмитрия Чижевского. Знатоки славянских литератур / Э. Бенц // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 482 – 483.
12. Бенц Э. Панахида по профессору Дмитрию Ивановичу Чижевскому на Горном кладбище в Гейдельберге / Э. Бенц // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 476 – 480.
13. Бетко І. Сковорода-містик в культурологійній концепції Д.Чижевського / І. Бетко // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5– 6. – С.37–47.
14. Бех Ю. В. Саморозгортання соціального світу / Ю. В. Бех. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
15. Бистрова О. Духовна традиція Дмитра Чижевського та ієрархічність його душевного світу / О. Бистрова // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 31 – 36.
16. Бистрова О. О. Поетикальна парадигма романної прози Ф. Достоевського в аспекті теоретичних ідей Д. Чижевського / О. О. Бистрова. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, 2010. – 513 с.

17. Бистрова О. О. Поетика романної прози Ф. Достоевського у світлі духовно-культурної концепції Дм. Чижевського : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.06 / О. О. Бистрова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 40 с.
18. Бистрова О. О. Подих античності в універсумі Дмитра Чижевського [Електронний ресурс] / О. О. Бистрова // Іноземна філологія. – 2010. – Вип. 122. – С. 224-228. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/infil_2010_122_36
19. Бистрова О. О. Стиль Бароко в дослідженнях Д. Чижевського / О. О. Бистрова // Наукові записки Тернопільського національного педуніверситету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль : ТНПУ, 2009 – Вип. 26 – С. 322–330.
20. Бицилли П. Д. И. Чижевский. Гегель в России. / П. Бицилли // Современные записки. – Париж, 1939. – Т. LXX. – С. 289–291.
21. Білецький О. Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства / О. Білецький // Радянське літературознавство. – 1957. – № 1. – С.9–10.
22. Блашків О. Дмитро Чижевський та Словаччина : архівами / О. Блашків // Славістика. – Т. 2 : Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. –С. 197 – 226.
23. Блашків О. Українські вчені у формуванні американської славістики після Другої світової війни: приклад Дмитра Чижевського / Оксана Блашків // Людинознавчі студії. Сер. : Філософія. – 2012. – Вип. 26. – С. 180-195. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2012_26_15
24. Блашків О. Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Д. Чижевського : монографія / О. Блашків. – Siedlce : Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, 2010. – 432 с.
25. Бойко Ю. Вибрані праці / Юрій Бойко. – К. : Медекол, 1992. – 381 с.
26. Бойко Ю. Г. Сковорода у світлі української історії / Ю. Бойко // Сковорода Григорій: образ мислителя / Ін-т філософії НАН України,

- Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. – К., 1997. – С. 284 – 292.
27. Борисенко К. Курйозні вірші Івана Величковського // Київські полоністичні студії. Українсько-польські літературні контакти доби бароко: Зб. наук. пр. – Т. VI.– К., 2004.– С. 341–347.
 28. Ботт Л.-М. От клеток к Гегелю. «Святая община»: воспоминания о пестрой кучке русских ученых во Фрейбурге двадцатых годов// Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 276 – 281.
 29. Буніна Л. М. Історія вищої освіти в Україні / Л. М. Буніна // Науковий вісник Донбасу. – 2013. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_3_2
 30. Буш В. Шесть лет в Гейдельберге с Дмитрием Чижевским / В. Буш // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 404 – 414.
 31. Валявко І. Архівна спадщина Дмитра Чижевського як одне з джерел написання його інтелектуальної біографії: методологічні проблеми та завдання / Ірина. Валявко // Студії з архівної справи та документознавства. – 2009. – Т. 17. – С. 68 – 73. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2009_17_13
 32. Валявко І. Дмитро Іванович Чижевський: біографічний нарис / І. Валявко // Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади // Упорядники: Ірина Валявко і Олександр Чуднов (Україна), Володимир Янцен (Німеччина). — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 23 – 138.
 33. Валявко І. В. Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки : дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Ірина Вікторівна Валявко ; НАН України, Ін-т філософії. – К., 1997. – 219 л.

34. Валявко І. До біографії двох мислителів: Дмитро Чижевський та Юрій Шевельов / І. Валявко // Славістика. – Т. 2 : Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 227 – 266.
35. Валявко І. В. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: Галльський (1932 – 1945) та Марбурзький (1945 – 1949) періоди / І. В. Валявко // Магістеріум. – 2006. – Вип. 23. – С. 70 – 77.
36. Валявко І. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: Гарвардський період 1949 – 1956 рр. / Ірина Валявко // Славістика: зб. наук. праць. – Т. 1: Дмитро Чижевський і світова славістика / [ред. Роман Мних, Євген Пшеничний]. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 45 – 56.
37. Валявко І. Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського: спроба наукової ретроспективи / Ірина Валявко // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. Т. 1 / Дмитро Чижевський ; під ред. В. С. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. – С. XI-XXX.
38. Валявко І. Наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського (до 110-ліття з дня народження вченого) / І. Валявко // Інтернет ресурси [Режим доступу]: www.archives.gov.ua/ArchUkr/Chyjevskiy.rtf 2
39. Валявко І. Нотатки до філософських студій Дмитра Чижевського / І. Валявко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Вип. 9 : Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» / Відп. Редактори : І. Пасічник, Л. Винар, ред. Алла Атаманенко. – Острог : РВВ Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 212 – 222.
40. Валявко І. Погляд у минуле: Гейдельберзький період життя Дмитра Чижевського (1956 – 1977) / І. Валявко // Славістика. – Т. 2 : Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 49 – 68.
41. Валявко І. В. Українська Вільна Академія наук в світлі постатей своїх діячів: Михайло Ветухів – перший президент УВАН у США

- [Електронний ресурс] / І. В. Валявко // Українська біографістика. – 2013. – Вип. 10. – С. 358 – 369. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2013_10_23.
42. Васильев К. И. Работа с архивным материалом / К. И. Васильев // Методы педагогического исследования. – М. : Просвещение, 1972. – 159 с.
 43. Васильева М. А. «Проблематика индивидуальности» в трудах П.М. Бицилли : автореф дис. ... кандидата филологических наук : 10.01.08 / Мария Анатольевна Васильева ; Лит. ин-т им. А.М. Горького. – Москва, 2009. – 24 с.
 44. Васильева М. А. Чижевский Дмитрий Иванович (23.III (4.IV).1894, Александрия, Херсон. губ. – 18.IV.1977, Гейдельберг) – историк, философ, филолог / М. А. Васильева // Литературная Энциклопедия Русского Зарубежья 1918-1940. Писатели русского зарубежья. – Москва, 1997. – С. 435 – 437.
 45. Васянович Г. П. Історія зарубіжної педагогіки і вищої освіти : навчальний посібник / Григорій Петрович Васянович. – Львів : ЛДФА, 2008. – 46 с.
 46. Винкель цум Х.-Ю. Дмитрий Чижевский / Х.-Ю. цум Винкель // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 211 – 250.
 47. Вихрущ А. Глобалізація і педагогіка / А. Вихрущ // Порівняльно-педагогічні студії. – 2013. – № 4. – С. 114 – 118.
 48. Вихрущ А. Дидактична система Я.А. Коменського / А. Вихрущ, В. Вихрущ // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 74 – 76.
 49. Вихрущ А. В. Закономірності розвитку освітніх систем ХХ столітті / А. В. Вихрущ // Освіта в перспективі інтеграції Європи. – Варшава, 2001. – С. 125 – 129.
 50. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посібник для студентів / Омелян Вишневський. – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.
 51. Вікова та педагогічна психологія : Навчальний посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, І. С. Булах,

- Т. М. Зелінська ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Просвіта, 2004. – 413 с.
52. Вільчинський Ю. Історик філософії слов'янства / Ю. Вільчинський // Слово і час. – 1994. – № 4 – 5. – С. 32 – 40.
 53. Віталій з Дубна. Діоптра альбо Зерцало и вираженє живота людского на том свѣтѣ [Електронний ресурс] / Віталій з Дубна // Українська поезія: кінець XVI – середина XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1992. – Режим доступу до книги : <http://litopys.org.ua/ukrpoeetry/anto23.htm>
 54. Возняк С. Дмитро Чижевський (1894-1977) : [біографія] / Степан Возняк, Михайло Голянич, Юрій Москаленко // Філософська думка України: імена та ідеї : навч.-метод. посіб. – 2-е допов. вид. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 125 – 127.
 55. Войцехівська І. Н. Епістолологія. Короткий історичний нарис / І. Н. Войцехівська, В. П. Ляхоцький. – К., 1998. – 52 с.
 56. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів Н. П. Волкова. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — 576 с.
 57. Волковський В. Історико-філософські читання, присвячені 120-річчю від дня народження Дмитра Чижевського [Електронний ресурс] / В. Волковський // Мандрівець. – 2014. – № 6. – С. 85-87. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2014_6_18.
 58. Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський (1894 – 1977): До 100-річчя з дня народження. Бібліографічний покажчик / ОУНБ ім. Д. І. Чижевського. – Кіровоград, 1994. – 20 с.
 59. Гадамер Г.-Г. Спогади про Дмитра Чижевського / Г.-Г. Гадамер // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика. – Дрогобич, 2003. – С. 175 – 178.
 60. Гадамер Г.-Х. Характеристика Д. И. Чижевскому / Г.-Х. Гадамер // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–

- 1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Русский путь, 2007. – С. 683 – 685.
61. Галай О. Ю. Науково-педагогічна діяльність української еміграції у Чехословаччині у міжвоєнний період (1918-1939) : Дис... канд. іст. Наук / О. Ю. Галай. – К., 1998. – 164 с.
 62. Галерея слави України : Дмитро Чижевський : Каталог книжкової виставки [до 120-річчя від дня народження]. – Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка ; [уклад. Н. Джус, І. Петрівська ; відп. За вип. Л. Бабій]. – Івано-Франківськ, 2014. – 15 с.
 63. Галятовський І. Наука албо способъ зложеня казаня / І. Галятовський. // Ключ розуміння. – К.: Наукова думка, 1985 – С. 211 – 238.
 64. Герхардт Д. Воспоминания о Д. И. Чижевском / Д. Герхардт // Славистика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славистика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 195 – 210.
 65. Герхардт Д. Речь в доме Буля на панахиде по Д. И. Чижевскому (21 апреля 1977 года) / Д. Герхардт // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 474 – 476.
 66. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б. С. Гершунский. – М. : Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
 67. Гиляров А.Н. Философия в ее существе, значении и истории / Сост., ред. издания, автор вступ. статьи А. Г. Волков / А. Н. Гиляров– Мелитополь : Изд. дом МГТ, 2007. – Т. 1. – 352 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).
 68. Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії / Л. О. Голубнича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2012_26/files/P2612_30.pdf
 69. Голянич М. Ю. Філософські погляди Т. Шевченка в інтерпретації Д. Чижевського / М. Ю. Голянич // Д. Чижевський і українська культура :

- наук.-аналіт. зб. / під. ред. І. Макаровського. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 14–18.
70. Гольберг М. Я. Інтерпретаційний потенціал як герменевтична проблема / М. Я. Гольберг // *Studia hermeneutica. Герменевтика тексту : між істиною і методом.* – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 9 – 17.
 71. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
 72. Гончарук Ю. В. Педагогічна терміносистема: проблеми та шляхи їх розв'язання / Ю. В. Гончарук // *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Педагогіка.* – 2009. – Т. 112. – Вип. 99. – С. 65 – 72.
 73. Горський В. Дмитро Чижевський як історик філософії України / Вілен Горський // *Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. Т. 1 / Дмитро Чижевський ; під ред. В. С. Лісового.* – К. : Смолоскип, 2005. – С. XXXI – XXXVIII.
 74. Горський В. Дмитро Чижевський як фундатор історико-філософського українознавства / В. Горський // *Діалог культур : Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського.* – К., 1996. – С.12–19.
 75. Горчакова О. Керівництво науковою роботою магістрів та аспірантів як напрям науково-педагогічної діяльності (гностичний компонент) / О. Горчакова // *Вісник Львівського університету. Сер. Педагогічна.* – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 25. – Ч. 3. – С. 87 – 95.
 76. Григорьев А. Л. Русская литература в зарубежном литературоведении / А. Л. Григорьев. – Л., 1977. – 301 с.
 77. Грицак Я. Чижевський Дмитро (5. 4. 1894 - 18. 4. 1977) : [біографія] / Я. Грицак // *Довідник з історії України (А-Я).* – К. : Генеза, 2002. – С. 1055 – 1056.
 78. Гришкова Р.О. Умови формування соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей у процесі вивчення англійської мови //

- Наук. пр. Миколаївського держ. гуманітарного ун-ту ім. Петра Могили. – Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – № 23. – С. 134 – 142.
79. Гумецька А. «Для мене він назавжди залишиться усміхненим...» / А. Гумецька // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 165 – 174
 80. Гумецька А. Д. Чижевський як викладач поезії / Ася Гумецька // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – Режим доступу : archive.nndiuv.org.ua/downloadpdf.html?id=891&what=article
 81. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації [Електронний ресурс] / Н. Гупан // Рідна школа. – 2013. – № 8-9. – С. 67 – 70. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2013_8-9_17
 82. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
 83. Гуссерль Э. Рекомендательное письмо / Э. Гуссерль // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 679.
 84. Гюнцбургер А. Архив и библиотека слависта Д. И. Чижевского – состояние работ по освоению. Третий отчет о каталогизации наследия Д. И. Чижевского в Гейдельберге (май 1988 года) / А. Гюнцбургер // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 509 – 512.
 85. Давидова-Фогельзанг О. Памяти учителя / О. Давидова-Фогельзанг // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 414 – 419.

86. Данилевский Р. Ю. Изучение русской литературы в ФРГ (1958 – 1960) / Р. Ю. Данилевский // Русская литература. – 1961. – № 2. – С. 210 – 221.
87. Даниленко О. В. Чижевський Дмитро Іванович: культуролог, філософ, літературознавець, релігієзнавець, лінгвіст / О. В. Даниленко // Діячі науки і культури України : нариси життя і діяльності / О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька, В. Ф. Колесник [та ін.] ; за заг. ред. : А. П. Коцура, В. П. Коцура, Н. В. Терес. – К. ; Чернівці : Книги - ХХІ, 2010. – С. 634 – 636.
88. Данко О. Проф. Дмитро І. Чижевський у нас і в чужих / О. Данко // Листи до приятелів. – Книга № 5-6-7. – 1966. – Рік XIV, Ч. 157-158-159). – С.43 – 46.
89. Джус О. Високі школи української діаспори як чинник інтеграції зарубіжних українців у світове співтовариство / О.Джус // Научные труды «Современные тенденции в педагогическом образовании и науке Украины и Израиля: путь к интеграции». – Ариэль (государство Израиль): Университетский центр Ариэль в Самарии, 2013. – № 4. – С. 145 – 151.
90. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції / О. В. Джус. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 260 с.
91. Діалог культур : Матеріали Перших наукових читань пам'яті Дмитра Чижевського. – Кіровоград–Київ, 17–19 жовтня 1994. – К., 1996. – 149 с.
92. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження історії педагогіки / Н. Дічек. – 2001. – № 4. – С. 15 – 19.
93. Дмитриев М. В. Православная проповедь в Речи Посполитой во второй половине XVI - первой половине XVII века (по материалам рукописных учительных Евангелий и четых сборников) / М. В. Дмитриев // Prawoslawie w Polsce i Katolicyzm w Rosji / Pod red. J. Bardacha i innych. – Warszawa, 1997. – S. 99 – 107.
94. Дмитрієв В. Невідомий Чижевський: прозріння і відкриття / В. Дмитрієв // Філософська думка, 2010. – № 6. – С. 130 – 132.

95. Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади // Упорядники : Ірина Валявко і Олександр Чуднов (Україна), Володимир Янцен (Німеччина). – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 528 с.
96. Дмитро Чижевський (Некролог) // Сучасність. – Мюнхен, 1977. – Ч. 6 (198). – С. 126.
97. Дмитро Чижевський (1894-1977) філософ, літератор // 100 найвідоміших українців : довідник / під заг. ред. Ю. Павленка. – К. : Автограф : Орфей, 2005. – С. 522 – 525.
98. Дрило С. Дмитро Іванович Чижевский / С. Дрило // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 443 – 449.
99. Дюшеева Н. К. Методологические подходы к профессионально-личностному формированию будущего учителя / Н. К. Дюшеева // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 9. – С. 16–23.
100. Євдотюк А. В. Аксіологічні засади сучасної системи освіти України [Електронний ресурс] / А. В. Євдотюк. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/105/18731-aksiologichni-zasadi-suchasno%D1%97-sistemi-osviti-ukra%D1%97ni.html>
101. Євтух М. Б. Виховне середовище для сільських обдарованих і талановитих школярів : навч. посібник / М. Б. Євтух, І. С. Волощук, В. П. Шепотько. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. Даля, 2008. – 224 с.
102. Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С.В. Житомирская // Археографический ежегодник за 1976 год. – М.: Наука, 1977. – С.41 – 59.
103. Завгородня Т. Дослідження персоналій Західної України 1920-х років та їх внесок у розвиток української педагогіки /Т. Завгородня, І. Стражнікова // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 2. – С. 36 – 39.

104. Зязюн І. А. Гуманізм освіти ХХІ століття: філософський і психологічний аспект / І. А. Зязюн // Теорія і практика управління соціальними системами. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2002. – № 2. – С. 24-35.
105. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність / За ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища школа, 1986. – 543 с.
106. Закидальський Т. Досліди в діаспорі над історією української філософії / Т. Закидальський // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 89–100.
107. Закидальський Т. Дмитро Чижевський як історик української філософії / Т. Закидальський // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 77 – 86.
108. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.14 р. № 1556-VII // Голос України. – 2014. – 1 вересня. – С. 4–67.
109. Згуровський М. З. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі [Електронний ресурс] / М. З. Згуровський. – Режим доступу : <http://www.ntukpi.kiev.ua/bologna>
110. Зеньковский В. В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике / В. В. Зеньковский // Проблема воспитания в свете христианской антропологии. – М. : Школа-Пресс, 1996. – С. 173–226.
111. Зіньковський Ю. Ф. Вищий навчальний заклад / Ю. Ф. Зіньковський // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 100–101.
112. Иваск Ю. Дмитрий Иванович Чижевский / Ю. Иваск // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 492 – 493.
113. Ильин И.П. Постмодернизм. Словарь терминов / И. П. Ильин. – Москва : Intrada, 2001. – 300 с.
114. Ипполитова Н. В. Взаимосвязь понятий «методология» и «методологический подход» / Н. В. Ипполитова // Вестник Южно-

- Уральського державного університету. Серія Образование. Педагогічні науки. – № 13 (146). – 2009. – 80с. – С. 9 – 15.
115. Історія зарубіжної психології (30-е – 60-е роки ХХ століття): Тексти / Під ред. П. Я. Гальперіна, А. Н. Ждан. – М. : Вид-во МГУ, 1986. – 230с.
 116. Історія педагогіки [Текст] : навч. посіб. / М. В. Левківський, О. М. Микитюк ; ред. М. В. Левківський. – Х. : ОВС, 2002. – 240 с.
 117. Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 495 с
 118. Каленюк І. Університети в координатах глобального розвитку / І. Каленюк // Вища школа : Наук.-практ. видання. – 2009. – № 8. – С. 5 – 12.
 119. Кантор В. Можлива ли дружба інтелектуалів в еміграції? (Ф.Степун і Д. Чижевський) / В. Кантор // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 267 – 322.
 120. Карпов Г. Критический обзорь разработки главнихъ русскихъ источников, до истории Малороссии относящихся / Г. Карпов. – Москва, 1870. – 179 с.
 121. Квас О. Західноукраїнська педагогічна думка ХІХ – першої третини ХХ ст. про виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості / О. Квас // Молодь і ринок. – 2012. – № 6. – С. 34–37. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_6_10.
 122. Кемінь В. П. Історія виховання : [навч.- метод. посіб.]. Т. 2. : Від ХІХ ст. до наших днів / В. П. Кемінь, О. В. Квас, О. В. Невмержицька. – Дрогобич, 2013. – 195 с.
 123. Кемінь В. П. Підготовка педагогічних кадрів : історія і сучасність / В. П. Кемінь // Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення і перспективи розвитку. Львівська область / ред. рада вид. : В. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; редкол. тому Н. Скотна (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2012. – С. 44–115.

124. Кемінь В. Празький період у науково-педагогічній діяльності Дмитра Чижевського / В. Кемінь // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 31 – 43.
125. Кемінь В. П. Українське шкільництво у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (1918-1996 рр.) : Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 361 с.
126. Кемпфер Ф. Дмитрий Чижевский / Ф. Кемпфер // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 486 – 487
127. Кірієнко О. М. Проблеми вищої освіти в Україні в контексті глобалізації / О. М. Кірієнко, А. М. Андрейчикова [Електронний ресурс] // Науково-методичні підходи до викладання управлінських дисциплін в контексті ринку праці : Збірник матеріалів конференції. – 2013. – Режим доступу : http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/2679/%D1%82%D0%BE%D0%BC1_p012-014.pdf?sequence=1&isAllowed=y
128. Классен П. Прощальное слово / П. Классен // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 480 – 481.
129. Клибанов А. И. Духовная культура средневековой Руси / А. И. Клибанов. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 368 с.
130. Козак С. Українська романтична історіософія з погляду Дм. Чижевського / Степан Козак // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 29–36
131. Козубцов И. Н. Проблема подготовки молодых научно-педагогических кадров в аспирантуре / И. Н. Козубцов, Л. С. Козубцова // Новые технологии в образовании : Научно-технический журнал. – Воронеж, 2009. – № 5. – С. 86 – 88.,

132. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаетова. – М. : Просвещение, 1974. – 447 с.
133. Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського / В. Кортгаазе. – Дрогобич – К. : Коло, 2005. – 378 с.
134. Кортгаазе В. Дмитрий Чижевский – жизнь знаменитого ученого / В. Кортгаазе. – Drohobycz–Siedlce, 2010 – 254 с.
135. Кортгаазе В. Спроба Дмитра Чижевського зробити славістику Федеративної Республіки Німеччини центром славістичних досліджень між США і СРСР / В. Кортгаазе // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 21 – 30.
136. Кортгаазе В. Чижевський і Коменський. З історії відкриття та інтерпретації основного твору Яна Амоса Коменського // Славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 79 – 98.
137. Кравців Б. 80-річчя проф. Д. Чижевського / Б. Кравців // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – Ч. 4 (160). – С. 35 – 41.
138. Кречотень В.І. Оповідання Антонія Радивиловського / В. І. Кречотень. – К. : Наукова Думка, 1983. – 408 с.
139. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 576 с.
140. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 520 с.
141. Кримський С. Дмитро Чижевський про національне визначення історико-філософського процесу в Україні / С. Кримський // Філософська і соціологічна думка. – 1998. – № 3. – С. 103–110.
142. Кропотова Н. В. Университет как пространство междисциплинарной коммуникации / Н. В. Кропотова // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / Мін-во освіти і науки України, АПН України, Нац. техн. ун-т «ХПІ». – Харків : НТУ ХПІ, 2008. – Вип. 18 (22). – С. 22 – 30

143. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В.Кузьмина. – М. : Высшая школа, 2010. – 340 с.
144. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : Навчальний посібник / А. І. Кузьмінський. – К. : «Знання», 2005. – 486 с.
145. Кулешов В. И. Еще раз о Д. Чижевском и о романтизме и реализме / В. И. Кулешов // Русская литература в оценке современной зарубежной критики : сборник статей / ред. В. И. Кулешов. – М. : Московский гос. университет им. М. В. Ломоносова, 1981. – С. 61 – 76.
146. Кулешов В. И. О методологических просчетах одной историко-литературной концепции : курс русской литературы XIX в. Д. Чижевского / В. И. Кулешов // Русская литература в оценке современной зарубежной критики : против ревизионизма и буржуазных концепций : сборник статей / ред. В. И. Кулешов. – М. : Московский гос. университет им. М. В. Ломоносова, 1973. – С. 7 – 22.
147. Курляк І. Є. Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX-перша половина XX століття) : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Курляк Ірина Євгенівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 44 с.
148. Куценко Л. Олександрія скитська в житті Нестора славистів / Л. Куценко // «Благословенні ви, сліди...» : літературознавчі статті. – Кіровоград : ДЦУ, 1995. – С. 13 – 25.
149. Лапп Э. Библиотека и архив Д. И. Чижевского. О состоянии каталогизации библиотеки и обработке архива (май 1984 года) / Э.Лапп // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 650 – 652.
150. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.

151. Лаухуз А. Кельнские воспоминания о Дмитрие Чижевском / А. Лаухуз // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 431 – 440.
152. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник / М. В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
153. Липинський В. Твори, архів, студії / В. Липинський. – Том 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського – Філадельфія, Пенсильванія, 1973. – 496 с.
154. Лисий І. До проблеми національної визначеності культури: з досвіду Д. Чижевського / І. Лисий // Філософська і мистецька культура. – К., 2004. – С. 134–139.
155. Листування Дмитра Чижевського та Омеляна Пріцака // Дмитро Іванович Чижевський і його сучасники. Листи, спогади / Упорядники: Ірина Валявко і Олександр Чуднов (Україна), Володимир Янцен (Німеччина). – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 359 – 420.
156. Личное дело студента Гейдельбергского университета Чижевского (зимний семестр 1921/22 гг.) ///Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 32.
157. Лісовий В. Дмитро Чижевський: життєвий шлях і світогляд / В. Лісовий // Лісовий В. Культура. Ідеологія. Політика. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С. 297–325.
158. Лісовський В.С. Дмитро Іванович Чижевський: онтологія, гносеологія, філософія культури / В. С. Лісовський // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5 – С. 4 – 18.
159. Лосский Н.О. Обоснование интуитивизма [Электронный ресурс] / Н.О. Лосский // Сайт «ЛитМир – Электронная Библиотека». – Режим доступа : <https://www.litmir.co/br/?b=82420>

160. Лутай В. Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їхнє впровадження в педагогічну практику / В. Лутай // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 30 – 37.
161. Лучкевич В. В. Дмитро Чижевський – дослідник невідомої педагогічної спадщини Я. А. Коменського / В. В. Лучкевич // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2009. – Вип. 46. – С. 83 – 87.
162. Лучкевич В. В. Коменіана в українській педагогічній історіографії (друга половина XIX – перша половина XX ст. : : дис... канд. педагог. наук: 13.00.01 / Вікторія Володимирівна Лучкевич ; Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2009. – 223 арк.
163. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : Навч. посібник / О. О. Любар [и др.] ; ред. О. О. Любар. – К. : Знання, 2003. – 450 с. – (Серія «Вища освіта XXI століття»).
164. Магид С. Д. И. Чижевский в «украинской» Праге в 1924 – 1932 гг. : историко-публицистическое исследование / С. Магид // Rossica : Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. – Praha : Euroslavica, 2007. – С. 1 – 48.
165. Магидова М. Достоевский в трудах пражских ученых-эмигрантов (А. Бем, Н. Осипов, Д. Чижевский) / М. Магидова // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами : Сборник докладов. – Прага, 1995. – С. 197 – 213.
166. Магидова М. К публикации писем Д. И. Чижевского А. Л. Бему / М. Магидова // Rossica : Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. – Praha : Euroslavica, 2007. – С. 49 – 96.
167. Майданюк І. Проблема українського національного характеру в дослідженнях Дмитра Чижевського / І. Майданюк // Наукові записки. Серія : Філософія, економіка, соціологія. – Тернопіль, 1999. – Вип.2. – С.20–22.
168. Макаров А. Світло українського барокко / А. Макаров. – К. : Мистецтво, 1994. – 286 с.

169. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності / О. Мандебура. – К. : ІПіЕНД, 2011. – 276 с.
170. Международный научный семинар «Роман Якобсон, Дмитрий Чижевский и пути становления филологии русского зарубежья: поиски, диалоги, конфликты»[Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу :<http://www.bfrz.ru/?id=1473&mod=news>
171. Менжулін В. Біографістика між філософією життя та герменевтикою : досвід В. Дильтея / В. Менжулін // Докса. Збірник наукових праць з філософії і філології. – 2008. – Вип. 12 : Німецька традиція в філософії та культурі. – С. 211 – 220.
172. Мерфі Н. Українознавчі наукові установи в США (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Н. Мерфі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Вид-во «Просвіта», 2005. – Вип. ХІХ. – С. 381–386.
173. Мишанич О. Дмитро Чижевський – історик давньої української літератури / О. Мишанич / Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С. 7 – 17. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/chyzh/chyb01.htm>
174. Мірний І. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова 1923 – 1933 / І. Мірний. – Прага : Видання Укр. висок. педагог. Інституту за допомогою м-ва шкільн. й нар. Освіти ЧСР, 1934. – 144 с.
175. Мних Р. Дмитро Чижевський – «ні в нас, ні в чужих» / Р. Мних // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 93 – 102
176. Мних Р. Pro et Contra або три парадокси Дмитра Чижевського // Славістика: Зб. наук. праць. Т. 1: Дмитро Чижевський і світова славістика. – Дрогобич: Коло, 2003. – С.13–20.
177. Мозгова Н. Загальнофілософські пошуки підстав об'єднання логіки з гносеологією (на прикладі Київської духовно-академічної філософії) / Н. Мозгова // Філософські обрії. – 2007. – № 17. – С. 30–42.

178. Морозовская М. И. У истоков : Александрия, Петербург, Киев. Записки / М. И. Морозовская // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 157 – 206.
179. Мухина В. С. Психологический смысл исследовательской деятельности для развития личности / В. С. Мухина // Школьные технологии. – 2006. – № 2. – С. 19–31.
180. Мюллер Л. Новатор славистических исследователей / Л. Мюллер // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 483 – 485.
181. Надъярных Н. С. Дмитрий Чижевский. Единство смысла / Н. С. Надъярных ; Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького РАН. – М. : Наука, 2005. – 366 с.
182. Наєнко М. Порівняльна славістика в інтерпретації Дмитра Чижевського / М. Наєнко // Слово і час: Науковий журнал. – 2004. – №6. – С.65 – 67.
183. Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність : українська література в контексті європейського літературного процесу / Д. С. Наливайко. – Київ : Дніпро, 1988 . – 395 с.
184. Національний освітній глосарій: вища освіта / 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад. : В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова / За ред. В.Г. Кременя.– К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014.– 100 с.
185. Нахлік Є. До верифікації концепції Д. Чижевського про кордо- й україноцентричний світогляд П. Куліша // IV Міжнар. конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня, 1999: Літературознавство. –К., 2000. – Кн. 1. – С.319–328.

186. Наш земляк Дмитро Чижевський – видатний учений-енциклопедист, філософ та історик культури й науки: навчально-методичний посібник / Л. А. Гайда, А. Б. Іванко, Н. В. Жахалова, В. І. Жванко, Ф. О. Шепель – Кіровоград: 2014. – 68 с.
187. Невмержицька О. В. Розвиток аксіологічних ідей у вітчизняному освітньому просторі XIX – першої третини XX століття : автореф. дис. . д-ра пед. наук : 13.00.01 / О. В. Невмержицька. – Дрогобич, 2013. – 44 с.
188. Нервлий М. Дванадцять листів Д. Чижевського до Є. Маланюка / М. Нервлий // Дукля. – 1995. – Роčník 5. – Číslo 2. – S. 45 – 52.
189. Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII начала XVIII в. / В. М. Ничик. – К. : Наук. думка, 1978. – 298 с.
190. Ничкало Н. Педагогічні і психологічні дослідження в Україні: проблеми і перспективні напрями / Н. Ничкало // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. / АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського – К.; Вінниця, 2002. – Вип. 2, ч. 1. – С. 16 – 22.
191. Новиков А. М. Методология образования. Издание второе / А. М. Новиков – М. : Издательство «Эгвес», 2006. – 488 с.
192. Огнев'юк В. О. Освіта міжпарадигмального періоду / В. О. Огнев'юк // Нова парадигма. – 2006. – № 50. – С. 36 – 48.
193. Одарченко М. Роль Дмитра Чижевського у формуванні філософської культури українського народу / М. Одарченко // Українська національна ідея: реалії та перспектива розвитку. – Львів, 2002. – Вип. 13. – С. 190–198.
194. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Л. Ортинський – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
195. Оршанський Л. Про потребу кардинальних змін у галузі вітчизняної освіти / Л. Оршанський // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2016. – Вип. 16. – С. 371 – 378. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2016_16_49.

196. Паламарчук О. Л. 165 років славістики в Київському університеті / О. Л. Паламарчук, О. Р. Чмир // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – 2011. – Вип. 14. – С. 103 – 111.
197. Пантюк М. До питання про теоретичні підходи відомих вітчизняних педагогів у підготовці вчителя до виховної роботи у XX столітті / М. Пантюк, Т. Пантюк // Молодь і ринок. – 2011. - № 10. – С. 25 – 28.
198. Пантюк М. П. Підготовка майбутнього вчителя до виховної роботи: історико-педагогічний аспект : монографія / М. П. Пантюк. – Дрогобич : РВВ ДДПУ, 2010. – 397 с.
199. Пантюк Т. І. Основи корекційної педагогіки : курс лекцій / Т. І. Пантюк, О. В. Невмержицька, М. П. Пантюк ; Дрогобиц. держ. пед. ун-т. – Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І.Франка, 2007. – 278 с.
200. Панченко В. Небо Дмитра Чижевського / В. Панченко // Всесвіт. – 1995. – № 10 – 11. – С. 149 – 150.
201. Педагогика : большая современная энциклопедия / [сост. Е. С. Рапацевич]. – Минск : Современное слово, 2005. – 720 с.
202. Пеленський Я. Научные публикации Д.Чижевского, указанные им самим при поступлении в Галльский университет на должность лектора славістики в 1932 году / Я. Пеленський // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 11. – С. 52 – 54.
203. Пизюр Є. Дмитро Іванович Чижевський. До 60-літнього ювілею / Є. Пизюр. – Новий Ульм : Вид-во «Україна», 1955. – 52 с.
204. Пінчук Т. Д. Педагогіка у Ніжинській вищій школі / Т. Д. Пінчук ; Ніжинський держ. пед. ін-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДПУ, 2002. – 101 с.
205. Плазова Т. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність наукових осередків української діаспори в США / Т. Плазова // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку : Збірник наукових праць. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – Вип. 22. – С. 28 – 33.

206. Плетнев Р. Памяти ушедших (Д. И. Чижевский)/ Р. Плетнев // Новсый журнал. – Нью-Йорк, 1977. – Кн. 128. – С. 268 – 272.
207. Погорілий А. О. Дмитро Чижевський як історик філософії : Автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.05 / А. О. Погорілий ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
208. Полонський А. Сторінки з життя Дмитра Чижевського / А. Полонський // Вітчизна. – 2004. – № 3. – С. 138 – 142.
209. Попова Т. Историография в человеческом измерении / Т. Попова // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 22. – С. 265 – 292.
210. Поцюрко О. Ю. Історія людства як історія «царства земного» і «Царства Божого» у тлумаченні Августина Блаженного / О. Ю. Поцюрко // Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Науково-видавничий центр ДДПУ імені Івана Франка, 2007. – Вип. 16. Філософія. – С. 64 – 73.
211. Пріцак О. Пам'яті Дмитра Чижевського / О. Пріцак, І. Шевченко // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 10. – С. 86–99.
212. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13.12.91 р. № 1977-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
213. Пшеничний Є. Дмитро Чижевський і Наукове товариство імені Шевченка / Є. Пшеничний // Славістика: зб. наук. праць. – Т. 2 : Дмитро Чижевський і європейська культура / [ред. Євген Пшеничний, Роман Мних, Володимир Янцен]. – Дрогобич : Коло, 2011. – С. 323 – 334.
214. Пшеничний Є. Листування Дмитра Чижевського з Василем Сімовичем / Є. Пшеничний, В. Янцен // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 251 – 330.
215. Райнер Х. Жизненный путь Чижевского / Х. Райнер // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост.,

- вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 482.
216. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода / Д. И. Раскин // Актуальные вопросы историографии : сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров и О. Е. Кошелевой. – М. : Изд. АПН СССР, 1986. – С. 85 – 98.
217. Регейло І. Ю. Тенденції підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття : автореферат дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / І. Ю. Регейло ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 39 с.
218. Роджерс К. Эмпатия / К. Роджерс // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М., 1984. – С.135 – 337.
219. Роте А. Слова у гроба Дмитрия Чижевского / А.Роте // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 481.
220. Рузавин Г. И. Методы научного исследования / Г. И. Рузавин. – М. : Издательство «Мысль», 1974. – 237 с.
221. Савчук Б. Актуальні проблеми розвитку педагогічної персоналістики в Україні / Б. Савчук // Педагогічна персоналістика : теорія, історія, освітня практика : Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, присвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової (25 лютого 2016 р., м. Івано-Франківськ, Україна) / за заг. ред. Т. К. Завгородньої. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 55 – 57.[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://conference.pu.if.ua/forum/files/25022016/1/Savchyk.pdf>
222. Садова Т. Аксіологічний підхід у системі педагогічної методології / Т.Садова // Дошкільна освіта. – 2010. – № 1(27). – С. 63 – 69.
223. Сазонова Л.И. Поэзия русского барокко (вторая половина XVII – начало XVIII в.) / Л. И. Сазонова. – М. : Наука, 1991.– 263 с.

224. Саух П. Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький / П. Ю. Саух. – Рівне : Волинські обереги, 2002. – 244 с.
225. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / В. В. Сафонова. – Воронеж : Истоки, 1996. – 226 с.
226. Сидорин В.В. Интерпретация гегелевской диалектики в философии В. С. Соловьева : автореф. дисс.... канд. филос. наук : 09.00.03 / В. В. Сидорин ; ИФ РАН. – М., 2013. – 22 с.
227. Сисоєва С. Наукові ступені Ph.D. та Ed.D. в галузі освіти у США : дискусійні аспекти / С. Сисоєва // Освітологія. – 2016. – № 5. – С. 81–87. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/osvit_2016_5_15.
228. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
229. Січкаренко Г. Г. Трансформації вищої освіти в незалежній Україні : Монографія / Г. Г. Січкаренко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – 362 с.
230. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Надія Скотна. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с.
231. Скотний В. Філософія: Історичний і систематичний курс : навч. посібник / Валерій Скотний. – К. : Знання України, 2005. – 576 с.
232. Славістика : зб. наук. праць. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / ред. Роман Мних, Євген Пшеничний. – Дрогобич : Коло, 2003. – 444 с.
233. Славістика : зб. наук. праць. – Т. 2 : Дмитро Чижевський і європейська культура / ред. Євген Пшеничний, Роман Мних, Володимир Янцен. – Дрогобич : Коло, 2011. – 534 с.
234. Соловьева Н. В. Научное взаимодействие как особая форма общения руководителя и аспиранта / Н. В. Соловьева // Мир психологии. – 2008. – № 1. – С. 71–77.
235. Сообщение о докладе Чижевского «Современная русская философия» в Кантовском обществе города Галле (1933) // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст.

- В. Янцена; Комент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 680.
236. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, и др. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
237. Сруп М. Х. Сообщение о докладе Чижевского «Современная русская философия» в Кантовском обществе города Галле (1933) / М. Х. Сруп // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 681.
238. Стасюк Л. О. Репрезентація протестантської ортодоксії у новоєвропейському просторі / Л. О. Стасюк // Вісник Житомирського державного університету. – 2014. - Випуск 1 (73) : Філософські науки. – С. 44 – 48.
239. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович.– К. : Рад. школа, 1985.– 312 с.
240. Степко М. Світові тенденції розвитку систем вищої освіти та проблеми забезпечення якості й ефективності вищої освіти в Україні / М. Степко // Вища школа – 2013. – № 7. – С. 13–22.
241. Стражнікова І.В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) [Текст] : дис.... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Інна Василівна Стражнікова ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2015. – 601 арк.
242. Стрелка Ю. Всесвітнє значення Дмитра Чижевського / Ю. Стрелка // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С.90–96.
243. Суділовська М. Внесок Д. Чижевського в розвиток університетської освіти / М. Суділовська // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» : Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 7. – С. 214 – 217.

244. Суділовська М. Листування як важливе джерело вивчення науково-педагогічної діяльності Дмитра Чижевського / М. Суділовська // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2015. – Вип. 43. – С. 458 – 462.
245. Суділовська М. Наукова спадщина Дмитра Чижевського крізь призму педагогічної рефлексії / М. Суділовська // Проблеми підготовки сучасного вчителя : збірник наукових праць. – Умань, 2014. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 251 – 255.
246. Суділовська М. Педагогічна спадщина Я. А. Коменського в оцінках Дмитра Чижевського / М. Суділовська // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. – Суми, 2015. – № 6 (50). – С. 352 – 359.
247. Суділовська М. М. Науково-педагогічна діяльність Дмитра Чижевського у місті Галле (1932-1945) / М. М. Суділовська // Zbór raportów naukowych «Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (29.06-30.06.2014, Wrocław). – Warszawa: Wydawca: Sp.z.o.o. «Diamond trading tour», 2014. – Część 3. – S. 43 – 46.
248. Суділовська М. Освітня діяльність Дмитра Чижевського : празький період / М. Суділовська // Молодь і ринок : Щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2014. – № 11 (118). – С. 149 – 151.
249. Суділовська М. Особливості розвитку чижевськознавства в Україні: теоретико-педагогічний аспект / М. Суділовська // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті : Матеріали I-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 19 – 20 листопада 2015 року / [редактори -упорядники : І. Зимомря, В. Ільницький]. – Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 161 – 162.
250. Суділовська М. Філософсько-педагогічні погляди Г. Сковороди в дослідженнях Д. Чижевського / М. Суділовська // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. . – Бердянськ : ФО-П Ткачук О. В., 2016. – Випуск 1.– С. 54 – 60.

251. Сулима М. М. Теорія віршування на Україні в XVI–XVIII ст. / М. М. Сулима // Літературна спадщина Київської Русі і української літератури XVI–XVII ст. – К., 1981. – С.101–118.
252. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 67 с.
253. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К. : АПН., 2003. – С. 16–25.
254. Творческая автобиография // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 47 – 57.
255. Тетеріна-Блохін Д. Листування Домета Олянич з Дмитром Чижевським / Д. Тетеріна-Блохін // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 377 – 396.
256. Ткачова Н. О. Аксиологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі : [монографія] / Н. О. Ткачова. – Луганськ : ЛНПУ імені Т.Г. Шевченка; Х. : Видавництво «Каравела», 2006. – 300 с.
257. Ткачук М. Дмитро Чижевський і традиція українського «серцезнавства» / М. Ткачук // Філософська думка. – 2008. – № 2. – С. 51 – 60.
258. Тоичкина А. Д. И. Чижевский о Федоре Достоевском // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 451 – 459.
259. Траутман Р. Характеристика Д. И. Чижевскому / Р. Траутман // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Русский путь, 2007. – С. 681 – 682.

260. Трощинський В. Міжвоєнна українсько-політична еміграція: результати і актуальні напрямки вивчення проблеми / В. Трощинський // Українська діаспора. – Київ – Чикаго, 1997. – Ч.10. – С.132 – 136.
261. Ульяновський В. Ціле море інтелекту: мисти Дмитра Чижевського до Миколи Геппенера 1944 року / В. Ульяновський // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 335 – 276.
262. Ушкалов Л. Сковородіана Дмитра Чижевського / Л. Ушкалов // Медієвістика: Зб. наук. ст. – Одеса, 2002. – Вип.3. – С.149–165.
263. Феденко П. Дмитрий Чижевский (4 апреля 1894 – 18 апреля 1977). Воспоминания о жизни и научной деятельности / П. Феденко // // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 245 – 275.
264. Феденко П. Нестор славістики/ П. Феденко // // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 468 – 473.
265. Филипович Л. Дмитро Чижевський: як ми його бачимо / Л. Филипович // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 98-102.
266. Фініков Т. Сучасна вища освіта: світові тенденції та Україна / Т. Фініков. – К. : Вид-во «Таксон», 2002. – 176 с.
267. Фіцула М. М. Вступ до педагогічної професії : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула – 2-е вид. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 136 с.
268. Флоровский Г. В. Чижевський Дм. Нариси з історії філософії на Україні. – Прага, 1931. – 175 с. / Г. В. Флоровский // Путь. – 1931. – № 31. – С. 93 – 94.

269. Флоровский Г. В. Чижевський Дм. Філософія на Україні – спроба історіографії. – Прага, 1926, 200с. / Г. В. Флоровский // Путь. – 1929. – № 19. – С. 118 – 119.
270. Франко В. Библиотека Чижевского. Первый отчет о каталогизации наследия Д. И. Чижевского в Гейдельберге (март 1981 года) / В. Франко // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье»; Русский путь, 2007. – С. 503 – 560.
271. Хруцький А. Коментар до історіографії філософії в Україні Чижевського / А. Хруцький // Сучасність. – 1988. – Ч. 5 (325). – С. 61–68.
272. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков / М. П. Цапенко – М. : Стройиздат, 1967. – 234 с.
273. Чепіль М. М. Педагогічні технології : навч. посіб. / М. М. Чепіль, Н. З. Дудник. – К. : Академвидав, 2012. – 222 с.
274. Чепляева Л. А. Формирование гностической профессиональной деятельности учителя: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 / Чепляева Людмила Алексеевна. – Москва, 1997. – 350 с.
275. Черепанова С.О. Філософія освіти. Світоглядно-гуманітарний вимір : людина-наука- культура-мистецтво-стиль мислення / С.О. Черепанова. – Львів: Світ, 2011. – 407 с.
276. Чижевський Д. Бібліотека Феофана Прокоповича // Українське літературне бароко : вибрані праці з давньої літератури / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – С. 469 – 478.
277. Чижевский Д. И. Василий Васильевич Зеньковский / Д. И. Чижевский // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 822 – 824.
278. Чижевский Д. Воспоминания о меньшевиках на Украине 1919 – 1920 гг. / Д. Чижевский // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к

- біографії (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комент. В. Янцена і др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 74 – 83.
279. Чижевський Д. І. Йозеф Вашица / Д. І. Чижевський // Чижевський Д. І. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Матеріали к біографії (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комент. В. Янцена і др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 832 – 836.
280. Чижевський Д. І. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Матеріали к біографії (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комент. В. Янцена і др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – 848 с.
281. Чижевський Д. Історія української літератури / Чижевський Дмитро Іванович. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.
282. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 511 с.
283. Чижевський Д. Історія української літератури: від початків до доби реалізму / Д. І. Чижевський. – Т. : Презент, 1994. – 480 с.
284. Чижевський Д. К истории чешско-русских и чешско-украинских взаимоотношений / Д. Чижевський // Центральная Европа. – 1931. – № 10. – С. 605–611.
285. Чижевський Д. І. Князь Николай Сергеевич Трубецкой / Д. І. Чижевський // Чижевський Д. І. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Матеріали к біографії (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Комент. В. Янцена і др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 829 – 831.
286. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – К. : Вид-во «Оріон» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
287. Чижевський Д. Поза межами краси (до естетики барокової літератури) / Д. Чижевський. – Нью-Йорк : Українсько-Американське видавниче товариство, 1952. – 22 с.

288. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур / Д. Чижевський. – Київ : Видавничий дім «Академія», 2005. – 288 с.
289. Чижевский Д. И. Пражские воспоминания. Возникновение Пражского лингвистического кружка и его достижения / Д. И. Чижевский // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. : Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 83 – 92.
290. Чижевский Д. Произведения Коменского у восточных славян в 17 – 18 вв. / Д. Чижевский // Slavica. – 1970. – XXXIX. – №14. – С. 512 – 530.
291. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі / Д. І. Чижевський ; підгот. тексту, ред., передм. М. Наєнка. – К. : Просвіта, 1999. – 118 с.
292. Чижевский Д. Творческая автобиография. Июль 1945 года / Д. Чижевский // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 47 – 57.
293. Чижевський Д. І. Українське літературне бароко: Вибрані праці з давньої літератури / Д. І. Чижевський / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України / Омелян Пріцак (голова ред.кол.), О. В. Мишанич (підготов. вид., передм.). – К. : Обереги, 2003. – 575 с.
294. Чижевский Д. Українські друки в Галле / Д. Чижевський. – Краків – Львів : Українське видавництво, 1943. – 32 с.
295. Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х т. / Під заг. ред. В. Лісового / Дмитро Чижевський. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2005. – 402 с.
296. Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х т. / Під заг. ред. В. Лісового / Дмитро Чижевський. – Т. 2. – К. : Смолоскип, 2005. – 354 с.
297. Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х т. / Під заг. ред. В. Лісового / Дмитро Чижевський. – Т. 3. – Київ : Смолоскип, 2005. – 456 с.
298. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова / Дмитро Чижевський. – Харків : Прапор, 2004. – 272 с.

299. Чижевський Д. І. А. Г. Франк як історик філософії і літератури / Д. І. Чижевський // Філософська і соціологічна думка. – К., 1990. – № 11. – С.36 – 49.
300. Чижевський Д. Юрій Клен, вчений та людина. (Із спогадів. Написано 1949) // Дмитро Чижевський. Філософські твори у 4-х томах. – Київ : Смолоскип, 2005. – Т.2. – С. 244 – 254.
301. Ч. Д. [Чижевский] Терроризм и коммунизм (О новой) книге Каутского / Д. Ч. [Чижевский] // Социалистический вестник. – Берлин, 1921. – С. 5 – 7.
302. Шаталов Д. Источники личного происхождения (методика изучения и публикации). Учебное пособие [Электронный ресурс] / Д. Шаталов. – Екатеринбург, 2006. – Режим доступа: www.hist.usu.ru/public2/my_img/6801.doc.
303. Шахматов О. О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського язика : Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von S. von Smal-Stocky und T. Gartner. Wien, 1913 / О. О. Шахматов // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 7 – 19.
304. Шкандрій М. Історія, стиль, епоха, культура: до проблеми періодизації Д. Чижевського / М. Шкандрій // Слово і час. – 1995. – № 7. – С. 30–35.
305. Щербань Т. О. Наукові досягнення і компроміси [Електронний ресурс] / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2009. – № 1. – С. 13 – 25. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2009_1_4
306. Эко У. Как написать дипломную работу. Гуманитарные науки: Учебно-методическое пособие / Умберто Эко / Пер. с ит. Е. Костюкович. – М. : Книжный дом «Университет», 2003. – 2 изд. – 240 с.
307. Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 444 с.
308. Юркевич П.Д. Вибрані праці / П. Д. Юркевич. – К., 1994. –315 с.
309. Юрьева З. О. Воспоминания о лекциях и семинарах профессора. Д. И. Чижевского в Гарвардском унiversитете в 1949 – 1956 годах / З. О. Юрьева // Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. : Материалы к

- биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 350 – 355.
310. Янцен В. Врятувати, зберегти й осмислити. Про долю книжкових зібрань та архівів Дмитра Івановича Чижевського у Німеччині / В. Янцен // Славістика. – Т. 1 : Дмитро Чижевський і світова славістика / За ред. Р. Мниха, Є. Пшеничного. – Дрогобич : Коло, 2003. – С. 135 – 164.
311. Янцен В. Дмитро Чижевський в Німеччині (з архівів Галле) / В. Янцен // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 12. – С.79–97.
312. Янцен В. В. До історії влаштування Дмитра Чижевського та викладання ним в об'єднаному університеті міст Галле і Віттенберга. / В. В. Янцен // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 11. – С. 46 – 52.
313. Янцен В. Мой Галле (Интервью о Дмитрие Ивановиче Чижевском) [электронный ресурс] / В. Янцен. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/statii/2007/chizh_yans.html
314. Янцен В. В. Неизвестный Чижевский. Обзор неопубликованных трудов В. В. Янцен. – СПб. : РХГА, 2008. – 162 с.
315. Янцен В. О наследии Дмитрия Ивановича Чижевского / В. Янцен // В кн. : Чижевский Д. И. Избранное: В 3 т. – Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977) / Сост., вступ. ст. В. Янцена; Коммент. В. Янцена и др. – М. : Библиотека-фонд «Русское зарубежье» ; Русский путь, 2007. – С. 5 – 24.
316. Янцен В. Про деякі проблеми і парадокси чижевськознавства / В. Янцен // Славістика. – Т. 2. Дмитро Чижевський і європейська культура / Ред. Є. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен. – Дрогобич, 2011. – С. 11 – 20.
317. Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności «Ukrainy» pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym / J. Baudouin de Courtenay // Записки наукового Товариства імені Шевченка. – 1925. – Т. CXLI—CXLIII. – С. 1 -19.
318. Bielfeldt S. Dmitrij Tschizewskij und Ludolf Müller erinnernd: Abendland, Morgenland / Sigrun Bielfeldt. – München ; Berlin ; Washington, DC : Sagner, 2015. – 281 S.

319. Berkefeld W. Zum Geleit. Ein kleiner Kreis in Halle / W. Berkefeld // *Orbis Scriptus* : Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966. – S. 27 – 33.
320. Bojko-Blochyn J. Dmytro Ivanovyč Čyževs'kyj / J. Bojko-Blochyn. – Heidelberg : Winter, 1988. – 32 S.
321. Comenius Johann Amos: Pampaedia. Lateinischer Text und deutsche Übersetzung. Herausgegeben von Dmitrij Tschizewskij in Gemeinschaft mit Heinrich Geissler und Klaus Schaller. – Heidelberg, 1960. – 519 S.
322. Čiževsky D. Comenius' «Labyrinth of the World» : Its Themes and Their Sources / D. Čiževsky // *Harvard Slavic Studies*. – 1953. – Vol. I. – P. 83–135.
323. Čyževskyj D. Foliové vydání vševědného díla Komenského // *Archiv pro bádání o životě J. A. Komenského*. – Brno, 1937. – Svazek 14. – S. 6 – 11.
324. Čyževskyj D. Hallské rukopisy děl J. A. Komenského / D. Čyževskyj // *Archiv pro bádání o životě J. A. Komenského*. – Brno, 1940. – Sešit 15. – S. 85 – 107.
325. Čyževskýj D. Neue Comenius-Funde / D. Čyževskýj // *Zeitschrift für slavische Philologie*. – 1935. – Band 12. – S. 179 – 183.
326. Čyževskyj D. Štúrova filozofia života / D. Čiževsky. – Bratislava : SUS, 1941. – 128 s.
327. Čyževskýj D. Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte / D. Čyževskýj // *Slavische Rundschau*. – 1936. – Völker 8. – S. 69 – 80.
328. Čyževskýj D. Ztracené části Pansofie Komenského nalezeny / D. Čyževskýj // *Slovo a slovesnost*. – 1935. – Ročník 1. – Číslo 2. – S. 118 – 119.
329. Dimitrij I. Tschizewskij und seine hallesche Privatbibliothek : bibliographische Materialien / Angela Richter (Hg.). Eingeführt von André Augustin. Bearb. von A. Augustin und A. Richter. – Münster : LitVerlag, 2003. – 479 S.
330. Dmytro Čyževskyj, osobnost a dílo : sborník příspěvku z mezinárodní konference pořádané Slovanskou knihovnou při Národní knihovně ČR,

- Filozofickým ústavem AV ČR, Slovanským ústavem AV ČR a Ústavem pro českou literaturu AV ČR, 13.-15. června 2002 v Praze / [redakce sborníku Z. Rachůnková, F. Sokolová a R. Šišková] / Vyd. 1. / Praha : Národní knihovna České Republiky, Slovanská knihovna , 2004. – 485 p.
331. Doležel L. kompozice labyrintu světa a ráje srdce J. A. Komenského / L. Doležel // Česká literatura. – 1969. – № 17. – S. 37–54.
332. Festschrift für Dmytro Čyževs'kyj zum 60. Geburtstag am 23. März 1954. – Berlin : Osteuropa-Institut ; Wiesbaden : Harrassowitz, 1954. – 306 S.
333. Frank S. Hegel bei den Slaven. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft für slavistische Forschung in Prag, mit Unterstützung des Slavischen Institutes in Prag herausgegeben von D. Čyževskyj. Reichenberg, 1934. / S. Frank // Zeitschrift für slavische Philologie. – Leipzig, 1935. – Band XII. – S. 435–440.
334. Gerhardt D. Schiftenverzeichnis von D.I. Cyzevskyj (1912-1954) / D. Gerhardt // Festschrift für Dmytro Čyževskyj zum 60. Geburtstag. – Berlin, 1954. – S. 1 – 34.
335. Göbner R. Tschizewskijs «Geburtshilfe» bei der Entstehung einer wissenschaftlichen Ukrainistik in Deutschland / Rolf Göbner // In memoriam Dmitrij Tschizewskij (1894-1977) : Beiträge des estkolloquiums am 30.04.1997. – 1997. – S. 35 – 43.
336. Grasshof H. Ein Verfechter des Idealismus und Mystizismus. Zum Wirken Prof. Tschizewskij / H. Grasshof // Wissenschaft am Scheidewege. Kritische Beiträge über Slawistik, Literaturwissenschaft und Ostforschung in Westdeutschland. / Hrsg. v. Gerhard Ziegengeist. – Berlin 1964. – S. 130–139.
337. Hendrich J. Komenského logika / J. Hendrich // Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského. Zábřeh na Moravě. – Brno, 1937. – Band 14. – S. 131–138.
338. Hessen S. Resension auf D. Tchyževskij. Нариси з історії філософії на Україні / S. Hessen // Slavicshce Rundschau. – 1931. – B. 3. – № 3. – S. 12 – 13.
339. Jakobson R. Quelles sont les méthodes les mieux appropriées a un exposé complet et pratique de la phonologie d'une langue quelconque? / Roman

- Jakobson // Premier Congrès International de Linguistes, Proposition. – Nijmegen : Librarie Richelle, 1928. – P. 36–39.
340. Jan Patocka – Klaus Schaller – Dimitrij Tschizewskij: philosophische Korrespondenz 1936 – 1977 / [red. Věra Schifferová, Helga Blaschek-Hahn]. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 2010. – 183 S.
341. Korthaase W. Dimitrij Tschizewskij – ein Philosophiehistoriker wird Lektor der russischen Sprache / W. Korthaase // Richter. – 1997. – S. 19 – 50.
342. Korthaase W. Zwei Philosophen und ein dritter - Dmytro Čyževskýj, Hans-Georg Gadamer und Martin Heidegger./ Werner Korthaase. // Studia Comeniana et historica. Časopis Muzea J. A. Komenského v Uherském Brodě pro komeniologii, historii 16., 17., a 18. století a regionální dějepis moravsko-slovenského pomezí. – Uherský Brod : Muzeum J. A. Komenského, 2004. – Ř. 34 – Č. 71-72. – S. 229 – 242.
343. Kroner R. Zum Problem das Übergeschichtlichen / R. Kroner // Orbis Scriptus. Dimitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag / Hrsg. von D. Gerhard, W. Weintraub, H.-J. zum Winkel. – München Wilhelm Fink Verlag, 1966. – S. 439–445.
344. Lachmann R. Intertekstualnost kao konstitucija smisla / R. Lachmann // Intertekstualnost i intermedijalnost / ur. Zvonko Maković i dr. – Zagreb : Zavod za znanost o književnosti, 1988. – S. 75–108
345. Losskij N. Hegel bei den Slaven / N. Losskij // Slavische Rundschau. – . 1934. – Bd. VI. – S. 357–359.
346. Matejka L. Dmytro Čyževskyj : Between East and West / L. Matejka // Dmytro Čyževskyj. Osobnost a dílo / Dmytro Čyževskyj. – Praha : Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna, 2004. – S. 177 – 182.
347. Mirvaldova H. Alegoričnost v labyrintu světa a ráji srdce J. A. Komenského / H. Mirvaldova // Slovo a slovesnost. – 1970. – № 31. – S. 353–365.
348. Orbis Scriptus. Dimitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag / Hrsg. von D. Gerhard, W. Weintraub, H.-J. zum Winkel. – München Wilhelm Fink Verlag, 1966. – 987 S.

349. Patočka J. Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského / J. Patočka // *Acta Comeniana*. – 1957. – № 2. – S. 208 – 210
350. Patočka J. Některé z dnešních úkolů bádání o Komenském / J. Patočka // *Acta Comeniana*. – 1957. – № 1. – S. 18 – 25.
351. Recommendation on the Recognition of Joint Degrees [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bologna-bergen2005.no/EN/Other/Lisbon_Recdoc/040609_Recommendation_joint_degrees.pdf
352. Richter A. Ein Ukrainer an der Halleschen Universität: Dmitrij Tschizewskij (1894 – 1977) / A. Richter // *Scintia halensis*. – 1997. – № 5. – S. 1 – 13.
353. Richter A D. I. Tschizewskij. Impulse eines Philologen und Philosophen für eine komparative Geistesgeschichte / Angela Richter, Brigitte Klosterberg. – Münster 2009. – 173 S.
354. Rogers C. R. A Way of Being / C. R. Rogers. – Boston: Houghton Mifflin, 1995. – 380 p.
355. Roman M. Dmytro Čyževskýj o L'udovitovi Štúrovi / M. Roman // *Slovenské pohl'ady*. – 1995. – Č. 5. – S. 138 – 140.
356. Sobotka M. D. Tschizewskij und der slawische Hegelianismus /M. Sobotka // *Dmytro Čyževskyj, osobnost a dílo : sborník příspěvků z mezinárodní konference*. – Praha: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2004. – S. 351 – 354
357. Tschizewskij D. Die Lage und die Aufgaben der Slavistik in der Bundesrepublik Deutschland / D. Tschizewskij // *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen*, 115. – Jahrgang, 200. – Band, Heft 1. – Braunschweig, 1963. – S. 36 – 52.
358. Valyavko I. Notes towards an Intellectual Biography of Dmytro Chyzhevsky / I. Valyavko // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2005. – Vol. 30. – № 1. – P. 75–95.
359. Winkel H.-J. Schiftenverzeichnis von D.I.Tschizewskij (1954-1965) / H.-J. Winkel // *Orbis Scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag* / Hrsg.

von D.Gerhard, W.Weintraub, H.-J. zum Winkel. – München : Wilhelm Fink
Vrlag, 1966. – S. 35 – 48.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перший звіт про каталогізацію спадщини Д. Чижевського
в Гейдельберзі

Первый отчет о каталогизации
наследия Д.И. Чижевского в Гейдельберге

(март 1981 года)

Виктор Франко

Библиотека Чижевского

- Группы:
- A (Tschi 1 сл. A) — Старопечатные издания (Alte Drucke), оригинальные и факсимильные
 - S (Tschi 1 сл. S) — Славянские издания (Slavica)
 - V (Tschi 1 сл. V) — Разное (Varia), на неславянских языках
 - Z (Tschi 1 сл. Z) — Карманные издания
Диссертации
Институтские издания
Отдельные номера журналов (Zeitschriften-Einzelnummern)
Отдельные оттиски

Группы	№ подгруппы	Томов	Индекс
A	1. Оригинальные старопечатные издания	471	Tschi 1— сл. A
	2. Факсимильные старопечатные издания	104	Tschi —
	3. Дополнительная литература по эмблематике	29	Tschi —
		604	
S	4. Издания сочинений русских писателей	377	Tschi 1—132 S
	5. Библиотека поэта. Большая серия	90	Tschi 133—218 S
	6. Библиотека поэта. Малая серия	137	Tschi 219—349 S
	7. Отдельные произведения русских писателей	238	Tschi 350—524 S
	8. Альманахи, сборники на русском языке	18	Tschi 525—533 S
	9. Биографии на русск<ом> языке	33	Tschi 534—558 S
	10. Литературоведческие серии на русском языке	36	Tschi 559—574 S
	11. Русское и славянское литературоведение на русском языке	609	Tschi 575—947 S
	12. Мировая литература в русских переводах	9	Tschi 948—951 S
	13. Древнеиндийская лит<ература> в русских переводах	15	Tschi 952—968 S
	14. Арабская лит<ература> « — »	13	Tschi 969—980 S

Франко В. Библиотека Чижевского. Первый отчет о каталогизации наследия
Д. И. Чижевского в Гейдельберге (март 1981 года) [270, с. 503-506]

Группы	№ подгруппы	Томов	Индекс
	15. Античная лит<ература> общ<его характера> в русских переводах	14	Tschi 981–993 S
	16. Древнегреч<еская> лит<ература> « – »	45	Tschi 994–1027 S
	17. Древнеримская лит<ература> « – »	16	Tschi 1028–1039 S
	18. Итальянская лит<ература> « – »	15	Tschi 1040–1051 S
	19. Французская лит<ература> « – »	19	Tschi 1052–1063 S
	20. Английская лит<ература> « – »	31	Tschi 1064–1082 S
	21. Немецкая лит<ература> « – »	121	Tschi 1167–1176 S
	22. Философия. На русском языке	104	Tschi 1083–1159 S
	23. Педагогика « – »	8	Tschi 1160–1166 S
	24. Словари	82	Tschi 1177–1235 S
	25. Языкознание « – »	233	Tschi 1236–1404 S
	26. Археология « – »	24	Tschi 1405–1415 S
	27. Русск<ая> история « – »	99	Tschi 1416–1505 S
	28. Государство. Право « – »	29	Tschi 1506–1522 S
	29. Этнография « – »	33	Tschi 1524–1553 S
	30. Естествознание « – »	460	Tschi 1554–1851 S
	31. Музыка « – »	32	Tschi 1852–1882 S
	32. Искусство « – »	147	Tschi 1883–1961 S
	33. Украинский (издания сочинений, язык, лит<ерату>ра и др.)	536	Tschi 1962–2218 S
	34. Белорусский « – »	11	Tschi 2219–2231 S
	35. Польский « – »	847	Tschi 2232–2761 S
	36. Югославский « – »	195	Tschi —
	37. Македонский « – »	4	Tschi —
	38. Болгарский « – »	17	Tschi —
	39. Чешский « – »	673	Tschi 2762–2906 S
	40. Словацкий « – »	147	Tschi —
	41. Лужицкий « – »	20	Tschi —
	Труды проф. Чижевского:		
	42. Монографии	41	Tschi —
	43. Отдельные оттиски		
	Изданные им серии:	55	Tschi —
	44. Slavische Propyläen	73	Tschi —
	45. Forum Slavicum	32	Tschi —
	46. Centrifuga	10	Tschi —
	47. Прочие серии	26	Tschi —
	48. Комениана (издания сочинений на чешском и др. языках)	240	Tschi —
		5914	
V	49. Общее	8	Tschi 1-5 V
	50. Литературоведение (общ<его характера>, нем<ецкое>, на неслав<янских> яз<ыках>)	245	Tschi 6–181 V
	51. Слав<янское> литературоведение. На неславянских языках	247	Tschi 182–368 V

Группы	№ подгруппы	Томов	Индекс
	52. Литература о Л. Толстом и Достоевском	39	Tschi 369–390 V
	53. Отдельные славянские произведения. На неславянских языках	178	Tschi 391–553 V
	54. Античность (сочинения, язык, лит<ература>, на неславянских языках)	390	Tschi 554–871 V
	55. Мировая лит<ерату>ра « – »	162	Tschi 872–1008 V
	56. Нем<ецкие> классики (сочинения, нем<ецкие>)	150	Tschi 1009–1075 V

Группы	№ подгруппы	Томов	Индекс
	83. Оттиски, упорядоченные в папках, 75 коробок	75 кор	Tschi —
	84. Оттиски, 75 коробок	75 кор	Tschi —
	85. Институтские издания, размноженные	84	Tschi —

Додаток Б

Особова справа Д. Чижевського – студента
Гейдельберзького університету

**2. Личное дело студента Гейдельбергского университета
Чижевского (зимний семестр 1921/22 гг.)**

Заявление о приеме в Гейдельбергский университет

1. Имя и фамилия:	Чижевский Дмитрий
2. День и год рождения:	23 марта 1894 г.
3. Место рождения:	Александрия
4. Страна (у пруссов — провинция):	Украина
5. Гражданство:	Украинское
6. Имя и фамилия, сословие (профессия) и место жительства (улица, № дома) отца или (в случае, если он умер) матери или опекуна:	Чижевский Иван, Александрия, Украина
7. Вероисповедание:	Греко-кафолическое
8. Высшее образование:	Окончил Киевский университет (Украина)
9. Аттестат зрелости немецкой школы, а именно:	Клас<сическая> гимназия в Александрии (Укр<аина>).
Количество классов 8
10. Дата выдачи аттестата зрелости:	11.VI.1911 г.
11. Учеба в других вузах (в скобках число семестров и профиль):	С.-Петербургский университет (4 сем<естра>, математика),
Киев<ский университет> (6 сем<естров>, филология)
12. Адрес студента (улица, № дома, фамилия квартиросдатчика):	Мольтекштрассе, 10, госпожа Шмидт

Правильность этих данных подтверждаю

Гейдельберг, 19 октября 1921 г.

Подпись студента:

Дм. Чижевский

Академическая ведомость в Гейдельберге, счет кассы А (для иностранцев).

Зимний семестр 1921/22 гг. № а1-107

Оплата

Додаток В

Навчальний план історично-літературного відділу Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі (1924–1929 рр.)

А. Відділ історично-літературний.		
І. КУРС.		
а) Загально-освітні предмети (обов'язкові для студентів усіх відділів).		
	I. сем. число тижнево	II. сем. годин
Теорія педагогіки (проф. С. Русова)	2	—
Історія педагогіки (проф. С. Русова)	—	3
Основи педагогічної психології (проф. Я. Ярема)	2	2
Логіка (проф. Д. Чижевський)	2	—
Вступ до філософії (проф. Я. Ярема, пізніше — проф. Д. Чижевський)	—	2
Гігієна (загальна й шкільна) (проф. В. Гармашів)	2	2
Українська мова (проф. В. Сімович)	2	2
Семинар із української мови (проф. В. Сімович)	—	1
Чеська мова (проф. Забранський)	2	2
Німецька мова (доц. В. Кушнір)	2	2
Політична економія*) (доц. І. Кабачків)	2	2
	16	18
б) Спеціальні предмети (для студ. істор.-літер. відділу).		
Підвідділ історії та суспільних наук.		
Історія Сходу (проф. М. Терлецький, пізніше доц. Хв. Слюсаренко)	2	—
Історія Греції (проф. М. Терлецький, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	2	—
Історія Риму (проф. М. Терлецький, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	—	4
Історія України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	2	2
Семинар із історії України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	1	1
Історіографія (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доцент П. Феденко)	1	1
Вступ до слав'янознавства (доц. Г. Омельченко)	2	—
Українська народня поезія (проф. Л. Білецький)	2	2
Історія мистецтва (доц. В. Січинський)	2	2
Латинська мова (проф. М. Тимченко)	2	2
Основи права (проф. О. Ейхельман)	1	—
Музикознавство (в. о. доц. Хв. Стешко)	1	1
	18	15

Підвідділ літератури й мистецтва.		
Українська народня поезія (проф. Л. Білецький)	2	2
Вступ до історії української літератури (проф. Л. Білецький)	2	—
Історія грецької літератури (проф. М. Тимченко)	2	—
Історія латинської літератури (проф. М. Тимченко)	—	2
Історія України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	2	2
Історія Греції (проф. М. Терлецький, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	2	—
Історія Риму (проф. М. Терлецький, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	—	4
Вступ до слав'янознавства (доц. Г. Омельченко)	2	—
Історія мистецтва (доц. В. Січинський)	2	2
Латинська мова (проф. М. Тимченко)	2	2
Основи права (проф. О. Ейхельман)	1	—
Музикознавство (в. о. доц. Хв. Стешко)	1	1
	18	15
в) Необов'язкові предмети.		
Графічні предмети (доц. В. Січинський)	2	1
Французька мова (проф. С. Русова)	2	2
	4	3

*) Для студ. матем.-природ. та муз.-педаг. відділів викладався скорочений курс на I семестрі в 2 год. тижнево.

а) Загально-освітні предмети (обов'язкові для студ. усіх відділів).		
Дидактика (проф. С. Русова)	2	—
Основи педагогічної психології (проф. Я. Ярема)	2	2
Позашкільна освіта (проф. С. Сірополко)	1	—
Дошкільне виховання (проф. С. Русова)	—	1
Історія філософії*) (проф. Д. Чижевський)	2	2
Німецька мова (доц. В. Кушнір)	2	2
Соціологія**) (проф. О. Ейхельман)	2	2
Фізичне виховання (лектор В. Петрів)	2	2
	13	11
б) Спеціальні предмети (для студ. істор.-літер. відділу).		
Підвідділ історії та суспільних наук.		
Історія України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	2	2
Семинар із історії України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	1	1
Всесвітня історія (проф. О. Шульгин, пізніше — лект. С. Наріжний)	3	3
Семинар із всесвітньої історії (проф. О. Шульгин, пізніше — лект. С. Наріжний)	1	1

Історія Чехії (проф. Прокеш, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	2	—
Історія Московщини (доц. Хв. Слюсаренко)	—	2
Методологія історії (проф. О. Шульгин)	—	1
Історія української літератури (проф. Л. Білецький)	3	3
Староболгарська мова (проф. В. Сімович)	2	—
Латинська мова (проф. М. Тимченко)	2	2
Історія економічних доктрин (доц. І. Кабачків)	—	2
Економічний семінар (доц. І. Кабачків)	2	2
Історія мистецтва (доц. В. Січинський)	2	—
Історія конституцій (проф. О. Ейхельман)	—	2
Методика історії (проф. М. Терлецький, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	2	1
	22	22

Підвідділ літератури й мистецтва.

Історія української літератури (проф. Л. Білецький)	2	2
Семинар із історії української літератури (проф. Л. Білецький)	1	1
Увід до мовознавства (проф. В. Сімович, пізніше — проф. А. Артимович)	2	—
Староболгарська мова (проф. В. Сімович)	2	—
Вступ до історії української мови (проф. В. Сімович)	—	1
Семинар і вправи з україн. мови (проф. В. Сімович)	—	2
Історія західноєвроп. літератур (проф. М. Тимченко, пізніше — проф. М. Славінський)	2	2
Історія чеської літератури (проф. Ф. Забранський)	1	1
Історія московської літератури (доц. Г. Омельченко)	—	2
Історія України (доц. П. Феденко)	2	2
Латинський автор (проф. М. Тимченко)	2	2
Грецька мова (проф. А. Артимович, пізніше — проф. М. Тимченко)	2	2
Історія мистецтва (доц. В. Січинський)	2	—
Методика поезії (проф. Л. Білецький)	2	—
Методика мови (проф. В. Сімович)	—	1
Методика української літератури (проф. Л. Білецький)	—	1
Семинар із методики української літератури (проф. Л. Білецький)	—	1
Історія української музики (в. о. доц. Хв. Стешко)	1	—
	21	20

в) Необов'язкові предмети.

Географія (для істориків) (доц. М. Дольницький)	2	2
Семинар із філософії (для всіх студентів) (проф. Д. Чижевський)	2	2
Історія штихарства й друкарства (для всіх студентів) (доц. В. Січинський)	1	1
Французька мова (для всіх студентів) (проф. С. Русова)	2	2
	7	7

III. КУРС.

Національна школа Чехословаччини й інших славянських народів (проф. С. Русова)	—	1
Школознавство й нові форми шкільних організацій (проф. С. Сірополко)	1	1
Бібліотекознавство (проф. С. Сірополко)	1	—
Практичні справи з бібліотекознавства (проф. С. Сірополко)	—	1
Німецька мова (доц. В. Кушнір)	1	1
Принципи кооперації (лект. С. Ріпецький, пізніше — асист. Хв. Сумневич, потім асист. П. Теняно)	1	—
	6	6

б) Спеціальні предмети
(для студ. істор.-літер. відділу).

Підвідділ історії та суспільних наук.

Спеціальний курс із історії України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	3	—
Український історичний епос (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	1	—
Історія України (проф. Д. Дорошенко, пізніше — доц. П. Феденко)	—	2
Всесвітня історія (проф. О. Шульгин, пізніше — лект. С. Наріжний)	3	3
Семинар із всесвітньої історії (проф. О. Шульгин, пізніше — лект. С. Наріжний)	2	2
Філософія історії (проф. О. Шульгин)	—	1
Історія Польщі (доц. Хв. Слюсаренко)	2	—
Історія південних слав'ян (доц. Хв. Слюсаренко)	—	2
Антропогеографія й історична географія України (доц. М. Дольницький)	2	—
Українська археологія (лект. Л. Чикаленко, пізніше — проф. В. Щербаківський)	2	2
Етнологія (лект. Л. Чикаленко, пізніше — доц. М. Дольницький)	—	2
Історія українського права (доц. І. Кабачків)	2	—
Економічна політика (доц. І. Кабачків)	—	2
Українська палеографія (доц. В. Січинський)	—	1
Пробні лекції з історії (проф. М. Терлецький, пізніше — доц. Хв. Слюсаренко)	3	3
	20	20

*) Крім студ. музич.-педаг. відділу, для яких на IV. курсі викладався окремий курс у зв'язку з естетикою.

**) Для студ. матем.-природ. та муз.-педаг. відділів викладався скорочений курс.

Підвідділ літератури й мистецтва.

Історія української літератури (проф. Л. Білецький)	3	3
Семинар із історії української літератури (проф. Л. Білецький)	2	2
Історія західноєвропейських літератур (проф. М. Славінський)	4	4
Порівняльна грамати́ка індоєвропейських мов (проф. А. Артимович)	2	—
Історія української мови (проф. В. Сімович)	2	—
Семинар і вправи з української мови (проф. В. Сімович)	2	2
Історична грамати́ка української мови з діалектольо́гією (проф. В. Сімович)	—	2
Теорія поезії (Л. Білецький)	2	—
Естетика (проф. Д. Чижевський)	—	1
Музична етноґрафія (в. о. доц. Хв. Стешко)	—	1
Українська палеоґрафія (доц. В. Січинський)	—	1
Грецька мова (проф. А. Артимович, пізніше — проф. М. Тимченко)	2	2
Пробні лекції з мови й літератури (проф. Л. Білецький, пізніше — доц. Г. Омельченко)	3	3
	24	25

в) Необов'язкові предмети.

Ґеоґрафія (для істориків) (доц. М. Дольницький)	2	2
Семинар із філософії (проф. Д. Чижевський)	2	2
Французька мова (проф. С. Русова)	2	2
	6	6

Додаток Г

Анкета Д. Чижевського – новообраного члена Наукового Товариства імені Шевченка

Імя і прізвище дійсного члена Дмитро Чижевський

народився дня 23.3.1895, де (край, повіт, місцевість) м. Олександрія (на Херсонщині).

освіта Київський університет, істор.- філол. факультет (1913–1918), студії на університетах в Петербурзі (1911–3), Фрайбурзі в Брайсгау (1922–4), Гайдельберзі (1921–2). Гімназія в Олександрії (матура 1911 р.)

науковий ступінь одержав дня диплом першого ступеня Київського універс. 26.10.1919р., диплом доктора філософії Університету в Галле 5.7.1933.

член НТШ іменованій дня 23. X. 1935

член інших наукових установ і товариств: Член кореспондент Слов'янського інституту в Празі, Член кореспондент німецького товариства для словянських студій в Празі, Член Празького Лінгвістичного Гуртка.

ще деякі важніші життєві дати--

участь у наукових зіздах – II Український Науковий Зїзд (1932), Зїзд для естетик та загальної науки про мистецтво (Галле, 1926), Зїзд для історії релігій (Лунд, 1928), VIII інтернаціональний філософічний конгрес (Прага, 1934), II інтернаціональний славістичний зїзд (Варшава, 1934), Гегелевський перший (Гаага, 1929) та другий (Берлін, 1930) конгреси, Перша фонологічна конференція (Прага, 1930) і ти.

Пшеничний Є. Дмитро Чижевський і Наукове товариство імені Шевченка [213, с. 328-330]

Важніші дати з громадянської чи політичної, чи якої іншої праці – лектор (1924), доцент (1926) та професор (1928) Українського Педагогічного Інституту в Празі, приватдоцент (1929) та професор (1932) Українського Вільного Університету в Празі, лектор славістики на Університеті в Галле (з 1932) та в Єні (з 1934 року).

Важніші наукові праці (бібліографічний опис) себто: наголовки твору, місце, рік виходу, сторін – як у якому журналі: назва журналу, місце, де виходить, сторінки, де надрукована праця й т.д.

Книги:

1. Льогіка. Прага. 1924. стор. 331
2. Грецька філософія до Плятона. Прага. 1926. стор. 304.
3. Філософія на Україні. Спроба історіографії питання. Прага. 1926. стор. 160, 2. вид. частина I, Прага. 1929, стор. 144.
4. Нариси з історії філософії на Україні. Прага. 1931, стор. 176.
5. Dostojewskij-Studien. Veröffentlichungen der slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Univ. Prag. VIII. 1931, 116.
12. Філософічна метода Сковороди. Записи Наукового Товариства ім. Шевченка", том 99, стор. 145–171.
13. Платон в древней Руси. "Записки Русскаго Историческаго общества в Прагѣ", том II, (1931), стор. 71–81.
14. "Übermensch", "übermenschlich". Zur Geschichte dieser Worte und Begriffe. "Записки історично-філол. Відділу Укр. Академії Наук", том XXIII (1930), стор. 31–35.
15. Dostojewský – psycholog. "Dostojevského Sbornik". Praha, 1931, str. 25–41.
16. Zur Charakterologie der Ukrainer. "Slavische Rundschau". Leipzig-Prag. 1931, IV, SS. 237–244.
17. Die russische Philosophie der Gegenwart. Ebenda. 1930, X, 730–739.
18. Wesen und Aufgaben der tschechoslowakischen Philosophiegeschichte. Ebenda, 1936, I, 13–22, II.
19. P.O. Kulisch, ein ukrainischer Philosoph des Herzens, "Orient Occident", Leipzig, XIII (1933), 7–18.
20. Aus den neuen Veröffentlichungen über die tschechische Barockdichtung. "Zeitschrift f. slav. Philologie", XI (1935), 426–432, XII (1935), 183–191.
21. Neue Comenius-Funde, Ebenda, XII (1934), 179–183.
22. К проблемѣ двойника. Сборник "О Достоевском", I, Прага, 1929, стор. 8–39.
23. Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine. "Abhandlungen des ukr. Wissenschaftlichen Institutes in Berlin", I (1928), 71–89.
24. Renaissance und das Ukrainische Geistesleben. Ebenda, II (1929), 52–55.
25. Phonologie und Psychologie. "Travaux du cercle linguist. de Prague", IV (1931), 3–22.
26. Hegel bei den slavischen Völkern. "Verhandlungen des I-ten Hegel-Kongresses", Tübingen, 1931, SS. 127–145.